

Leids Jaarboekje 2011

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2011

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2011

HONDERDENDERDE DEEL

Colofon

Basisontwerp: Coördesign Leiden

Zetwerk: Grafaria Leiden

Scanwerk: Ed van der Vlist / Grafaria

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Mosmans Pijnacker

Omslag: Het hoekhuis Breestraat - Pieterskerkkoorsteeg (thans Breestraat 99). Tekening in kleur door Jacob Timmermans, 1788. Coll. RAL.

Tegenover titelpagina: nieuwbouw voor ROC Leiden achter station Leiden Centraal. Foto Ed van der Vlist.

Voorwoord

In juli van dit jaar is de oud-voorzitter van de Historische Vereniging Oud Leiden mr. C.J.D. Waal overleden. Cees Waal heeft grote betekenis gehad voor Leiden als stad van geschiedenis en historisch erfgoed. In het volgend jaarboekje zal aandacht aan hem geschonken worden in een In memoriam.

Het *Leids Jaarboekje* haakt dit jaar op verschillende manieren in op de actualiteit. Afgelopen juni is de bekentenis naar buiten gebracht inzake de moord op ir. Guljé in 1946. De redactie is verheugd dat de burgemeester van Leiden, de heer Lenferink, zijn persverklaring omtrent deze bekentenis aan het *Leids Jaarboekje* ter publicatie heeft afgestaan. Zijn tekst behelst een bondige samenvatting van de zaak zelf, maar vormt bovendien de weerslag van een aantal gesprekken die in verband met deze bekentenis gevoerd zijn. In een naschrift gaat burgemeester Lenferink in op een drietal discussiepunten, die ontstaan zijn naar aanleiding van de persverklaring. Daarin spreekt hij de wens uit van een 'nadere wetenschappelijke studie' over de zaak-Guljé, in al zijn facetten.

Een andere actualiteit betreft de opgraving in Oegstgeest van een Merovingische nederzetting aan de Rijn. De auteur Freek Lugt heeft de naam van deze nederzetting achterhaald en was bereid zijn publicatie erover aan te bieden aan het *Leids Jaarboekje*.

Ten derde is er de viering van het 125-jarig bestaan van de 3 October-Vereeniging dit jaar.

De redactie meende daar niet aan voorbij te mogen gaan en besloot extra aandacht te besteden aan de 3 oktoberviering.

Er heeft zich wederom een personele wijziging voorgedaan in de redactie. Leo Lucassen moest zich wegens onverwachte, overstelpend drukke bezigheden terugtrekken. Gelukkig is dr. M.P.C. (Manon) van der Heijden bereid gevonden zijn plaats in te nemen. Zij is universitair hoofddocent Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Leiden en continueert dus de band met het Instituut voor Geschiedenis.

Rudi van Maanen, voorzitter redactie *Leids Jaarboekje*

Simon Cornelis Hendrik Leenheer

**22 december 1917 Rijsburg – 23 februari 2010
Rijsburg (gem. Katwijk)**

Simon Leenheer was sedert 1995 lid van verdienste van de Historische Vereniging Oud Leiden. Hij werd dat niet toevallig in dat jaar. Het was toen vijftig jaar geleden dat hij voor Oud Leiden correspondent voor Rijsburg werd. Vijftig jaar lang heeft hij die taak met groot enthousiasme behartigd. Trouw stuurde hij kopij in voor de 'Korte Kroniek van Leiden en omstreken' en regelmatig bezocht hij de correspondentendag, waar hij verslag deed van de ontwikkelingen op historisch gebied in Rijsburg en anderen kon adviseren over de aanpak van problemen op het gebied van monumentenbescherming.

Driemaal heeft Leenheer gepubliceerd in het *Leids Jaarboekje*, in 1946 over Rijsburg tijdens de Duitse bezetting, in 1951 samen met W. Glasbergen over het 'Armhuys' van Rijsburg en in 2003 over het oudste Rijsburgse archiefstuk.

In het leven van de man die van professie bakker was, speelde de geschiedenis van Rijsburg een enorme rol. Zijn kennis daarvan deelde hij graag met anderen, niet alleen door regelmatig te publiceren, maar ook door rond te leiden en te vertellen over tal van onderwerpen betreffende het Rijsburgse verleden, zoals de abdij en haar abdissen, de Collegianten, de wijsgeren Poiret en Spinoza, en de Hollandse graven, die in Rijsburg hun laatste rustplaats hebben gekregen. Bij opgravingen bij de Laurentiuskerk, eind jaren veertig door prof. W. Glasbergen, speelde de amateurarcheoloog Leenheer een grote rol. Zijn publicaties waren bedoeld voor een brede lezerskring. Bij een boek als *Rijsburg in oude ansichten* (twee delen, 1971 en 1980) spreekt dat voor zich, maar voor het standaardwerk *Duizend jaar Rijsburg* (1975), dat hij samen met W. Glasbergen schreef, geldt ook dat hij een groot publiek van die geschiedenis in kennis wilde stellen.

Leenheer was medeoprichter van het Genootschap Oud Rijsburg, waarvan hij erelid werd, en stuwende kracht achter de oprichting van de Oudheidkamer.

Ook de monumentenzorg en het historisch dorpsgezicht gingen Leenheer zeer ter harte. Telkens vroeg hij aandacht voor het historisch erfgoed, bijvoorbeeld het Moleneind, de Koestraat, het grafveld De Horn, het verzetsmonument, de

muziektent en het aanwijzen van De Vliet als monument. De naam Leenheer zal voor altijd verbonden blijven aan de geschiedenis van Rijnsburg.

Behalve om zijn kennis van de geschiedenis en zijn inzet voor het historisch erfgoed van Rijnsburg was Simon Leenheer een gewaardeerde plaatsgenoot vanwege zijn scherpe geest en heldere kijk op tal van zaken die zich in de gemeente afspeelden. Op heel veel gebieden wist hij haarfijn de vinger op de zere plek te leggen. Zijn onafhankelijke geest en originaliteit blijken volop uit zijn verslagen en commentaren in *De Rijnsburger*, waarvan hij redacteur was. Vanwege zijn inzet voor de gemeente Rijnsburg is Leenheer benoemd tot ereburger.

De heer Leenheer was drager van de Yad Vashem-onderscheiding, evenals zijn vrouw (die haar postuum kreeg). Wars van onrecht en met oprechtheid hoog in het vaandel hebben zij tijdens de Tweede Wereldoorlog deelgenomen aan de illegaliteit door Joodse onderduikers in huis te nemen.

Rudi van Maanen, op basis van een In memoriam door Teuntje van Delft, voorzitter Genootschap Oud Rijnsburg

Het woonhuis van Felix Guljé: Van Slingelandtlaan 8. Coll. RAL.

Moord op ir. Felix Guljé in 1946 opgelost

Persverklaring, afgelegd door drs. H.J.J. Lenferink, burgemeester van Leiden, op 8 juni 2011

De moord

Op vrijdag 1 maart 1946, omstreeks tien uur des avonds, wordt er aangebeld bij de woning van ir. Felix Guljé aan de Van Slingelandtlaan 8 in Leiden. Het is guur weer, er valt natte sneeuw. Mevrouw Guljé doet de deur open. Ze probeert het licht boven de voordeur aan te doen, maar dat werkt niet. Zij ziet een jonge vrouw staan die haar vraagt of haar man thuis is. Zij heeft een brief voor hem die zij persoonlijk wil afgeven. Mevrouw Guljé waarschuwt haar man en keert naar de huiskamer terug. Even later klink een schot. Mevrouw Guljé vindt haar man zwaar gewond liggend in de vestibule. Hij wordt door de in allerijl gewaarschuwde ambulance direct naar het Academisch Ziekenhuis gebracht, waar hij kort na aankomst overlijdt.

Ir. Felix Guljé was in leven directeur van de Hollandsche Constructiewerkplaatsen N.V. (HCW) en de Nederlandsche Electrolasch Maatschappij N.V. (NEM) in Leiden. Hij werd 52 jaar. De moord zorgt voor grote beroering. Guljé is binnen en buiten Leiden een bekende persoonlijkheid. Hij is de landelijk voorzitter van de Algemene Katholieke Werkgevers Vereeniging (AKWV). Zijn naam wordt genoemd voor de post van minister van Handel & Nijverheid. Op de verdere activiteiten van ir. Guljé tijdens de oorlog kom ik straks nog terug.

Minister-president Schermerhorn en minister van Justitie Kolfschoten komen de weduwe Victoire Guljé-Berger thuis met zijn overlijden condoleren. Minister Drees stuurt een brief. De begrafenis is op woensdag 6 maart op het kerkhof van de H. Willibrordkerk in Oegstgeest. De begrafenis wordt bijgewoond door enkele ministers en talloze personen onder andere uit overheid en bedrijfsleven. Zijn oudste zoon Eugène spreekt aan het graf een woord van afscheid. De secretaris van de Algemene Katholieke Werkgevers Vereeniging en de latere voorzitter van de Tweede Kamer, dr. L.G. Kortenhorst, spreekt ook bij de uitvaart en schrijft een *In Memoriam* in het *Leidsch Jaarboekje* van 1947.

Het door de politie ingestelde onderzoek levert, ondanks uitgebreide naspeuringen, geen resultaat op. Twee personen staan speciaal in de belangstelling, maar er kan geen enkel bewijs worden gevonden. Minister Kolfschoten bemoeit zich persoonlijk met het politieonderzoek, dat uiteindelijk dood loopt.

Voor de familie is de moord nooit uit het collectieve geheugen weg geweest. Vooral de oudste zoon, Eugène Guljé, is zijn leven lang op zoek naar de waarheid achter de moord op zijn vader. De familie heeft veel vraagtekens over de aanpak van politie en justitie. Marian Spinhoven heeft over het leven van Eugène Guljé in 2007 een boek geschreven onder de titel *Niet te geloven*, uitgegeven bij Aspekt te Soesterberg. Een groot deel van het boek gaat over de jarenlange vruchteloze zoektocht naar het hoe en *waarom* van de moord over zijn vader. Het geeft bovendien een indringende doorkijk in het leven van de familie Guljé en de rol van ir. Guljé en van hemzelf tijdens en vlak na de oorlog. Eugène Guljé is twee jaar geleden overleden. De oplossing van de moord op zijn vader mocht hij niet meer meemaken.

In de jaren 1998 en 2000 worden er door de Kamerleden drs. J. Hoekema en mr. Gerritjan van Oven vragen gesteld aan de minister.¹ Deze gaan over de moord, het verdwijnen van dossiers en de aanvankelijke weigering van de autoriteiten om de wel aanwezige dossiers ter inzage aan de familie te geven. Regelmatig is in de Leidse pers nog over de moord geschreven.²

De vermoorde ir. Guljé had in de oorlog Joodse onderduikers onderdak geboden. Hij steunde ook financieel andere families die onderduikers in huis hadden genomen. Bovendien bleef hij illegaal leiding geven aan het bestuur van de Algemene Katholieke Werkgevers Vereniging, die door de bezetter was ontbonden. De vergaderingen werden bij hem thuis aan de Van Slingelandtlaan gehouden. Niet iedereen is echter op de hoogte van de illegale activiteiten van Guljé. Sterker nog, in kringen van het verzet gaan verwijten rond dat Guljé als collaborateur moet worden gezien. Ook in de illegale pers wordt daar – en ten onrechte zoals later ook wordt toegegeven – over geschreven.

De HCW krijgt tijdens de oorlog regelmatig opdrachten van de Duitse bezetter. Onder de 500 personeelsleden van het bedrijf zit een aantal NSB'ers, waaronder de algemeen bedrijfsleider (Duitser van geboorte en zeer nazi-gezind), de procuratiehouder, de baas van de voorbewerking en de chef van de inkoop- en materiaalafdeling. Mensen op sleutelposities, die allen lid zijn van de NSB. Dit houdt in dat voorzichtig geopereerd moet worden en dat niet elke opdracht kan worden geweigerd. Dat zou het voortbestaan van het bedrijf in gevaar kunnen brengen. Wel wordt – waar mogelijk – lijdzaam verzet gepleegd, worden leveranties ernstig vertraagd en soms laat de kwaliteit van het afgeleverde werk veel te wensen over.

Atie Visser, alias Karin.

De geruchten binnen de illegaliteit leiden ertoe dat ir. Guljé in augustus 1945 wordt gearresteerd door de Politieke Opsporingsdienst POD en wordt geïnterneerd in de Doelenkazerne in Leiden. Na ongeveer twee maanden wordt ir. Guljé weer op vrije voeten gesteld. Pas na zijn overlijden wordt hij definitief vrijgesproken van alle verdenkingen en wordt hij gerehabiliteerd.

De dader van de aanslag maakt zich bekend

Een van de eerste dagen van dit jaar ontving ik een brief uit Rotterdam. De briefschrijfster is een 96-jarige vrouw – nu bijna 97 –, die aangeeft de moord op ir. Guljé in 1946 te hebben gepleegd.³ Zij is een bekende persoon uit het verzet. Het is mevrouw G.A. (Atie) Ridder-Visser, die tijdens de oorlog in een knokploeg functioneerde onder de schuilnaam *Karin*. Zij is in de oorlog lid van de knokploeg van Marinus Post, beter bekend onder de schuilnaam *Evert*.

Atie Visser wordt in het voorjaar van 1944 door Anneke, een meisje uit Woerden, gevraagd of ze koerierster wil worden bij een knokploeg. Atie wil dat maar al te graag. Anneke vindt dat Atie de tijd moet nemen om een beslissing te nemen, maar Atie Visser zegt direct *ja*. De volgende dag blijkt het de knokploeg van Marinus Post, *Evert*, te zijn. Na twee mislukte acties in het westen wordt de ploeg actief in Brabant en in het oosten van het land.

De knokploeg komt vaak samen bij Dick Spoor, die een sigarenzaak heeft op de hoek van de Van Oldenbarneveldtstraat en de Johan de Wittstraat te Leiden. Ook Dick Spoor zit met zijn echtgenote Rie in het verzet. Hij is contactman voor de ploeg van Evert omdat hij over telefoon beschikt. Het gezin heeft onderduikers in huis, een tijdje zelfs een Amerikaanse piloot. Veel vergaderingen van de

knokploeg worden bij de familie Spoor gehouden. De knokploeg is vooral actief in het overvallen van distributiekantoren, maar volgens Atie Visser, alias Karin, heeft de ploeg ook twee liquidaties uitgevoerd. Bij een van deze liquidaties is zij bij wijze van proef én door loting betrokken geweest, van de andere liquidatie heeft zij alleen maar gehoord.

Bij een mislukte actie tegen een provocateur in oktober 1944 in Amsterdam wordt Marinus Post – alias Evert, leider van de knokploeg – gearresteerd. Op 17 november wordt hij naar Alkmaar gebracht en door de Duitsers geëxecuteerd. Hij vindt zijn laatste rustplaats op de erebegraafplaats in Bloemendaal. Na het overlijden van Marinus Post neemt Dick Spoor de leiding van de knokploeg over.

Na de bevrijding gaan de leden van de knokploeg weer naar huis terug. Atie Visser blijft in Leiden en krijgt een aanstelling bij de Politieke Opsporingsdienst, de organisatie die zich bezighoudt met het opsporen van foute Nederlanders. Atie Visser werkt vanuit de Doelenkazerne. Zoals ik al had gemeld is ir. Guljé daar ook geïnterneerd geweest. Volgens mevrouw Ridder-Visser heeft zij Guljé nooit in de kazerne gezien. Zelf hield zij zich uitsluitend bezig met vrouwen. Wel heeft zij – toen het plan voor de moord vorm had gekregen – zijn dossier ingezien. Dat was evenwel leeg.

Atie Visser houdt contact met Dick Spoor, de laatste knokploegleider, die zij niet erg geschikt acht voor het leiderschap. Zij komt er samen met enkele collega's van de Politieke Opsporingsdienst regelmatig over de vloer. In kringen van het voor-malige verzet heerst op dat moment grote woede over de wijze waarop de bijzondere rechtspleging en zuivering verloopt.

Het moet in dit kader gezien worden dat Dick Spoor Atie Visser keer op keer vertelt over een kleine brug aan de noordzijde van de stad, die door het verzet in brand was gestoken, maar door de HCW weer was gerepareerd. Volgens het verzet had het bruggetje een strategische betekenis, aangezien de Duitsers zich hierover konden terugtrekken in het geval dat de geallieerden vanuit het zuid-oosten zouden oprukken.

Enkele bruggen in en rond Leiden kunnen in aanmerking komen voor deze, door het verzet vernielde brug. In kringen van de familie Guljé is steeds gedacht dat het om de spoorbrug over het kanaal ging en ook in de illegale pers wordt daar-naar verwezen.⁴ Mevrouw Ridder heeft mij in een tweede gesprek op 1 juni echter nogmaals en met grote stelligheid gezegd dat het om een kleine houten

brug ging die in brand was gestoken. Volgens mevrouw Ridder moest voor het passeren van de brug als fietser twee cent tol worden betaald en stond er achter de brug een tolhuisje. Als dit klopt, moet het om de brug bij het Warmonder Tolhek zijn gegaan. Het brugdek en de leuning van hiervan waren in ieder geval van hout en tijdens de oorlogsjaren bestond hier nog een tol, ook voor langzaam verkeer. Het verhaal van mevrouw Ridder lijkt overtuigend. Maar nader onderzoek zal moeten uitwijzen of dit ook echt de bewuste brug is geweest. De vraag welke brug het precies is geweest doet naar mijn mening verder niets af aan het motief van de moord op ir. Guljé.

Zij besluit met Dick Spoor en een medewerker van de Politieke Opsporingsdienst tot liquidatie van ir. Guljé. Zij heeft – naar eigen zeggen – het plan zelf bedacht. Omdat Atie Visser de enige is die een pistool heeft en goed kan schieten en omdat Dick Spoor verantwoordelijk is voor een jong gezin en een winkel heeft, besluit zij zelf de trekker over te halen. Ze wilde het ook niet overlaten aan de ‘jonge jongen’ van de Politieke Opsporingsdienst. Tegen tien uur die avond van de eerste maart 1946 wordt het huis benaderd. Omdat Atie Visser te klein is om erbij te kunnen, draait Dick Spoor de lamp bij de voordeur los om minder licht op het gezicht te laten. Daarna verstopt hij zich met de andere jongen achter de muurtjes en bosjes in de omgeving. Het verloop van de liquidatie zelf heb ik u al verteld.

Op grond van hetgeen mevrouw Ridder-Visser mij heeft geschreven en mij heeft verteld, wat door derden aan mij is medegedeeld en wat in de archieven is kunnen worden nagegaan, twijfel ik niet aan de waarheid van de recente verklaring van mevrouw Ridder-Visser over de toedracht van de moord en haar betrokkenheid in deze.

Het vervolg

Na de moord rent iedereen weg en gaat vervolgens naar zijn of haar eigen huis terug. Atie Visser woont dan op een door haar gehuurde kamer aan de Witte Singel in Leiden, ten huize van Johan Knuttel, een bekend neerlandicus en raadslid voor de CPN.⁵ Na de moord heeft mevrouw Ridder naar haar eigen zeggen geen kranten gelezen en alle commotie over de moord op ir. Guljé is haar al die jaren helemaal ontgaan, tot aan de dag dat ik met haar heb gesproken en ik haar daarover heb geïnformeerd.

In 1947 is zij naar Nederlands-Indië vertrokken, waar zij haar man, Herman

Atie Visser en burgemeester Lenferink, 18 maart 2011. Foto Hein van Woerden.

Ridder, heeft ontmoet en met wie zij is gehuwd. Het echtpaar heeft geen kinderen gekregen.

Na enkele jaren is het paar naar Nederland teruggekeerd, naar Rotterdam, vervolgens verhuisd naar Hengelo, terug naar Rotterdam, enkele jaren in Spanje en tenslotte opnieuw terug naar Rotterdam, waar haar echtgenoot, die veertien jaar ouder is dan zij, in 1983 is overleden.

Na de dood van haar man besluit mevrouw Ridder-Visser een boek over Marinus Post ('Evert') te schrijven. Dit boek is uitgegeven door uitgeverij Voorhoeve-Kampen onder de titel *Marinus Post alias Evert. Oorlogsherinneringen uit 1944*. Zij schrijft dit boek omdat er na de oorlog zoveel ellendige leugens over Evert worden verteld.

Op 26 november 1981 ontvangen Dick en Rie Spoor en op 5 mei 1982 ontvangt mevrouw Ridder-Visser in het stadhuis van Leiden namens de regering het Verzetsherdenkingskruis uit handen van mijn voorganger, burgemeester Goekoop.

Informeren van de nabestaanden

Na mijn eerste gesprek met mevrouw Ridder-Visser, dat op vrijdag 18 maart plaatsvond, heb ik contact gezocht met de nog levende kinderen van de heer Guljé. Bij zijn overlijden liet hij naast een echtgenote twee dochters en drie zoons na. Op 25 maart j.l. heb ik de drie toen nog in leven zijnde kinderen en enkele directe familieleden bezocht. Zeer onlangs is nog een dochter overleden, zodat er nu nog maar twee kinderen in leven zijn. Mijn mededeling heeft de familieleden diep geraakt. Zij hebben altijd andere verdenkingen gekoesterd; mevrouw Ridder-Visser is tijdens het onderzoek nooit maar één ogenblik bij de politie als dader in beeld geweest. Bij leden van de Politieke Opsporingsdienst zijn er echter mogelijk wel enige, doch onuitgesproken verdenkingen geweest, aldus mevrouw Ridder, die mij dat onlangs heeft verteld.

De familie Guljé kende mevrouw Ridder-Visser niet. Mevrouw Ridder heeft echter de twee oorspronkelijk verdachte personen óók nooit gekend, laat staan ontmoet. Mevrouw Ridder was bereid om een ontmoeting te hebben met nabestaanden om uit te leggen waarom de moord was gepleegd. Uiteindelijk hebben de twee kinderen van Eugène Guljé (dus kleinkinderen van ir. Guljé) op 6 mei j.l. mevrouw Ridder in Rotterdam ontmoet en met haar gesproken.

Hiernaast heb ik gesproken met de zoon van Dick Spoor. Hij heeft veel verhalen over de oorlog en het verzet van zijn vader gehoord. Over hem en zijn activiteiten zijn in Leiden enkele publicaties verschenen. De heer Spoor junior en zijn echtgenote hebben echter nooit iets over de moord op ir. Guljé van hun vader gehoord. Wel heeft de zoon van Dick Spoor verklaard het vermoeden te hebben gehad dat zijn vader er meer van wist.

Oordeel

Ik heb de officier van justitie te Den Haag op de hoogte gesteld van de bekentenis. Het openbaar ministerie heeft hierin geen aanleiding gezien een opsporingsonderzoek te starten. Deze beslissing werd ingegeven door het tijdsverloop en de omstandigheid dat het recht tot strafvervolgning door het openbaar ministerie is verjaard.

In 1946 gold voor moord een verjaringstermijn van 18 jaren. De verjaringsstermijn vangt aan op de dag waarop het feit is gepleegd. De zaak is derhalve verjaard op 2 maart 1964. Dit betekent dat het volgens de wet niet meer mogelijk is de dader te vervolgen.

Overigens heeft het openbaar ministerie mij er volledigheidshalve op gewezen dat per 1 januari 2006 de wet is aangepast. Deze wetswijziging heeft tot gevolg dat misdrijven waarop levenslange gevangenisstraf staat, waaronder moord, niet langer meer verjaren. Deze wijziging heeft echter niet tot gevolg dat een inmiddels al verjaard strafbaar feit weer vervolgbaar wordt. In het onderhavige geval is hiervan sprake, er waren al bijna 60 jaren verstreken na het feit en de zaak was al op 2 maart 1964 definitief verjaard.

Ik wil graag uitspreken dat naar mijn oordeel de moord ook nu nog, na 65 jaar ten stelligste moet worden veroordeeld. Het is een geval van eigenrichting geweest en dat is op zich al niet acceptabel. Daarbij komt dat de actie niet was gebaseerd op documenten (die waren er niet), maar geheel en al was gefundeerd op verkeerde informatie. Honderdduizenden hebben in de oorlog juist hun leven voor gerechtigheid gegeven, en dat had het groepje van Dick Spoor en mevrouw Ridder-Visser zich moeten realiseren.

Natuurlijk kan en moet een en ander worden gezien in het licht van de grote teleurstelling in kringen van de voormalige illegaliteit over de inrichting van de samenleving en met name over de wijze waarop met de bijzondere rechtspleging werd omgegaan. Dit kan echter hooguit enigszins als verklaring dienen, het mag niet als vergoelijking worden geïnterpreteerd.

Epiloog

Ik heb een verzoek aan de media. Mevrouw Ridder-Visser is een zeer oude, uiterst kwetsbare vrouw, die zeer slecht hoort, invalide is en hulp behoeft. Ik heb haar beloofd mijn best te doen om haar privacy zo goed mogelijk te (doen) bewaken. Dat kan ik echter niet persoonlijk vanuit het Leidse stadhuis regelen. Ik heb respect voor het feit dat zij op zo een hoge leeftijd alsnog met de waarheid te voorschijn is gekomen en ik zal het dan ook zeer op prijs stellen als mevrouw Ridder door de media met rust zal worden gelaten.

Het verzoek om bescherming van de persoonlijke levenssfeer geldt evenzeer de nabestaanden van ir. Guljé. De leden van de familie willen geen contact met de pers. Zij willen deze nieuwe feiten in alle rust binnen de kring van de familie kunnen verwerken en ik hoop dat u dit verzoek zult respecteren.

De heer Hein Schrandt (kleinzoon) zal namens de familie Guljé een korte verklaring afleggen.⁶ Hij verzoekt u namens de familie om ook de nabestaanden met rust te laten.

Naschrift

De hiervoor afgedrukte persverklaring is de tekst die ik op 8 juni jl heb uitgesproken, hoewel er enkele redactionele wijzigingen in zijn aangebracht. De tekst is geschreven door mijn medewerker Hein van Woerden. Aanvankelijk was het de bedoeling de persverklaring op vrijdag 10 juni af te leggen. Er werden nog pogingen ondernomen sommige feiten en beweringen te controleren. Omdat in het *Leidsch Dagblad* van woensdag 8 juni al over de casus geschreven werd, is besloten de persconferentie nog diezelfde dag te houden en de tekst te gebruiken die op dat moment gereed was.

Na diverse publicaties over de zaak is over drie punten discussie ontstaan:

- 1) De vraag of Guljé zelf onderduikers in huis had. Blijkens mededelingen van de familie zelf was dat wel het geval. Het waren geen Joodse onderduikers (die waren wel bij de burens aanwezig). De namen van twee van de onderduikers die bij Guljé in huis hebben gewoond zijn bekend. Guljé steunde daarnaast met geld en voedsel anderen die onderduikers hielpen.
- 2) De bewering dat Guljé is vrijgesproken. Die formulering is inderdaad niet correct. Er is sprake geweest van een sepot.
- 3) De vraag of er bij Guljé en de Hollandsche Constructiewerkplaatsen (HCW) niet toch sprake is geweest van economische collaboratie. In het boek *'Noodzakelijk Kwaad'* (2003) van Joggli Meihuizen lijkt die conclusie wel te worden getrokken. Het onderzoek naar de toedracht van de moord in 1946 heeft zich hier niet specifiek op gericht, maar het ware beter geweest het boek van Meihuizen wel bij het opstellen van de verklaring te betrekken. Of de conclusie van Meihuizen ook overgenomen zou moeten worden kan en wil ik nu nog niet aangeven. De weging van de omstandigheden die lang niet altijd makkelijk andere handelwijzen mogelijk maakte, kan verschillend uitpakken naar gelang het perspectief dat je kiest.

Ik zou het op prijs stellen als de in de verklaring beschreven kwestie met alle maatschappelijke omstandigheden aanleiding zou vormen voor een nadere wetenschappelijke studie, waarbij ook op de hiervoor genoemde onderwerpen zou kunnen worden ingegaan.

Henri Lenferink, 7 juli 2011

Deze tekst is voornamelijk gebaseerd op de volgende bronnen:

- *Leidsch Jaarboekje* 38 (1946); themanummer Leiden in de Tweede Wereldoorlog.
- Karin (alias G.A. Ridder-Visser), *Marinus Post, alias Evert. Oorlogsherinneringen uit 1944* (Kampen 1999).
- *Verslagen van de gesprekken met mevrouw G.A. Ridder-Visser* d.d. 18 maart en 1 juni 2011.
- *Verslag van gesprek met J. Spoor* d.d. 4 april 2011.
- Greetje van den Bergh e.a (red.), *Raadsherenbuurt Leiden 1940-1980* (Leiden 1980).
- Gerard van Putten, ‘Het hoofdkwartier van Rie en Dick Spoor’, *Leidsch Dagblad* 2 februari 1985.
- Dossier *Zaak-Guljé* in Archief van de Gemeentepolitie Leiden (in Regionaal Archief Leiden).
- Dossier *Uitreiking Verzetsherdenkingskruis 1981-1982* in Archief Post- en Archiefzaken gemeente Leiden (in Regionaal Archief Leiden).

Noten

- 1 *Kamerstukken 1997-1998*, Vragen gesteld door de leden der (Tweede) Kamer, no. 1391/1610/1713.
Kamerstukken 2000-2001, Vragen gesteld door de leden der (Tweede) Kamer, no. 181.
- 2 Bijvoorbeeld *Leidsch Dagblad* 30 mei 1998, 16 juli 1999, 20 juli 1999.
- 3 Brief van mw G.A. Ridder-Visser d.d. 31 december 2010, gericht aan burgemeester Lenferink.
- 4 *Kroniek van de Week* (illegale krant) 12 en 28 oktober 1944.
- 5 J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber (red.), *Het Leidse Pluche, 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001) 155.
- 6 Allereerst wil ik namens de familie burgemeester Lenferink en de heer Van Woerden bedanken voor de zorgvuldige wijze waarop zij de afgelopen periode de familie betrokken hebben bij de recente ontwikkelingen met betrekking tot de moord op ir. Felix Guljé. Nadat zij de familie, afgelopen maart, geïn-

formeerd hadden zijn er bij de direct betrokkenen veel emoties losgekomen. De twee dochters en de jongste zoon van ir. Felix Guljé hebben de afgelopen jaren geaccepteerd dat zij nooit antwoord zouden krijgen op hun vragen. Te meer daar ook het uitgebreide onderzoek van de oudste zoon van ir. Felix Guljé niet tot antwoorden heeft geleid. De emoties uitten zich vooral in onbegrip en verontwaardiging dat mensen tot een dergelijke daad konden overgaan zonder zich vooraf te verdiepen in de persoon ir. Felix Guljé. Hadden ze dat maar gedaan: dan was deze moord niet gepleegd en was heel veel leed voorkomen.

Zoals ook door de burgemeester aangegeven wil de familie deze zaak verder laten rusten. Op hun verzoek zullen verder geen vragen door mij worden beantwoord. Ook wenst de familie niet over de zaak te worden benaderd. De familie verzoekt u uitdrukkelijk deze wens te respecteren.

Overdorp

De naam van de in Oegstgeest opgegraven Merovingische nederzetting

Freek Lugt

In Nieuw-Rhijnegeest, een nieuwbouwwijk tussen de A44 en de Oude Rijn in Oegstgeest, heeft in de Merovingische tijd een relatief grote nederzetting gelegen.¹ De woonstalhuizen stonden langs een Rijngeul die kennelijk gelijktijdig bestond met een grotere parallelle hoofdstroom van de Rijn die, zoals nu, langs Valkenburg liep. Langs het water stond een beschoeiing die enige honderden meters lang zou kunnen zijn. De woonstalhuizen stonden tamelijk ver daar vandaan, zodat het geen beschoeiing lijkt die moest voorkomen dat de oever in het water verdween, maar een kadewand die het schepen mogelijk moest maken daar aan te leggen. Ook de zware bouw duidt daarop. Er zijn palen aangetroffen, vermoedelijk meerpalen, van een zodanige lengte en dikte dat die alleen maar met behulp van een heistelling de grond in kunnen zijn gedreven. In de kade waren openingen waarachter zich iets wat eruit zag als botenhellingen bevonden. Haaks op de beschoeiing zijn de staanders van (vermoedelijk) een brug gevonden. Een door een 7de-eeuwse rivierhandelaar verloren gouden *tremissis* werd in de kadewand teruggevonden.

In het rivierdorp zijn sporen aangetroffen van een tiental eenbeukige boerderijen met een oppervlakte van ongeveer 6 × 20 meter. Flinke gebouwen dus, voor die tijd normaal. De stal bevond zich in het gebouw. De woonstalhuizen waren gebouwd van in de grond gegraven palen met daartussen vlechtwerk, bestreken met leem, en een rieten dak. Op een afstand van 80 centimeter buiten de wanden stonden extra ‘buitenstaanders,’ die hielpen het dak met zijn grote overspanning te dragen.

Naast de woonstalhuizen was een groot aantal bijgebouwen te vinden. Ook

F.H. (Freek) Lugt publiceerde onder meer *Het goed van Oegstgeest. De middeleeuwen in Oegstgeest, Poelgeest, Kerkwerpe, Rijnsburg en Nieuw-Rhijnegeest* (2009).

Het skelet van een ongeveer vijfjarig kind, in 2011 opgegraven in Overdorp.

zijn er honderden kuilen gevonden, die voor allerlei doeleinden werden gebruikt: waterput, opslagplaats, afvalput. De wanden van de waterputten waren gemaakt van hergebruikte delen van schepen of van wijntonnen. Op een duig van een daarvan zijn merktekens aangetroffen die wellicht het enige bekende Merovingische schrift in deze streek vormen. Waterputten die onbruikbaar werden, veranderden in afvalputten. Daarin is veel huishoudelijk afval gevonden, zoals het onvermijdelijke gebroken aardewerk, voor een klein deel handgemaakt in de nederzetting zelf, voor het grootste deel gedraaid. Dit moet zijn geïmporteerd uit de stroomopwaarts gelegen productiecentra in het Rijnland. Ook Angelsaksisch aardewerk is aangetroffen. Een houten drinknap is eveneens gevonden, evenals een van handvaten voorziene en fraai bewerkte trog, weefgewichten, een naald, een kam, diverse munten, een gebroken handboog, enzovoort. Bij de opgravingcampagne van 2011 kwam onder meer nog een grote structuur aan het licht, mogelijk een opslagloods, alsmede houten looppaden, het volledig intacte skelet van een begraven kind en belangwekkende skeletten van eveneens begraven paarden.

In de nederzetting moet een barnsteenbewerker hebben gewoond of gewerkt die kralen en hangers maakte. Daarnaast zijn er enkele stukjes productieafval van glazen kralen aangetroffen. Het is dus mogelijk dat de reizende kralenmaker van wie in Rijnsburg een oventje is gevonden, ook een tijd in Nieuw-Rhijngeest domicilie heeft gekozen. Ook zijn er stukjes geblazen glas gevonden van verschillende soorten drinkglazen.

Bij de kade is de opmerkelijke vondst gedaan van de oudste schoenleesten van Nederland. Het waren er twee, van esdoornhout, maat 41-42, beide voor een rechter schoen. De leesten, waarop de schoenen binnenstebuiten werden genaaid, werden met leren pastukken aangepast voor de maat die nodig was, en ook om ze geschikt te maken voor een linker schoen.

Om de een of andere reden is de Merovingische nederzetting tegen het einde van de 7de eeuw grotendeels verdwenen. De dorpssamenleving werd vervangen door een veel meer over het gebied verspreide bebouwing waarin minder mensen woonden. Dat kan verschillende redenen hebben gehad, maar het meest waarschijnlijk is dat de geul waaraan het rivierdorp lag, steeds verder dichtslabde, zodat verkeer met de omgeving steeds moeilijker werd. Vrijwel alle verkeer vond immers plaats over water. Hoewel de meeste bebouwing toen verdween, zijn in het gebied ook nog verspreid staande boerderijen uit de 8ste en 9de eeuw gevonden. Met het compacte dorp uit de Merovingische periode was het echter gedaan.

De naam van het dorp

Hoe heeft het Merovingische dorp in Nieuw-Rhijngeest eigenlijk geheten?² Niet Rhijngeest of Nieuw-Rhijngeest, want een geest is de zandige top van een strandwal, en de nederzetting lag juist tussen twee strandwallen in, op de oeverwal van de Rijn. De naam Nieuw-Rhijngeest is trouwens modern. Maar hoe dan wel?

Over veel plaatsnamen in de 9de eeuw en eerder zijn wij geïnformeerd door het goederenregister van de Sint Maartenskerk.³ Deze kerk fungeerde als kathedrale kerk van het bisdom Utrecht, waar eeuwenlang heel Holland onder viel. Het register beschreef eigendommen van het bisdom, voor het merendeel onroerende zaken die in de loop der tijd aan de kerk waren geschonken. Aanleiding voor het opstellen van het register was de inname van Utrecht door de Vikingen in 857. De bisschop vluchtte naar Roermond, later naar Deventer, en nam het archief met de schenkingsoorkonden mee. Zijn opvolger gaf opdracht tot het opstellen van een lijst met bezittingen om te kunnen aantonen welke goederen

de kerk weer in bezit zou moeten nemen zodra de Vikingen verdwenen waren.

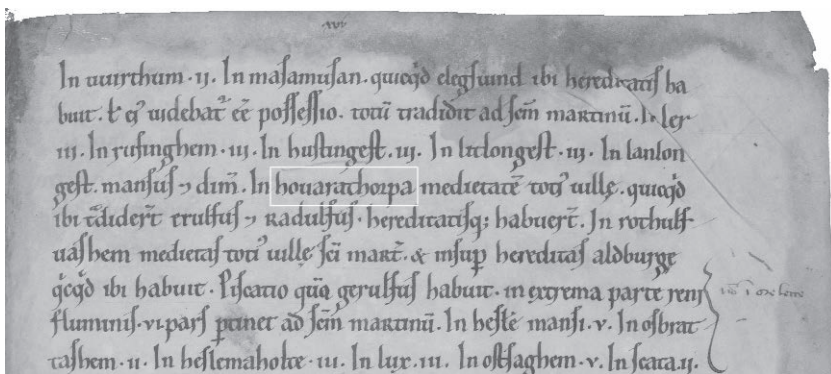
Rond 925 keerde de bisschop in Utrecht terug; aan het register is waarschijnlijk nog tot 948 gewerkt. De inhoud gaat echter terug op de oudere gegevens van de onderliggende schenkingsoorkonden. De Franken namen definitief de macht over van de Friezen in 719, dus de eerste schenkingen kunnen van vlak daarna zijn. De eerste ook elders gedocumenteerde schenking in de lijst dateert uit 723. Bijna aan het eind van de lijst staan schenkingen uit de tijd van bisschop Adalbold, die in 899 overleed. De overige schenkingen moeten zijn gedaan in de tussenliggende jaren, in de 8ste en 9de eeuw.

In dit register staan tientallen namen van nederzettingen in het Hollandse kustgebied en het gebied langs de Oude Rijn. Veel van die plaatsnamen zijn nog goed te herkennen, ondanks dat de spelling vaak heel anders is dan nu. Oegstgeest bijvoorbeeld staat erin als *Osgeresgeist* en *Osgeresgest*. Van een deel van de in het register genoemde namen is echter niet meer bekend welke plaats daar bij hoorde. Vaak zijn dat nederzettingen die intussen van de aardbodem zijn verdwenen, of plaatsen die nadien een andere naam hebben gekregen. Bij het zoeken naar bij de namen horende nederzettingen kan wat betreft het eerste deel van de lijst steun worden ondervonden van de min of meer geografische volgorde waarin deze is opgesteld.⁴ Zo zijn de plaatsen Warmond, Oegstgeest en Poelgeest achter elkaar opgenoemd.

Een van de nog niet gelokaliseerde plaatsnamen zou die van de opgegraven nederzetting in Nieuw-Rhijngeest kunnen zijn geweest. Althans de naam die gold in de 8ste eeuw, de tijd van Willibrord en de stichting van de kerk van Kerkwerve. Of de naam toen nog hetzelfde was als de naam die gold toen de Merovingische nederzetting aan het eind van de 7de eeuw grotendeels werd verlaten, is niet meer te achterhalen. In wezen is dat voor het betoog in dit artikel ook niet relevant. Het laat zich echter aanzien dat een zekere mate van bewoning altijd is blijven bestaan, zodat van de continuïteit van de naam mag worden uitgegaan.

In de goederenlijst moet dus worden nagegaan of er een nog niet gelokaliseerde nederzettingsnaam is te vinden bij een of meer wel geïdentificeerde namen in de omgeving van de opgraving in Nieuw-Rhijngeest. Die zou dus moeten zijn genoemd in de buurt van Oegstgeest, Poelgeest, Lopsen, Rijsburg of Valkenburg.

Een dergelijke naam is er: *Houerathorp*, dat even verderop in de lijst als *Houarathorpa* is vermeld. Beide overgeleverde afschriften van de goederenlijst

Vermelding van Overdorp in het goederenregister van de Maartenskerk. Coll. Utrechts Archief.

geven de naam op deze wijze. Henderikx stelt dat de ligging van *Houerauthorp* in de kuststreek bij de uitloop van de Oude Rijn in de Noordzee moet worden gezocht, met als tweede keus het gebied tussen Rijn en Maas.⁵ Blok heeft afgeleid dat *Houarathorpa* in de goederenlijst is overgenomen uit dezelfde oorkonde als *Rothulfuashem*, elders geschreven als *Hrothaluashem*, Rodulfsheim, de vroegere naam van Rijnsburg.⁶ Deze schrijfwijzen waren in de 9de eeuw al ouderwets en zullen dus dateren uit uiterlijk de 8ste eeuw.⁷

De Oudfriese afstamming van de naam duidt daar eveneens op. *Houerauthorp/Houarathorpa* is te ontleden in het bijwoord *houera* of *houara* en het substantief *thorp* of *thorpa*. Dit laatste woorddeel is evident het Oudfriese woord voor dorp.⁸ Het eerste deel geeft meer hoofdbrekens.

In de eerste plaats zijn er verschillende op *houera* of *houara* gelijkende woorden die iets met 'hof' te maken hebben.⁹ Dit heeft geleid tot de veronderstelling dat de naam zoiets zou betekenen als 'dorp van de hofbewoners'.¹⁰ Deze uitleg is echter zelf niet duidelijk. Indien daarmee is bedoeld dat de nederzetting een dorp van hoevebewoners was, een boerendorp dus, heeft de naam geen onderscheidend vermogen. Ieder dorp was immers een boerendorp, zodat dit moeilijk een eigennaam kan zijn. Indien bij deze betekenis is gedacht aan een hof in de relatief moderne Karolingische zin van het woord, zoals de hof van Valkenburg of de hof van Oegstgeest, is dat strijdig met de Oudfriese afstamming van de naam. De naam zou in dat geval ouder zijn dan de betekenis ervan, hetgeen niet goed denkbaar is. De betekenis 'hoevendorp' of 'hofdorp' ligt daarom niet voor de hand.

Daarnaast kan *houera* of *houara* de afleiding van een persoonsnaam zijn, de

nederzetting was in dat geval het dorp van Hovera of Overa of een dergelijke naam. Een naam als deze is echter uit andere bron niet bekend.¹¹

Wel bekend is dat het Oudfriese *houer*, evenals *houar*, dezelfde betekenis heeft als *over*. Taalkundigen zijn van oordeel dat het Oudnederlandse *over* hetzelfde woord is als *houer* maar dan zonder de h-voorslag en met de *u* gespeld als een *v*.¹² Het verdwijnen van de h-voorslag is ook in de goederenlijst zelf te zien: Rodulfsheim wordt daar de ene keer als *Hrothaluashem* en de andere keer als *Rothulfuashem* geschreven. *Over* betekent ‘boven,’ in toponiemen meer bepaald ‘bovenstrooms’, ‘meer stroomopwaarts gelegen’.¹³ Taalkundigen zijn voorts van mening dat *over* hier tevens de betekenis kan hebben van ‘tegenover’, ‘aan de andere kant’.¹⁴ Het woord ‘overkant’ maakt dit als zodanig reeds duidelijk; een ‘overtuin’ is een tuin aan de andere kant van de weg of het water.

De betekenis ‘hofdorp’ is niet waarschijnlijk en personen die hun naam aan het dorp kunnen hebben gegeven zijn niet gevonden. Alles overziende moet daarom de voorkeur worden gegeven aan de betekenis die taalkundigen reeds in het woordenboek aan *Houerathorp/Houarathorpa* hebben toegekend. De naam betekent Overdorp, in de zin van hetzij ‘stroomopwaarts liggend dorp’, hetzij ‘dorp aan de overkant’.¹⁵

De eerste keer dat Overdorp in de goederenlijst wordt genoemd, gebeurt dat na de vermelding van Valkenburg. De tweede keer wordt Overdorp in de lijst gevolgd door Rijnsburg. Gelet op de min of meer geografische indeling van het register zou Overdorp daarom bij een van die twee plaatsen in de buurt moeten liggen, het liefst bij zowel Valkenburg als Rijnsburg. Dit laatste is met de opgraving in Nieuw-Rhijngest het geval. Deze ligt aan de Rijn, naast Rijnsburg en tegenover Valkenburg. Deze ligging komt tevens overeen met de twee mogelijke betekenissen van de naam: stroomopwaarts van Rijnsburg en aan de overkant van Valkenburg.

Katwijk?

Toch kan niet reeds nu worden geconcludeerd dat Overdorp de naam van de opgegraven nederzetting moet zijn. In het verleden is namelijk de vraag gesteld of *Houarathorpa* een oude naam van Katwijk was. Blok deed dat in een voetnoot, zonder de vraag te beantwoorden of toe te lichten,¹⁶ en zonder die te herhalen in zijn samen met anderen geschreven *Lexicon* van Nederlandse toponiemen. Hier vermeldt hij bij *Hoverathorp* slechts ‘ligging onbekend, in de omgeving van

Valkenburg'.¹⁷ Diens eerdere suggestie is vervolgens niettemin in de literatuur opgepakt, echter zonder dat alsnog bewijs is bijgebracht.¹⁸ Bloks aanvankelijke gedachtegang is echter gemakkelijk te reconstrueren.

De Maartenskerk bezat goederen in vrijwel iedere bekende plaats. In de regio Katwijk waren dat kerken en vooral boerderijen in onder meer Zwieten, Rodenburg, Valkenburg, Noordwijk, Rijnsburg, Sassenheim, Warmond, Oegstgeest, Poelgeest en Leiderdorp. Katwijk wordt niet genoemd. Dat kan twee redenen hebben: in Katwijk was nooit een schenking aan de kerk gedaan of Katwijk had destijds een andere naam. Wie dan uitgaat van het onwaarschijnlijke van de gedachte dat in Katwijk niets is geschonken, komt tot de vraag of de naam van Katwijk destijds anders was.

Volgt men dan de hierboven ontvouwen redenering dat Overdorp in de buurt van Valkenburg en Rijnsburg moet liggen en kent men – uiteraard – de opgraving in Nieuw-Rhijnegeest niet, dan komt men gemakkelijk tot de conclusie dat Katwijk aanvankelijk Overdorp kan hebben geheten. Er is weinig dat tegensprekt dat Katwijk ooit een andere naam heeft gehad. De naam Katwijk wordt pas voor het eerst genoemd in 1224, als graaf Floris IV een oorkonde uitvaardigt *apud Renum Catwijch*.¹⁹ Er hebben ook daarvoor al mensen in het gebied van Katwijk gewoond, eigenlijk altijd al: de strandwal van Katwijk is pas enkele duizenden jaren voor Christus gevormd, en uit opgravingen blijkt dat er voortdurende menselijke activiteit is geweest.²⁰ Voor 1224 moet het dorp dus ook al een naam hebben gehad. Er is echter geen wezenlijk argument aan te voeren dat erop wijst dat dit een andere dan Katwijk was. Van het naamdeel 'kat' kan niet worden gezegd of het 13de-eeuws is of al veel ouder, het is simpelweg niet bekend wat de betekenis ervan is.²¹ Het komt ook voor in namen als Katendrecht en Katerveer, waarin ook niet bekend is wat het betekent.²² Als echter juist is dat het naamdeel 'wijk' met zijn oudere vorm *vic*²³ teruggaat op het Latijnse *vicus*, dat de betekenis heeft van inheemse nederzetting naast een Romeins castellum, kan Katwijk een zeer oude naam zijn die teruggaat tot *Lugdunum Batavorum*. Er zijn bij een opgraving inderdaad vondsten gedaan die duiden op een dergelijke *vicus*.²⁴

Per saldo resteert voor de aanname dat Katwijk eerder anders heeft geheten alleen maar de notie dat als dit niet het geval zou zijn, in Katwijk destijds niets aan de kerk is geschonken. Dat is een wel erg smalle basis.

Bovendien hoeft deze notie niet juist te zijn. Heel Valkenburg behoorde aan de Maartenskerk, wat in de goederenlijst als volgt is geformuleerd: *similiter eccle-*

siam, que dicitur Ualcanaburg, cum omnibus appendiciis sancti Martini totum et ad integrum. Dit laat zich als volgt vertalen:²⁵ op dezelfde wijze is de kerk die Valkenburg genoemd wordt, samen met alle bijbehorende bezittingen, van sint Maarten, totaal en integraal. Hieruit is wel afgeleid dat het ging om de hele Karolingische hof van Valkenburg, derhalve met inbegrip van Katwijk.²⁶ Een dergelijke gedachtegang zou in strijd zijn met de opzet van het goederenregister, waarin juist wordt geabstraheerd van grotere eenheden zoals hoven. In het gebied van de hof van Oegstgeest bijvoorbeeld worden minstens de nederzettingen Oegstgeest, Poelgeest, Rijnsburg en Lopsen onderscheiden. Wel is het denkbaar dat Valkenburg een uitzondering op de regel vormt, gelet op de terminologie *cum omnibus appendiciis, totum et ad integrum*, die verder (in iets andere vorm) op slechts één andere plaats in het register voorkomt.²⁷ Indien dit het geval is, was impliciet heel Katwijk aan de kerk geschonken.

Daar komt bij dat deze optie ook rechtstreeks leidt tot de conclusie dat Katwijk niet Overdorp was. Indien heel Katwijk, onder welke naam dan ook, in het bezit van de kerk was, ligt het immers niet voor de hand dat dit dorp nog voor een tweede keer onder de naam Overdorp in het goederenregister zou zijn opgenomen.

Ten slotte rijst uit taalkundig oogpunt de vraag, als Katwijk al anders heeft geheten, waarom de andere naam dan Overdorp zou zijn. De naam betekent 'stroomopwaarts gelegen dorp' of 'dorp aan de overkant'. Katwijk ligt stroomafwaarts van zowel Valkenburg als Rijnsburg. De betekenis stroomopwaarts komt dus niet in aanmerking.

Ten opzichte van Valkenburg ligt Katwijk evenmin aan de overzijde van de Rijn. Wil de betekenis 'dorp aan de overzijde' zijn, dan zou het dus moeten gaan om Rijnsburg, ten opzichte waarvan Katwijk inderdaad aan de overzijde ligt. Geografisch en bestuurlijk was er echter geen samenhang tussen Rijnsburg en Katwijk, in elk geval niet zodanig dat deze ertoe zou kunnen leiden dat de een als liggend aan de overkant van de ander zou moeten worden gekwalificeerd. Geografische en bestuurlijke samenhang was er daarentegen tussen Katwijk en Valkenburg: in beide plaatsen lag een Romeins castellum, de dorpen vormden samen de hof van Valkenburg en zij lagen beide aan de zuidzijde van de Rijn. Dat is niet wat de naam Overdorp suggereert.

De schenkingen van Radulf

Voor een nadere onderbouwing van de stelling dat Overdorp het in Nieuw-

Rhijngeest opgegraven dorp is, kunnen wij opnieuw putten uit het goederenregister. Een belangrijke rol wordt gespeeld door de in Rijsburg wonende Radulf, wiens naam in het goederenregister wordt gespeld als *Radulf*, *Rothulf* en *Hrothal*. Aannemelijk is dat Radulf, maar waarschijnlijker een gelijkgenoemde voorvader, de naamgever is van het oudste Rijsburg, namelijk *Rothulfuashem* of *Hrothaluashem*, Rodulfsheim. Deze naam is pas na de vestiging van de Rijsburg rond 890 gewijzigd in Rijsburg. In het goederenregister staat het zo: *Hrothaluashem, quod modo dicitur Rinasburg*, Rodulfsheim dat Rijsburg wordt genoemd.

In de lijst wordt vermeld dat Radulf en Aldburga, een echtpaar wellicht, de helft van Rijsburg aan de kerk hebben geschonken en bovendien alle bezittingen van Aldburga, terwijl elders in de lijst is genoteerd dat dertien hoeven van de kerk afkomstig zijn uit de erfenis van Radulf en Aldburga. Daarnaast heeft Radulf, nu in combinatie met een zekere Erulf, de helft van Overdorp aan de kerk geschonken. De schenking van de twee halve dorpen is bij dezelfde oorkonde gedaan.

Op een andere plaats in de lijst is te vinden dat de Maartenskerk heel Overdorp bezit. De ene helft was door Radulf en Erulf geschonken; wie de schenkers van de andere helft waren, staat er niet bij. Noch bij de omschrijving van het halve, noch bij die van het hele Overdorp is sprake van een kerk van Overdorp. Hieruit moet worden begrepen dat er in Overdorp geen kerk was. Elders in de lijst wordt een geschonken kerk namelijk altijd apart vermeld, ook ingeval de schenking een heel dorp betreft, met inbegrip van de kerk. Zie bijvoorbeeld het al genoemde Valkenburg.

Geografische indeling

Ten slotte kan worden gezien of nog meer informatie is te ontleen aan de min of meer geografische indeling van het goederenregister. De eerste keer dat Overdorp daar wordt genoemd, gebeurt dat na de vermelding van Valkenburg en voor die van *Suthrem*. De tweede keer is de trits *Langongest*–Overdorp–Rijsburg vermeld.

Met de laatste trits zijn wij vlug klaar. De ligging van *Langongest* of *Lanlongest* is niet bekend²⁸ en kan dus geen licht op onze materie werpen.

Anders ligt het met de eerstbedoelde combinatie, de trits Valkenburg–Overdorp–*Suthrem*. De naam *Suthrem*, die ‘zuidelijke woonplaats’ betekent, kan zich hebben ontwikkeld tot Zuidwijk, naam van het latere en intussen weer ver-

dwenen kasteel in Wassenaar, in de noordoostelijke hoek van de kruising Rijksstraatweg/Papeweg.²⁹ De trits Valkenburg–Overdorp–Zuidwijk ligt in beide opties (Overdorp = Katwijk en Overdorp = opgraving) bij elkaar in de buurt. Dat zo zijnde, moet nu eerst worden vastgesteld of de drie plaatsen in een geografisch logische volgorde zijn genoteerd.³⁰

Ingeval Overdorp Katwijk zou zijn, moet de trits worden gelezen als Valkenburg–Katwijk–Zuidwijk. Dat is geen geografisch logische volgorde. Katwijk ligt immers ten noordwesten van Valkenburg en Zuidwijk ten zuidoosten. De notatie had daarom Katwijk–Valkenburg–Zuidwijk moeten zijn, of andersom. De feitelijke notatie is daarom in deze optie niet geografisch logisch, zodat hieruit niets kan worden afgeleid.

Zou Overdorp de opgraving in Nieuw-Rhijnegeest zijn, en is *Suthrem* Zuidwijk, dan zou kunnen worden gesteld dat de namen Valkenburg–Overdorp–Zuidwijk in geografisch correcte volgorde van noord naar zuid zijn genoteerd.

De hier te trekken tussenconclusie is dat het aspect van een eventuele geografische notatie pleit voor het identificeren van de opgraving als Overdorp.

Conclusie

In de buurt van zowel Rijnsburg als Valkenburg moet een nederzetting met de naam Overdorp hebben gelegen. Katwijk was een dergelijke nederzetting. Het enige argument om aan te nemen dat Katwijk voorheen Overdorp heette, is dat in het andere geval in Katwijk geen schenkingen zouden zijn gedaan. Het argument dat in Katwijk niet is geschonken is wellicht onjuist, mogelijk was heel Katwijk aan de Maartenskerk geschonken. Zou het argument wel juist zijn, dan moet worden vastgesteld dat het evenzeer opgaat voor het in Nieuw-Rijnegeest opgegraven dorp. Het pleit dus niet exclusief voor de stelling dat Overdorp een oude naam van Katwijk was.

Daarnaast is het argument dat in Katwijk niet is geschonken inhoudelijk van weinig gewicht. Waarom zouden in ieder dorp goederen aan de kerk moeten zijn gegeven? Bovendien wijst een eventuele geografische indeling van de goederenlijst niet op Katwijk als Overdorp.

Doorslaggevend voor afwijzing van het argument dat in Katwijk niet is geschonken is in de eerste plaats dat, indien het argument valide zou zijn, de schenker van de goederen in Overdorp aan de overzijde van de hier brede Rijnmond in Rijnsburg zou wonen. In de tweede plaats wijst de betekenis van de naam Overdorp niet op Katwijk.

Een andere nederzetting in de buurt van Rijnsburg en Valkenburg is opgegraven in Nieuw-Rhijngeest. De naam Overdorp betekent ‘stroomopwaarts liggend dorp’ of ‘dorp aan de overkant’. Dit correspondeert met de ligging van de opgraving ten opzichte van beide genoemde dorpen. De trits Valkenburg–Overdorp–Zuidwijk is in dit geval genoteerd in een geografisch correcte volgorde.

Grootgrondbezitter Radulf had grond in Rijnsburg en in Overdorp. Hiermee staat niet vast dat deze twee dorpen naast elkaar lagen, Radulf kan overal grond hebben gehad. Niettemin ligt het voor de 8ste of 9de eeuw het meest voor de hand dat de dorpen op zijn minst bij elkaar in de buurt lagen. Dat later de grond bij dezelfde oorkonde werd weggeschonken, spreekt dit niet tegen.

Radulf woonde in Rijnsburg, dat toen nog Rodulfsheim heette. Hij, of een voorvader, was de naamgever van het dorp. Radulf, kennelijk rijk, was ongetwijfeld een gewichtig man. Zijn gewicht zal op Rijnsburg zijn afgestraald. Dat kan verklaren waarom een oostelijker gelegen nederzetting ‘Overdorp’ werd genoemd, in de betekenis van stroomopwaarts van Rijnsburg liggend dorp.

Radulf had, samen met anderen, half Rijnsburg en heel Overdorp aan de Maartenskerk geschonken. Overdorp bleek zelf geen kerk te hebben; de bewoners moeten tot een grotere parochie hebben behoord. De bewoners van het opgegraven dorp waren parochiaan van Kerkwerve, derhalve van een grotere parochie.³¹

De belangrijkste argumenten om aan te nemen dat het in Nieuw-Rhijngeest opgegraven dorp Overdorp is, zijn

- de betekenis van de naam Overdorp;
 - het grootgrondbezit van Radulf, waarvan aannemelijk is dat het in twee naast elkaar liggende dorpen heeft gelegen, althans niet in dorpen die gescheiden waren door een ter plaatse brede rivier;
 - de geografische volgorde van de nederzettingen in het goederenregister.
- Argumenten die pleiten tegen het identificeren van de opgraving als Overdorp, zijn er in redelijkheid niet.

Tot slot

Met deze analyse is niet onomstotelijk vastgesteld welke naam het in Nieuw-Rhijngeest opgegraven dorp heeft gehad. Er is bijvoorbeeld geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat er nog andere nederzettingen waren waarbij de

naam Overdorp ook of nog beter zou passen. Zo lag tussen Valkenburg en Katwijk wellicht een actieve nevengeul van de Rijn, zodat ook hier een nadien overstoven 'dorp aan de overkant' kan hebben gelegen. Verder kunnen delen van bekende nederzettingen een aparte naam hebben gehad.

Met dit in gedachten mag echter, binnen de relatieve zekerheid die na zoveel eeuwen nog kan worden geboden, worden aangenomen dat de opgegraven nederzetting Overdorp heeft geheten.

Resteert nog de vraag wat de betekenis van de naam Overdorp is, aan de overkant liggend of stroomopwaarts. Het feit dat de in Rijnsburg wonende Radulf zowel daar als in Overdorp omvangrijke bezittingen had, geeft aan dat er een band tussen beide dorpen bestond waarbij het primaat bij Rijnsburg lag. Daarom mag, binnen de bovenbedoelde relatieve zekerheid, tevens worden aangenomen dat de naam Overdorp betekent: stroomopwaarts gelegen dorp.

Noten

- 1 M. Hemminga en T. Hamburg, *Een Merovingische nederzetting op de oever van de oude Rijn. Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO) Oegstgeest – Rijnfront zuid 2004* [Leiden 2006 (Archol Rapport: 69); Minja Hemminga e.a., *Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest. Een Inventariserend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn* [Leiden 2008] (Archol Rapport: 102); W.A. van Es en W.J.H. Verwers, 'Early medieval settlements along the Rhine: precursors and contemporaries of Dorestad', *Journal of archaeology in the Low Countries* 2-1 (May 2010) 5-39, <http://dpc.uba.nl/jalc/02/nr01/a01>; Freek Lugt, *Het goed van Oestgeest. De middeleeuwen in Oegstgeest, Poelgeest, Kerkwerpe, Rijnsburg en Nieuw-Rhijnegeest* (tweede druk, Leiden 2010).
- 2 De auteur dankt drs. M.F.P. Dijkstra, prof. dr. R.C.J. van Maanen en drs. E.T. van der Vlist voor hun kritische commentaar op een concept van dit artikel.
- 3 Het goederenregister is in twee afschriften overgeleverd. Het eerste afschrift, het 'Egmondse', is vervaardigd aan het eind van de 11de eeuw en bevindt zich in het British Museum (British Library, ms. Cotton Tiberius C. XI). Het tweede afschrift dateert uit het eind van de 12de eeuw en bevindt zich in het bisschoppelijk archief in Utrecht (Utrechts Archief, archief van de Bisschoppen van Utrecht, inv.nr. 43). Dit Utrechtse afschrift is ook bekend onder de naam *Liber Donationum*. Zie omtrent het register P.A. Henderikx, 'Het Cartularium van Radbod' in D.P. Blok e.a. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998) 231-264, 252-262, en de daar genoemde literatuur.
- 4 P.A. Henderikx, 'The Lower Delta of the Rhine and the Maas', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 36 (1986) 445-599, 550 lk.
- 5 Ibidem, 533 rk.
- 6 D.P. Blok, 'Het goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht', *Mededelingen van de Vereniging van naamkunde te Leuven en de Commissie voor naamkunde te Amsterdam* 33 (1957) 89-104, 100.
- 7 Blok, 'Het goederenregister', 97.
- 8 Het is ook het Oudengelse woord voor dorp, resultaat van de zogeheten Noordzeecultuur die toen had geheerst. *Thorþ* is gelijk aan *therp*, *terp* (Oudnederlands Woordenboek van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, <http://gtb.inl.nl>, geraadpleegd september 2010 (ONW), lemma Thorþ). Volgens R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1988) 191 lk. is de betekenis van *thorþ* meer in het bijzonder 'dochternederzetting'.
- 9 Middelnederlands Woordenboek van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, <http://gtb.inl.nl>, geraadpleegd september 2010 (MNW), lemma Hoverrecht; Hofreide; Hoverisinge.
- 10 Künzel e.a., *Lexicon*, 191 lk.; Menno Dijkstra en Jan de Koning, 'Zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering? Een archeologisch perspectief op de Hollandse huldtonelen', *Holland. Historisch tijdschrift* 34 (2002) 130-149, 139.
- 11 Wel komt elders in de goederenlijst de naam Hoffo voor. Daarnaast is in het late Gelderland/Brabant tweemaal de naam Hov signaleerd en in Holland tweemaal de naam Ovo (Kees Nieuwenhuijsen,

- Namen in de Lage Landen voor 1150*, versie 1.0, http://www.kees.nl/names/en4_list_m.htm, geraadpleegd april 2011).
- 12 Met dank aan T.H. Schoonheim, Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden.
 - 13 ONW lemma OverI.
 - 14 Künzel e.a., *Lexicon*, 191 lk.
 - 15 In Leiden kan men hierbij denken aan Overmare, het dorp aan de andere zijde van de Mare, het westelijke deel van Maredorp (Ed van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad I: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 15-25). Andere dergelijke namen zijn Overdinkel, Overloon, Overmalsen, Overmere, Overmont, Overwinkel.
 - 16 Blok, 'Het goederenregister', 99, nt. 35.
 - 17 Künzel e.a., *Lexicon*, 191 lk.
 - 18 Dijkstra en De Koning, 'Zeldzaam van aard', 139; Freek Lugt, *Het goed van Oestgeest* (tweede druk, Leiden 2010) 118.
 - 19 J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 II: 1222 tot 1256* (Assen/Maastricht 1986) nr. 439. Denkbaar is dat de oorkonde in 1230 moet worden gedateerd.
 - 20 Zie bijvoorbeeld Dijkstra en De Koning, 'Zeldzaam van aard', 139; H.M. van der Velde (red.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn*, ADC Archeo-Projecten (Amersfoort 2008).
 - 21 Het Zeeuwse Kadzand werd in 1111 gespeld als *Cadesand*. Künzel e.a., *Lexicon*, 200 lk. hertaalt *kade* als kleine dijk, met een vraagteken.
 - 22 Künzel e.a., *Lexicon*, 202-203.
 - 23 *Vic* betekent nederzetting, vaak met een bepaalde functie (Künzel e.a., *Lexicon*, o.m. 75 lk.).
 - 24 J.H.F. Bloemers en M.D. de Weerd, 'Het Romeinse kampdorp van de Brittenburg', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 245-251, 248.
 - 25 Met dank aan prof. dr. C.L. Heesakkers.
 - 26 D. Parlevliet, 'De hof Valkenburg', *Holland. Historisch tijdschrift*, 24 (1992) 22-32, 22-23.
 - 27 *In Lethem totum et ad integrum sancti Martini cum silvis et omnibus adjacentiis*. *Lethem* kan mogelijk worden geïdentificeerd als de Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout. *Hem* = woonplaats; *lee* = waterloop; Leeuwenhorst heette vroeger *Ter Lee* (Künzel e.a., *Lexicon*, 224). In dat geval zou, naar analogie met de optie dat onder *Ualcana burg cum omnibus appendiciis, totum et ad integrum* de hele hof van Valkenburg moet worden begrepen, *Lethem etc.* de hele hof van Noordwijk moeten omvatten. Dit is alleen al onwaarschijnlijk omdat Noordwijk (*Norhtgo*) ook afzonderlijk is genoemd.
 - 28 Künzel e.a., *Lexicon*, 218 lk. Henderikx, 'The Lower Delta', 535 lk. veronderstelt deze nederzetting te liggen in de kuststreek langs de uitstroom van de Oude Rijn in de Noordzee of tussen de Oude Rijn en de Maas.
 - 29 Blok, 'Het goederenregister', 91; Künzel e.a., *Lexicon*, 337-338; Henderikx, 'The Lower Delta', 533 rk.
 - 30 Hieraan doet niet af dat men, indien men de plaatsen in deze volgorde zou willen bereiden, tweemaal de Rijn zou moeten oversteken: bij het Valkenburger Veer en het Haagse Schouw. De lijst is immers niet meer dan een papieren – althans perkamenten – exercitie, zodat de oversteek geen natte voeten oplevert.
 - 31 Dit argument is overigens niet medebepalend voor de lokaliseren van de naam. Voor Katwijk geldt evenzeer dat daar geen kerk was, de parochianen vielen onder de kerk van Valkenburg.

Herinnering in beeld

Relieken van Leidens ontzet

Marianne Eekhout

De opening van museum De Lakenhal in 1874 luidde een nieuwe fase in van de herinnering aan het Leids ontzet in 1574. Alle tastbare herinneringen aan het heroïsche verzet van burgemeester Pieter van der Werf, de honger en de duiven die de hoop op ontzet in de stad levend hielden, kregen drie eeuwen na het ontzet een plek in een museum. De bekende *markers* van het beleg en ontzet van Leiden bleven voortbestaan in een nieuwe omgeving, maar dan keurig naast elkaar opgesteld in een zaal met dat ene thema. Het leek alsof de tijd stil stond. De hutspotketel, de schilderijen van Van der Werf, de duivenbriefjes en het noodgeld kregen een nieuwe betekenis. Gezamenlijk werden deze relieken meer dan ooit het symbool van het Leids ontzet.

Toch ging er ook veel verloren op de dag dat deze herinneringen voorgoed in het museum terechtkwamen. Tot 1874 vertelden de objecten hun verhaal over het beleg en ontzet in hun eigen omgeving. Ze waren een bron van verhalen voor degenen die het object bezaten, ze hingen al eeuwen op dezelfde plaats in het stadhuis of boven een schoorsteenmantel en ze waren besteld of verzameld om een bepaalde episode van het beleg te gedenken. Juist deze verhalen en geschiedenissen maakten de objecten tot relieken van het Leids ontzet.

Dat niet al die verhalen waar zijn, en ook sommige niet-authentieke relieken in de 19de eeuw zijn aangeboden als origineel, vertelt veel over het belang dat Leidenaren hechten aan het Leids ontzet. Diverse memorabilia zijn in de loop der eeuwen toegevoegd aan de originele 16de- en 17de-eeuwse stukken. Ze verwijzen zowel direct als indirect naar het beleg of ontzet en vertegenwoordigen op hun eigen manier een herinnering. De relieken zelf en hun verhalen zijn bovendien met grote zorgvuldigheid bewaard voor het nageslacht. In 1824, 250 jaar na het ontzet, bleek de zorg die de Leidenaren aan hun relieken hadden besteed uit

Marianne Eekhout is historica en specialiseerde zich in kunstgeschiedenis en erfgoed. Sinds 2008 doet zij aan de Universiteit

Leiden onderzoek naar lokale en materiële oorlogsherinneringen aan de Tachtigjarige Oorlog.

de overvloed aan objecten die binnenkwam op de oproep deze aan te leveren voor een tentoonstelling over het beleg op het stadhuis. Het succes van deze drie dagen durende tentoonstelling reflecteert het belang dat men in de loop der eeuwen heeft gehecht aan de herinnering aan het beleg en ontzet.

Tegelijkertijd roept de grote hoeveelheid objecten echter een aantal vragen op. Wie waren nu eigenlijk de verzamelaars van de relieken? Waren dit vooral familieleden van grote helden van het beleg, of ook gewone burgers? Wat wilden zij wel en niet bewaren? En wat gebeurde er met objecten die de familie niet meer wilde hebben? En ten slotte de belangrijkste vraag, waarom bewaarden of verzamelden mensen relieken van het beleg en ontzet?

Dit essay gaat in op deze vragen door te kijken naar een aantal relieken uit de collectie van De Lakenhal. De meeste nadruk zal worden gelegd op herinneringen die in familiebezit bleven tot in de 19de eeuw. Hoewel ook de stad meerdere prachtige stukken ter herinnering aan het beleg en ontzet heeft besteld in de loop der eeuwen, hebben die een duidelijke functie in de publieke ruimte.¹ Het belang dat werd gehecht aan de relieken in familiebezit zorgt echter voor een uniek inkijkje in de motieven van mensen om herinneringen te koesteren. Een combinatie van veiling- en tentoonstellingscatalogi, testamenten, legaten, herdenkingsboeken en stadsgeschiedenissen maakt het mogelijk voor sommige objecten de weg die zij hebben afgelegd naar het museum te reconstrueren van de 16de eeuw tot de dag van vandaag.

De Hutspotketel van de familie Schaeck

Een van de belangrijkste relieken van het Leids ontzet is de metalen kookpot gevuld met een laagje hutspot, die de Spanjaarden achterlieten in de Lammenschans.²

Sinds de vondst op 3 oktober 1574 symboliseert de metalen pot zowel het moment waarop de Spanjaarden vluchtten als het einde van de hongersnood in Leiden.³ Wie de pot bewaarde, kon zich dus beroepen op een krachtig verhaal over beroemde voorouders en heldendom.

Pas in de 20ste eeuw ontstond er op grote schaal verwarring over wie de pot gevonden zou hebben. Dit kwam door het verhaal over de weesjongen Cornelis Joppensz. die als eerste in de Lammenschans zou zijn geweest, een verhaal dat in de 20ste eeuw aan populariteit won. Cornelis zelf was beloond door het stadsbestuur voor zijn daden in 1574, maar toen hij in 1588 op basis daarvan toestemming vroeg beurtschipper op Amsterdam te worden werd dit verzoek afgewezen.

Cornelis werd wel erkend als een van de eersten op de schans, maar hij was geen weesjongen. Dit was er in de 18de eeuw bij verzonnen.⁴

Degene die de pot wel gevonden lijkt te hebben is Gijsbert Cornelisz. Schaeck. Zowel in de 17de eeuw als tegenwoordig wordt de vondst aan hem toegeschreven. Omdat zijn verhaal pas 67 jaar na het beleg werd opgetekend in de stadsgeschiedenis van Jan Orlers, kan het in de tussentijd wel zijn aangepast. De familie Schaeck kan immers met de eer van iemand anders zijn gaan strijken. Toch is het bewijsmateriaal dat Gijsbert's zoon Dirk aandroeg wel bijzonder overtuigend. In 1641 getuigde hij dat zijn vader

de eerste ofte de tweede Persoon gheweest is/ die uyt de Leytsche Burghers inde Schansse van Lammen, ghecomen is/ ende dat hy tot bewijs van dien/ daer uytgebracht heeft een Coperen pot/ met gecookten hutspot die de Spaensche Soldaten/ door Vreese verlopen zijnde daer gelaten hadde.⁵

Het bewijs dat zijn vader had meegenomen, namelijk de hutspotketel, was nog steeds in bezit van Dirk. Blijkbaar was het overgegaan van vader op zoon en werd de pot samen met het verhaal van zijn vader bewaard in het gezin. Tevens is uit diezelfde periode bekend dat vele Leidenaren samen de maaltijd gebruikten op 3 oktober, een gewoonte waar de familie Schaeck graag aan meedeed.⁶ De metalen pot van de Lammenschans bleek op deze dag zelfs meer dan een symbolische functie te vervullen. Ieder jaar werd er opnieuw hutspot uit geserveerd.⁷

*De hutspotketel van de familie Schaeck, 16de eeuw.
Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden.*

Dirk vond het belangrijk dat zijn vader werd herdacht als de vinder van de metalen pot gevuld met gekookte hutspot. Hij ontkende niet dat daar in het verleden twijfels over hadden bestaan. Zijn vader was 'een van de eerste burgers' op de Schans geweest en niet de allereerste persoon. Wel was Gijsbert zo slim geweest om bewijs mee te nemen vanuit Lammen. Aan zijn zoon was het nu de taak dit bewijs veilig te stellen voor het nageslacht. Deze liet vervolgens door de dichter Piero, een neef van geschiedschrijver en magistraat Jan Orlers, een gedicht op de pot graveren:

*Doen Godes Hant// Dreef den Vyandt
By nacht uyt Lammen,, Schans
Creech Schaeck dees Pot,, riep aen Boysot,
Ghy moocht over Dammen// thans.
Gijsbert Cornelisz. 3. October 1574.⁸*

Het bezit van de pot werd voor de familie Schaeck duidelijk een statussymbool. Gedurende de 17de eeuw bleef de pot in de familie als bron van trots en familie-verhalen waar de familie zich altijd op kon beroepen. In het begin van de 18de eeuw deed de familie echter afstand van de pot. Misschien was de symbolische waarde van het bewaren van een 'relik' van Leids ontzet niet langer van belang voor de familie, of was ze zo verarmd dat de verkoop lucratief was. Hoe het ook zij, de pot werd verkocht aan de familie Van Assendelft, een Leidse familie met een lange geschiedenis in het verzamelen van relieken van het beleg. Hij bleef in het bezit van deze familie en haar verwanten, totdat hij in 1838 aan de stad werd geschonken.⁹

De familie Van Assendelft en hun Van der Werf-memorabilia

Een prominente Leidse familie die een belangrijke rol heeft gespeeld in de verzamelcultuur rondom het beleg en ontzet van Leiden is de familie Van Assendelft. Na het ontzet in 1574 behoorde dit geslacht samen met dat van Pieter van der Werf (1529-1604) tot de vijf prominente geslachten in het Leidse patriciaat die met meer dan een vertegenwoordiger zitting in de veertigraad hadden. De band tussen de twee families werd verstevigd door onderlinge huwelijken.¹⁰ Hun goede positie in het stadsbestuur duurde tot 1618, toen zowel de familie Van Assendelft als die van Van der Werf door prins Maurits vanwege hun (vermeende) remonstrantse overtuiging uit de raad werd gezet. De familie Van der Werf zou nooit meer lid worden van de veertigraad, maar de familie Van

Joris van Schooten, De zelfopoffering van Pieter van der Werf, 1643, olieverf op doek. Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden.

Assendelft keerde in 1655 terug op het hoogste niveau van de lokale Leidse politiek.¹¹

Tot 1618 hadden de verwanten van Pieter van der Werf de vruchten geplukt van het door hemzelf gecreëerde beeld van de heroïsche burgemeester die tijdens het beleg zijn eigen lichaam aanbood om de honger in de stad te stillen. Hij was tot dit offer bereid als de bevolking zich maar niet zou overgeven aan de Spaanse belegeraar. Van der Werfs werkelijke rol tijdens het beleg was echter nogal twijfelachtig. Eind 1574 werd hij door Willem van Oranje ontslagen als burgemeester, omdat hij waarschijnlijk de stad tegen het einde van het beleg aan de Spanjaarden had willen overgeven. Desalniettemin werd hij in november 1576 toch opnieuw aangesteld als burgemeester en besloot hij van deze gelegenheid gebruik te maken om zichzelf te profileren als held van het ontzet. In dat jaar verscheen namelijk de tweede editie van Jan Fruytiers *Corte beschrijvinghe* van het beleg van Leiden met daarin het verhaal van de heldendaden van Van der Werf dat in de eerste editie ontbrak.¹²

Tot het einde van zijn leven in 1604 bleef Van der Werf zijn best doen het beeld van zichzelf positief te beïnvloeden. Of dit kwam door aanwezige twijfels over zijn optreden of omdat hij zijn eigen invloed wilde blijven benadrukken blijft onduidelijk, maar dat hij uiteindelijk is uitgegroeid tot een legendarische held is vooral een verdienste van zijn familie geweest.

In 1620 trouwde Pieters jongste dochter Clara Duijst van der Werf (1586-1659) met de Leidse goudsmid Bartholomeus van Assendelft (1585-1658). Maurits' wetsverzetten betekende voor beide families een stap achteruit en onderbrak de dynastie die zij aan het opbouwen waren als deel van het Leidse patriciaat. Clara en Bartholomeus maakten zelf weliswaar geen deel meer uit van de politiek, maar hielden in familiale kring de heldendaden van Pieter van der Werf levend. Het hoogtepunt hiervan was de aanschaf van een groot schilderij van Joris van Schooten in 1643. Het thema was de zelfopoffering van Van der Werf, die is afgebeeld terwijl hij achter een tafel zit en zijn borst ontbloot. Op de achtergrond worden de doden begraven terwijl links en rechts mensen honger lijden.

Het is een heel groot schilderij, dat in het woonhuis van de familie heeft gehangen. Hoewel de locatie in het huis niet bekend is, moet vanwege de afmetingen en het onderwerp wel worden aangenomen dat het een prominente plaats had. De boodschap is echter niet helemaal duidelijk. Burgemeester Van der Werf had zichzelf opgeofferd om Leiden te redden, maar moesten zijn nazaten hier nu van profiteren of hun lijden dragen zoals hij had gedaan? Als het de bedoeling was de ambitie van zijn kleinkinderen flink aan te wakkeren, is die missie geslaagd. Clara's zoon Pieter van Assendelft (1623-1688) werd in 1656 benoemd in de veertigraad en werd later zelfs burgemeester.¹³ Samen met zijn broers probeerde hij Pieter van der Werf opnieuw in de publieke ruimte onder de aandacht te brengen. In 1661 lieten zij door de beroemde beeldhouwer Rombout Verhulst (1624-1698) een grafmonument vervaardigen in de Hooglandse Kerk dat aan een zuil in de buurt van het graf werd bevestigd. Hun moeder heeft dit mooie moment niet meer mee mogen maken, maar het toont wel aan dat ze diep in de buidel wilden tasten om de herinnering aan hun grootvader levend te houden.¹⁴ Dit was een belangrijk moment voor de drie broers dat ze zich wilden blijven herinneren. Daarom hielden ze een kopie van de buste op het monument in privé-bezit¹⁵ evenals een medaille gemaakt naar aanleiding van de onthulling.¹⁶

Toen Pieter van Assendelft kinderloos stierf, erfde zijn broer Adriaan (1626-1697) de familiebezittingen. Het was waarschijnlijk Adriaans zoon Jan van

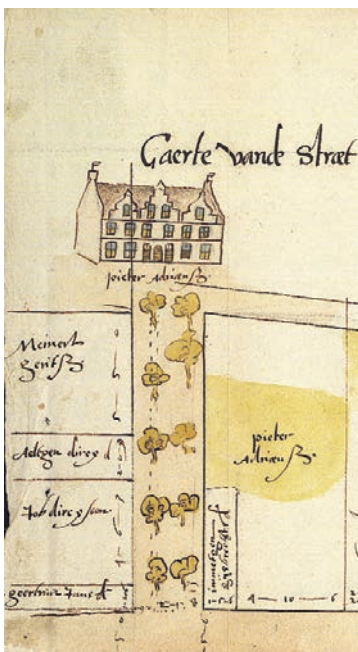
Gouden medaille met afbeelding Leidens ontzet en Sanherib, 17de eeuw. Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden.

Assendelft (1659-1728) die de hutspotketel van de familie Schaeck toevoegde aan het familiebezit dat op dat moment al veel op een verzameling begon te lijken. De familie Van Assendelft bezat niet alleen het schilderij van Van Schooten, de buste en de medaille van het monument, maar ook een portret en een ring van Pieter van der Werf, een schilderij van de Boshuizerschans tijdens het beleg en een stuk turf dat was gevonden op een schans na het beleg. Daarnaast had ze twee gouden medailles in haar bezit. De eerste met op de ene zijde ‘haec libertatis ergo’ en het wapen van Leiden, met het onderschrift ‘God behoeude Leyden’ op de andere zijde, een geschenk van de stad dat Van der Werf zelf nog gedragen zou hebben. Er was ook een tweede grotere medaille,

*verbeeldende aan de eene zyde de vlugt van Sanherib van Jerusalem en aan de andere zyde de vlugt der Spanjaerden van deeze stad Leyden op den 3n October 1574.*¹⁷

Tot slot bevond zich in hun collectie een glas met daarin het beleg van Leiden en de slag bij Duinkerken in 1588 gegraveerd.¹⁸

In 1711 verhuisden Jan van Assendelft en zijn vrouw Beatrix van Alphen (1672-1728) samen met hun collectie naar het Hof van Zessen op het Rapenburg. Beatrix erfde dit huis van haar vader Daniel van Alphen (1638-1711) die niet alleen burgemeester was geweest, maar ook een belangstelling had voor oudheden. Het is daarom niet vreemd dat de collectie een prominente plaats kreeg in het huis dat later de locatie werd van het Rijksmuseum van Oudheden.¹⁹ Van enkele stukken zijn de plaatsen waar ze hebben gehangen bekend. Zo hing het borstbeeld en het schilderij van de Boshuizerschans op de ‘Boekenkamer’. Het schilderij van Van Schooten daarentegen kreeg een plaats in de kamer aan

Het woonhuis van Pieter van der Werf. Tekening door Salomon Davidsz. van Dulmanhorst, circa 1585. Coll. RAL.

het Rapenburg op de eerste verdieping. De herinnering aan de voorouder Pieter van der Werf bleef een belangrijke rol spelen in zowel het familielevens als de publieke ruimte.

Tijdens het tweede eeuwfeest van het ontzet in 1774 stonden de nazaten van Pieter van der Werf zelf ook in de schijnwerpers. De familie Van Assendelft was een belangrijke familie en hun verwantschap met de legendarische held betekende in 1774 dat Barthout van Assendelft (1730-1779) deed wat er van hem verwacht werd. Hij organiseerde op 3 oktober een diner waarbij veel aanzienlijke Leidenaren werden uitgenodigd.²⁰ Tevens werd er aan hem een gedicht opgedragen dat het geluk benadrukte van zijn familierelatie met zo'n beroemde voorvader.²¹ Ter gelegenheid van de viering werd aan de kastelein van wijnhuis 'Het Zwijnshoofd' gevraagd zijn etablissement open te stellen voor publiek, omdat dit het woonhuis van Pieter van der Werf was geweest. Speciaal daarvoor werd een programma van schilderijen in het huis aangebracht.²²

Vier jaar na het tweede eeuwfeest overleed Barthout van Assendelft. Zijn weduwe besloot daarop in 1785 een groot deel van de verzameling relieken aan de stad te legateren op voorwaarde dat ze

*worden gehangen op een der vertrekken van het raadhuis dezer stad [...] opdat gemelde stukken aldaar ten allen tijden met alle mogelijke zorgvuldigheid gade geslagen en bewaard mogen blijven.*²³

Blijkbaar werd niet aan haar voorwaarden voldaan of had ze weinig vertrouwen in de overheid na de val van de Republiek, want tien jaar later trok ze haar legaat in. De bezittingen moesten in de familie blijven, omdat dit altijd de bedoeling was geweest.²⁴ De Van der Werf-memorabilia liet ze na aan een nichtje dat was getrouwd met burgemeester Hugo de Wildt (1741-1830), wiens dochter de objecten in 1838 alsnog aan de stad schonk.²⁵

19de-eeuwse verzamelingen: geveild of geschonken

Particuliere verzamelingen, zoals die van de familie Van Assendelft, vielen regelmatig uit elkaar. Ze werden voornamelijk geveild na een overlijden of uit geldgebrek, maar ook de verdeling onder verschillende kinderen zorgde ervoor dat verzamelingen niet bijeen bleven. Een aparte categorie vormden de schenkingen zoals die van mevrouw De Wildt aan de stad Leiden. In de 19de eeuw begonnen steden hun lokale geschiedenis een gezicht te geven door het organiseren van tentoonstellingen en langzamerhand ontstonden er lokale musea, zoals De Lakenhal in 1874.

In Leiden vormde de viering van 250 jaar Leids Ontzet in 1824 aanleiding tot het organiseren van een tentoonstelling waar alle burgers hun eigen relieken van het ontzet voor een aantal dagen konden exposeren. Van schenkingen aan de stad of een museum was op dat moment nog geen sprake. De catalogus die verscheen bij deze tentoonstelling laat een grote variatie aan objecten en onderwerpen zien die de Leidenaren belangrijk vonden om met het ontzet te associëren.²⁶ De tentoonstelling bestond naast relieken ook uit diverse papieren en boeken die met het beleg en ontzet te maken hadden. Bekende Leidse verzamelaars als Van Alkemade en Van der Schelling hadden een grote collectie werken die betrekking hadden op de Leidse geschiedenis. Deze verzamelingen kwamen in heel Nederland veel voor en waren een bron van inspiratie voor verzamelaars met relieken. De verhalen in deze documenten konden immers worden gekoppeld aan de relieken.

De catalogus uit 1824 laat duidelijk zien dat de families Schaeck en Van Assendelft lang niet de enigen waren die hun relieken koesterden. Allerlei Leidenaren wilden in de 18de en 19de eeuw graag kunnen aantonen een belang-

Botervlootje van Pieter van der Werf, 18de eeuw. Coll. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden.

rijk familielid te hebben gehad of een voorwerp te bezitten dat in verband kon worden gebracht met een belangrijk figuur tijdens het beleg. Een mooi voorbeeld is het botervlootje van Pieter van der Werf dat aan museum De Lakenhal werd geschonken met daarin een briefje met de tekst 'Botervlootje van Pieter Adrz. van der Werf Burgemeester van Leiden'. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat het om een 18de-eeuws exemplaar gaat dat niet van Van der Werf kan zijn geweest.²⁷ De suggestie van authenticiteit die werd gewekt door het bijbehorende briefje was voor de bruikleengever voldoende hem van de echtheid van het botervlootje te overtuigen. Deze overtuiging was en is vele malen belangrijker in de omgang met relikven van het Leids ontzet dan de daadwerkelijke authenticiteit van de objecten zelf. Zolang men geloofde in de echtheid van het aanbod op veilingen, kochten particulieren en verzamelaars vele Leidse en andere vaderlandse oudheden.

Tijdens de tentoonstelling in 1824 kwamen deze penningen, portretten, noodmunten, boeken en allerhande andere objecten tevoorschijn uit verschillende hoeken van het land. Een notaris uit Leiden bracht een aantal gedenkpenningen, een boekdrukker uit Den Haag bezat papieren noodgeld en een dominee uit Schoonhoven leverde twee portretten van Willem Speelman van Duivenbode. En deze drie heren zijn slechts enkele voorbeelden van een groot aantal mannen die hun oudheden uitleenden. Opvallend aan de herkomst van de particulieren is

ook dat zij niet allemaal uit Leiden komen. Leidse oudheden bevonden zich ook regelmatig in kabinetten van verzamelaars buiten Leiden. Toch vormden Leidenaren de kern van de particulieren die objecten te leen gaven in 1824.²⁸

Een bekende Leidenaar uit de 18de eeuw die oudheden verzamelde was Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812), lector aan de universiteit van Leiden. Naast zijn interesse in de Leidse geschiedenis ging hij prat op zijn verwantschap met Willem Aalberts Berkheij.²⁹ Deze man had volgens Le Francq als eerste de schans van Valdes bereikt en daar een pakje speelkaarten gevonden. Met zijn daden had Willem Berkheij vervolgens een zilveren penning verdiend met zijn naam erop.³⁰ In 1783 kwam Le Francq van Berkheij in ernstige financiële problemen terecht na een schorsing van de universiteit vanwege een orangistisch vlugschrift en de daarop volgende dure processen. Hij verkocht zijn huis, en zijn bibliotheek en verzameling oudheden werden geveild in oktober 1783.³¹ Het heeft Le Francq ongetwijfeld pijn gedaan een deel van zijn verzameling te moeten verkopen, want zijn belangstelling voor Leidse oudheden ging verder dan die van vele anderen.

Tijdens het tweede eeuwfeest in 1774 had Le Francq de Schepenkamer van het stadhuis omgetoverd tot een echte 'Leids Ontzet'-kamer. Het was bijna een voorloper van de tentoonstelling van 1824, met allerlei verschillende objecten die aan het beleg en ontzet herinnerden. Hij had 'eigenhandig door my afgezette kaarten der stad Leyden' en 'in oude gesneden Lysten, de Beeltenissen van Willem den Eersten, Burgemeester Pieter Adriaanz van der Werf, en Jonker Jan van der Does' opgehangen. Daarnaast had hij een 'oud Glas' gevonden waarop een mannetje stond met een haring in zijn hand. Dit raam was gevonden in een huis in Warmond, dat was bewoond door de man 'die als weesjongen het vlugten der Spanjaarden des nachts by het ontzet ontdekt had, en naderhand tot Warmond was komen wonen'.³² Le Francq geloofde het verhaal over de weesjongen, het huis in Warmond en koppelde dit later aan het verhaal over de hutspotketel. Zo stond hij aan de wieg van het verhaal over Cornelis Joppensz.

Uit de veilingcatalogus blijkt dat Le Francq naast Leidse oudheden ook een grote verzameling vaderlandse oudheden bezat, waaronder meerdere bedelnappen, (geuzen)penningen, een aantal ramen met herinneringen aan de Beeldenstorm en een musket. De belangstelling voor deze objecten blijkt groot te zijn geweest in de 19de eeuw; de Opstand leefde onder verzamelaars. Sommige objecten, zoals schilderijen, werden voor veel hogere prijzen verkocht dan de bedelnappen, maar er was ook voor deze kleinigheden een markt.³³ De verzamel-

drang van Leidse oudheden bleef dus onverminderd voortbestaan. Nieuwe verzamelaars doken op wanneer de oude hun bezittingen verkochten.

Door de veiling in 1783 kwamen de objecten van Le Francq van Berkheij in handen van verschillende individuen die ze vervolgens voor het grootste deel uitleenden aan de tentoonstelling van 1824. Ook de collectie van mevrouw De Wildt maakte al deel uit van deze tentoonstelling. Waarschijnlijk was de zorg die aan de verzameling werd besteed voor haar goed genoeg om de stukken twaalf jaar later aan de stad te schenken. Samen met een groot deel van de andere objecten die tentoongesteld waren in 1824, vormden deze relieken vijftig jaar later de kern van de Leidse collectie van De Lakenhal. In het museum werd vervolgens een zaal ingericht die de geschiedenis van Leiden verbeeldde en waarin de nadruk lag op de relieken van het Leids ontzet.

Conclusie

Zowel prominente als minder prominente Leidse families hadden verzamelingen met relieken van het beleg en ontzet van Leiden. Vanaf de dag van het ontzet, 3 oktober 1574, gingen objecten zoals de hutspotketel, een pakje speelkaarten, noodgeld en duivenbriefjes direct tot de symbolen van het beleg behoren. Ze werden eeuwenlang bewaard en gekoesterd door verschillende families en kwamen in verzamelingen van oudheden terecht, totdat ze in de 19de eeuw een plaats kregen in De Lakenhal. In tegenstelling tot de grote historiestukken die door de stad werden besteld, bleven de meeste van de 'kleinere' objecten familiebezit tot de 19de eeuw.

Het bezit van een kleine of grote verzameling relieken bracht lokaal prestige met zich mee. Het waren tastbare herinneringen aan de heldendaden van ouders, grootouders of verre verwanten. Dirk Schaeck wilde de naam van zijn vader tot in de eeuwigheid aan de hutspotketel verbinden. Zo kon hij altijd aanspraak blijven maken op het belang van zijn vader in de Leidse geschiedenis. De familie Van Assendelft pakte het nog grondiger aan. Niet alleen behield zij allerlei Van der Werf-memorabilia, maar ze voegde daar enkele schilderijen, een grafmonument, een medaille en een buste aan toe. De promotie van hun voorvader legde de familie geen windeieren: vanaf de tweede helft van de 17de eeuw bekleedden ze na een lange afwezigheid weer een prominente plaats in het Leidse patriciaat.

Tijdens het tweede eeuwfeest van het ontzet in 1774 volgde de bekroning van dit proces, toen de nazaten zelf ook onderdeel werden van de viering. Aan Barthout van Assendelft werd een gedicht opgedragen vanwege zijn voorouder

Pieter van der Werf, waardoor deze twee namen voor altijd aan elkaar verbonden zouden blijven. Het bleef in Leiden door de eeuwen heen belangrijk een connectie met het beleg van 1574 te kunnen laten zien. De grote hoeveelheid objecten die werd aangeleverd voor de tentoonstelling in 1824 toont dit aan. Veel van de relieken van 3 oktober vertegenwoordigen alleen een historische waarde, maar toch bewaarden de Leidenaren ze. Dit kan slechts worden verklaard door een lange traditie van verzamelen van allerlei zaken die met het beleg te maken hebben.

Al met al geeft de collectie van De Lakenhal een beeld van wat er verzameld is door zowel de stad als door particulieren rondom het beleg en ontzet door de eeuwen heen. Waarom families hun relieken wel en niet bewaarden is niet altijd duidelijk, maar de belangrijkste reden lijkt toch wel geweest te zijn de verhalen over het beleg door te geven aan het nageslacht. Deze functie is in de 19de eeuw vervolgens overgenomen door het museum. Daar kunnen de huidige en volgende generaties nu opnieuw in aanraking komen met de relieken en hun bijbehorende verhalen over het Leids ontzet.

Noten

- 1 Over dit onderwerp is onder andere gepubliceerd door Marloes Huiskamp, 'De Tachtigjarige Oorlog en de Vrede van Munster in de decoratie van zestiende- en zeventiende-eeuwse stadhuizen. Een verkenning', *De zeventiende eeuw* 13 (1997) 335-346; Marike Hoogduin-Berkhout, 'Op de gelukkige regeering van Leiden' in: Juliette Roding, A. Agnes Sneller en Boukje Thijs (eds.), *Beelden van Leiden: zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de vroegmoderne tijd, 1550-1800* (Hilversum 2006) 59-105.
- 2 Al in 1641 stond deze hutspot beschreven in J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden. Inhoudende 't begin, den voortgang, ende den wasdom der selver: de stichting vande kercken, cloosteren, gasthuysen, ende andere publycque gestichten, etc.* (2de druk; Leyden 1641) 536. Dit was niet de hutspot met aardappelen en wortelen die wij tegenwoordig kennen, want die werd pas in de 18de en 19de eeuw geassocieerd met het Leids ontzet. H.J. de Graaf, 'De Leidsche hutspot', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 21 (1927) 67-75.
- 3 Inmiddels weten we dat er ook in de laatste maand nog voldoende paardenvlees te krijgen was in de stad en dat vooral de pest veel slachtoffers eiste; maar de honger paste beter in de herinneringscultuur. Zie 3 Oktoberlezing Thera Wijsenbeek, *Honger* (Den Haag 2006).
- 4 D.E.H. de Boer, 'De anti-held uit het Jacop Foppen slop' in: Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden, eeuwig feest* (Leiden 1986), 23-26.
- 5 Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 536.
- 6 [Passchier de Fijne], *De oude Leidsche patroon, of Derden Octobers banket: een verhaal van Leidens beleg en ontzet in 1574*, J.T. Bergman ed. (Leiden 1867) passim.
- 7 De Boer, 'De anti-held', 23.
- 8 Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 536; *Catalogus van oudheden en bijzonderheden betreffende het beleg en ontzet der stad Leyden in het jaar 1574, welke, bij gelegenheid der viering van het vijfde halve eeuwfeest, op den 4, 5, en 6 october 1824 op het raadhuis der stad Leyden zullen worden tentoongesteld* (Leiden 1824) 42. Piero schreef overigens nog een gedicht bij de pot: *Den prijs comt God, die door Boysot, Leyden, verlost / heeft: En Schaak dees Pot, in Lammen, tot Teecken met Cost / geeft*.
- 9 De Boer, 'De anti-held', 23.
- 10 Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels en heren van stand: het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994) 29, 37; J.W. te Water, *Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van de Werff, burgemeester der stad Leijden, ten tijde van hare beide belegeringen door de Spanjaarden in de jaren 1573 en 1574: meest uit ongedrukte stukken verzameld* (Leiden 1814) 170.
- 11 Noordam, *Geringde buffels en heren van stand*, 37-38.
- 12 Zie voor de beeldvorming over Van der Werf: Jori Zijlmans, 'Pieter Adriaensz. van der Werf; held van Leiden' in: Joris van Eijnatten, Fred van Lieburg en Hans de Waardt (eds.), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 132-133.
- 13 Noordam, *Geringde buffels en heren van stand*, 37-38.
- 14 Rombout Verhulst, *Grafmonument Pieter van der Werff Hooglandse Kerk*, 1661.
- 15 Regionaal Archief Leiden (RAL), Oud Notarieel Archief (ONA), inv.nr. 2518 (Hermanus van Waalswijk), nr. 26 (17 maart 1785).
- 16 RAL, Stadsarchief 1816-1929 (SA III), inv.

- nr. 4397.
- 17 RAL, ONA inv.nr. 2528 (Hermanus van Waalswijk), nr. 81 (8 december 1795).
- 18 Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* IV: *Leeuwenhorst* (Leiden 1986) 643.
- 19 Ibidem, 602.
- 20 *Beschrijving der plegtigheden en vreugdebeldrijven bij het tweede eeuwgetijde van de verlossing der stad Leyden. gev. op den 3 en IV van wijnmaand 1774* (Leiden 1775) 30-31.
- 21 *Verzameling van vaerzen en tractaten: uitgegeven op het tweede eeuwgetyde der Leydsche Hoogeschoole* (Leiden 1775).
- 22 *Beschrijving der plegtigheden*, 35-37.
- 23 RAL, ONA inv.nr. 2518, nr. 26 (17 maart 1785).
- 24 RAL, ONA inv.nr. 2528, nr. 81 (8 december 1795).
- 25 RAL, SA III inv. nr. 4397 en inv.nr. 69.
- 26 *Catalogus van oudheden en bijzonderheden*, passim.
- 27 Museum De Lakenhal, inv.nr. 2836.
- 28 *Catalogus van oudheden en bijzonderheden*, passim.
- 29 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV, 614-615, s.v. Francq van Berkhey (Johannes le).
- 30 Frits Lugt, *Répertoire des catalogues de ventes publiques intéressant l'art ou la curiosité: tableaux - dessins* (z.p. 1938) nr. 3621 (1783).
- 31 R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)* (Nijmegen 1990) 125-132.
- 32 Lugt, *Répertoire des catalogues*, nr. 3621 (1783).
- 33 Ibidem.

Wolkammer aan het werk. Detail uit een tekening door Isaac Claesz. van Swanenburg. Coll. RAL.

Pioniers en volgers

Leidse immigranten uit Norwich, 1577-1710

R.C.J. van Maanen

De langeafstandsmigratie die na het ontzet tot diep in de 17de eeuw tien-duizenden mensen naar Leiden bracht, begon in 1577 met een groep Zuid-Nederlandse vluchtelingen uit Zuidoost-Engeland. Norwich speelde daarin een prominente rol. Ik ga daar nader op in. Er bleven sedertdien vluchtelingen uit Norwich komen. De digitalisering van de registers van zowel de kerkelijke ondertrouw als de schepenhuwelijken tot en met 1710 gaf mij de mogelijkheid alle bruiden en bruidegoms die bij hun ondertrouw Norwich als plaats van herkomst opgaven, in mijn onderzoek te betrekken. Emiel van der Hoeven leverde mij het bestand van deze Norwicheanen.¹ Het belangrijkste deel van dit artikel is een analyse van deze populatie. De kwantitatieve aspecten komen aan bod, maar ook de herkomst van de partners, de relatie met de getuigen, de adressen en beroepen. Op basis van enig bronmateriaal uit Norwich kan iets worden gezegd over hun huwelijksleeftijd.

De betekenis van Norwich voor Leiden

Als bestuurlijk en kerkelijk centrum van het graafschap Norfolk in het hart van East Anglia was Norwich een van de belangrijkste regionale hoofdsteden van Engeland.² Demografisch was het zelfs de tweede stad van het koninkrijk, na Londen;³ wat niet wil zeggen dat het inwonertal heel erg groot was.⁴ In 1525 telde de stad ongeveer 8.500 inwoners, welk aantal tot midden jaren 1560 nauwelijks toenam. Dank zij de immigratiegolf van Vlamingen en Walen bedroeg de bevolking in 1579 veertien- à vijftienduizend mensen. Toen sloeg de pest toe en vaagde bijna 4.200 mensen weg.⁵ Pas rond 1610 was de bevolking weer op het peil van toen. In 1620 waren er ruim 22.000 mensen in de stad, tien jaar later

Rudi van Maanen is emeritus-hoogleraar
Stadsgeschiedenis, in het bijzonder van
Leiden, en oud-adjunct-archivaris van het
Regionaal Archief Leiden.

mogelijk 25.000. In het decennium daarna zakte de bevolking terug naar ruim 21.000.

Ter vergelijking: Leiden had rond 1500 al tussen de dertien- en veertienduizend inwoners. Maar dat liep in de 16de eeuw aanvankelijk evenmin op. Net als in Norwich ging de bevolking weer groeien, en dan ook explosief, door de langeafstandsimmigratie vanaf 1577.

Evenals Leiden stond Norwich bekend als textielstad.⁶ Maar sedert circa 1525 werden de tekenen van verval steeds duidelijker. De afzet stagneerde onder meer door de concurrentie van een kwalitatief beter Vlaams product. Initiatieven ter verbetering sloegen niet aan, behalve de werving van satijnwevers uit Rijsel (Lille), om de Norwicheanen dat specialisme te leren. De *Russel Weavers Company* (1554) zag de productie stijgen van 250 naar 560 stuks per jaar in 1564. Maar dit was lang niet voldoende om de textielnering uit het slop te trekken. Wel was dit mogelijk de opmaat tot het aantrekken van meer specialisten uit de zuidelijke Nederlanden. Na de barre winter van 1564/65 en de daaropvolgende misoogst nam het stadsbestuur het initiatief om opnieuw Zuid-Nederlandse vakmensen uit te nodigen (zoals ook in Sandwich en Londen al was gebeurd).⁷ Daardoor zou een eigen moderne, veelzijdige textielindustrie de importproblemen neutraliseren die door de oorlogsomstandigheden waren ontstaan, en tegelijkertijd nieuwe kansen bieden voor de export.⁸ Ondanks tegenstand werd aan dertig ondernemers toestemming verleend zich in Norwich te vestigen, met hun gezinnen en personeel, maximaal driehonderd mensen. Dit bleek het begin van een niet-aflattende stroom van Zuid-Nederlanders die om economische dan wel godsdienstige redenen hun heil gingen zoeken in Norwich. Drie jaar later werden er al 1.132 Vlaamse en 339 Waalse immigranten geteld, in 1571 in totaal 3.900 en in 1582 4.678. In de jaren 1578-1579 zouden er zo'n zesduizend *Strangers* in de stad hebben gewoond, ruim veertig procent van de totale bevolking. Het was daarmee na Londen de grootste immigrantengemeenschap van Zuidoost-Engeland.⁹

Vanaf het begin van de 17de eeuw nam het aantal nieuwkomers af.¹⁰ De aantallen dopelingen in de *Walloon Church* liepen terug van 93 in 1600 tot 28 in 1626, en in de *Dutch Church* van 82 in 1601 tot 21 in 1618.¹¹ Op basis daarvan is het aantal *Strangers* in de stad rond 1620 geschat op vierduizend. Een officiële telling uit 1622 levert nog maar 291 namen van gezinshoofden op.¹² Hierbij moet worden bedacht dat een deel van de tweede en volgende generaties *Strangers* hun kinderen niet meer per definitie liet dopen in de Waalse of de Nederduitse kerk.¹³

De zuidzijde van de Breestraat bij de Pieterskerkkoorsteeg, met rechts het hoekhuis Breestraat 99. Tekening in kleur door Jacob Timmermans, 1788. Coll. RAL.

Een van de vluchtelingen naar Norwich was de Leidenaar Jan Paedts.¹⁴ Veroordeeld wegens ketterij, werd hij door de Raad van Beroerten gezocht. Hij nam de wijk naar Norwich. Daar vinden we zijn gezin op een lijst van de lidmaten van de Nederduitse kerk, opgesteld in de zomer van 1568.¹⁵

Paedts was tijdens het eerste beleg terug in Leiden.¹⁶ Hij was toen, evenals vóór zijn vlucht, gevestigd in een van de stad gehuurde woonruimte verheeld aan het stadhuis. Vervolgens vinden we hem weer in maart 1576, toen hij voor de tweede keer in ondertrouw ging. Wellicht verhuisde hij toen naar de overkant, naar het hoekhuis Breestraat-Pieterskerkkoorsteeg (nu Breestraat 99). Zijn eerste publicatie als uitgever, in 1578, had daar althans plaats.

Als inwonend in het stadhuis, later als overbuur, met een reputatie van een overtuigend calvinist, zal Jan Paedts bekend geweest zijn bij het stadsbestuur. Ook van Jan van Hout was deze boekhandelaar en geestverwant een goede bekende. Hij trad regelmatig voor hem op als getuige bij het passeren van notariële akten. De weduwe Paedts bezat een portret van de stadssecretaris. Het hoeft dus niet te verbazen dat Paedts betrokken was bij de organisatie rond de komst van de eerste

Carolus Rijckwaert (1582-1650). Portretgravure door Reinier Vinkeles naar J. Buys. Uit: Jacobus Kok, Vaderlandsch woordenboek, deel 26 (Amsterdam 1792).

groep Zuid-Nederlanders uit Engeland. Hij hield zich bezig met hun huisvesting,¹⁷ en is in 1577 naar Engeland gereisd om ds. Carolus Rijckwaert, alias Theophilus, als predikant naar Leiden te halen.¹⁸ Deze stond toen te Thetford, maar was van 1567 tot 1571 aan de *Dutch Church* te Norwich verbonden,¹⁹ dus toen Paedts daar lidmaat was. Uit die tijd kende deze ongetwijfeld ook ds. Trabius, voorganger in Norwich van 1567 tot 1572, die van 1585-1587 te Leiden op de kansel stond.²⁰

Of Paedts een rol heeft gespeeld om met de Vlaamse en Waalse Engelsen contact te leggen, weten we niet, maar feit is wel dat Norwich een prominente plaats heeft ingenomen in het immigratieproces. Het was met de *Duytschen gemeenten* van met name Colchester en Norwich dat onderhandeld werd.²¹ Inderdaad bevonden zich onder de eerste groep nieuwkomers opvallend veel immigranten uit laatstgenoemde stad. De privileges voor de *uytheemschen* gingen op 6 mei 1577 in.²² Een daarvan was de vrijstelling van het poortergeld voor de Engelsen die de *neeringe van baey- en saeyreden binnen deser stede hebben gebracht*.²³ Op 7 mei schreven zich vijf Engelse Vlamingen als poorter in, waarvan twee uit Colchester en drie uit Norwich; op 9 mei nog een, vervolgens op 23 mei en op 11 juni; en ten slotte in het boekjaar 1577 nog op 11 en 18 oktober.²⁴ Dit lijkt niet veel, maar voor de meeste nieuwkomers had het geen zin om poorter te worden, al helemaal niet voor huisgenoten en personeel van een *pater familias*. In

Norwich was in 1565 voor een huishouden tien personen gerekend. De gemiddelde huishoudensgrootte van immigranten in Leiden moet kleiner geweest zijn.²⁵

Ten tweede moet men bedenken dat niet Norwich als plaats van herkomst opgegeven werd, maar steevast de geboorteplaats. Uit andere bronnen moet de connectie met Norwich dus worden afgeleid.²⁶ Die acht poorters uit Norwich vormden dus het topje van een ijsberg, en het begin van een stroom immigranten uit die stad die tot het eind van het derde kwart van de 17de eeuw zou aanhouden.

Begin 1596 probeerde het stadsbestuur opnieuw een groep baai- en saaidrapiers uit Norwich aan te trekken.²⁷ Op 4 januari werden zij onthaald op kosten van de stad ten huize van Colaert de Cuyper²⁸ en werd hun een gratis poorterschap toegezegd. Maar of zij daadwerkelijk gekomen zijn, lijkt twijfelachtig. Geen van hen is poorter geworden en van geen enkele van de twaalf met name genoemde drapiers komt de naam terug onder de Norwichbruiden en -bruides of hun partners. Delft, dat ook in de race was, heeft het klaarblijkelijk gewonnen. Wel is waarschijnlijk het eerste sociale woningbouwproject in Leiden aan deze actie te danken. De magistraat deed weliswaar geen harde toezegging aan de twaalf ten aanzien van hun dringende wens van vijftig goedkope woningen voor hun personeel, maar het is wel opvallend dat op 12 februari de aanbesteding plaatsvond van 63 gemeentelijke huurwoningkjes op het terrein van het voormalige klooster Nazareth.²⁹

De Zuid-Nederlandse immigranten in Norwich introduceerden daar een nieuwe organisatievorm van de textielbranche.³⁰ Naast de wardijns, die van oudsher namens het stadsbestuur de gehele industrietak regelden, kwamen er *governors of the drapery* per specifieke nering of hal. Iedere hal had ook zijn *knap*, de administrator.³¹ De baaihal (vanaf 1566), voornamelijk een Vlaamse aangelegenheid, hield zich bezig met de diverse baaien stoffen, grove wollen stoffen op basis van kortharige kaardwol.³² De Walen waren gespecialiseerd in *caungeantry*, gladde stoffen van langharige kamwol. Zij hadden hun *Camiant Hall* (vanaf 1570). Sedert 1581 was er apart de sajetterie of saaihal. Daarnaast komen een hal voor de ververij voor (vanaf 1574) en een verkoophal voor bepaalde producten (1576).

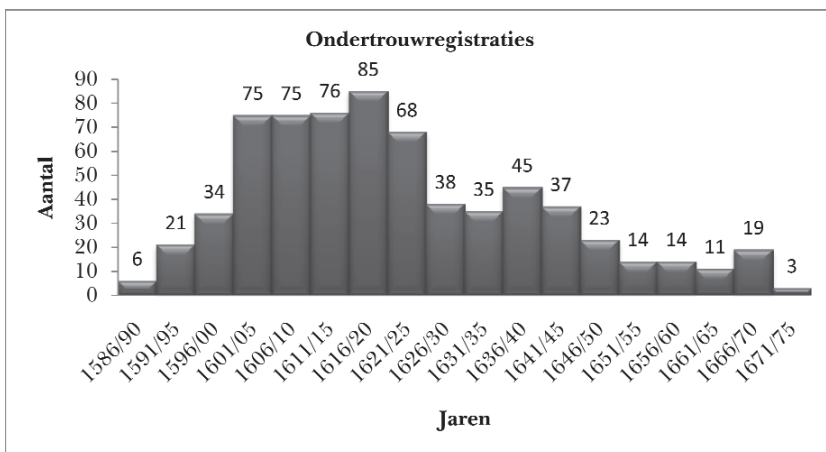
Dit systeem van neringen of hallen is exact de wijze waarop de Leidse textiel sinds 1578 georganiseerd was.³³ Aangezien dit niet in Colchester voorkwam, heeft Posthumus geconcludeerd dat de immigranten uit Norwich het op hun

beurt in Leiden hebben ingevoerd.³⁴ Hij had daar ook andere goede gronden voor, zoals de overeenkomsten tussen de baaikeuren in Norwich en Leiden. De combinatie van het feit dat juist in 1578 het hallensysteem is ingevoerd en de baai-industrie zich de *oudste Vlaemsche draperyenieringhe* noemt, wijst ook in de richting van Norwich, waar toen een hallenstructuur bestond, waarin de saai-nering nog niet apart geregeld was.

De populatie

Het onderzoek is gebaseerd op 658 huwelijksinschrijvingen tussen 1575 en 1710.³⁵ Hiervan vonden er 637 plaats voor de Nederduitse Gereformeerde of de Waalse gemeente en 21 voor schepenen. In 24 gevallen kwam zowel de bruid als de bruidegom uit Norwich. In totaal betreft het 1.316 personen, 351 bruidegoms en 331 bruiden uit Norwich en 327 bruiden en 307 bruidegoms van elders. Van die 1316 traden er 220 (16,7 procent) voor de tweede of volgende keer in het huwelijk. Van de 682 in Norwich geboren waren dit er 66, oftewel 9,7 procent.

De vroegste ondertrouw dateert van 1586. Sedertdien liep het gestaag door tot 1673. Daarna vonden nog drie registraties plaats, twee voor de kerk (1682, 1710) en een voor schepenen (1692). Heel regelmatig was het verloop niet. Onderstaande grafiek van het aantal uit Norwich afkomstige bruiden en bruidegoms laat de pieken en dalen zien.

De curve vertoont een beeld van een traag begin. Maar vanaf 1600 beginnen de aantallen op te lopen. Het absolute topjaar was 1604, met 26 huwelijken. Na 1625 (zelf nog een uitschieter met 19) gaan de aantallen beduidend zakken. Na een opleving in de periode 1636-1639 gaat het bergafwaarts. Opvallend is een kleine piek in de jaren 1665-1667.

Als we de ondertrouwregistraties vergelijken met de poorterinschrijvingen, valt het gat op tussen de vroegste genoteerde ondertrouw, in 1586, en de komst van de eerste Zuid-Nederlandse immigranten uit Norwich in 1577.³⁶ Het duurde dus nog negen jaar voordat de eerste bruidegom zich aandiende. Dat wijst op immigratie van gezinnen. Immers, als huwelijkskandidaten Norwich opgeven als plaats van herkomst, zijn zij er geboren of weten althans niet beter. Zij zijn als kind meegekomen met het gezin en vormden dus de tweede generatie Zuid-Nederlanders in Norwich, en in latere jaren zelfs de derde. De met de eerste lichter meegekomen jonge kinderen kwamen uiteraard in steeds groteren getale op een huwbare leeftijd. Midden jaren negentig van de 16de eeuw steeg het aantal huwelijken dan ook aanzienlijk ten opzichte van het totale aantal nieuwe poorters uit Norwich.

De decennia van toenemende immigratie vanuit Norwich vallen opmerkelijk genoeg samen met de periode waarin de emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden zowel naar Norwich als naar Leiden stagneerde. Terwijl het percentage Zuid-Nederlanders van het totale poorterbestand van circa 1600 tot circa 1620 daalde van 66 naar onder de 40 procent, verdubbelde dat van de Britten in diezelfde periode van 4,5 tot maximaal 9 procent.³⁷ Het feit dat de Noordelijke Nederlanden een beter economisch perspectief boden dan Norwich heeft hierbij zeker een rol gespeeld.³⁸ En het feit dat de politieke verhoudingen tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden leken te verbeteren, in 1609 zelfs uitmondend in het Twaalfjarig Bestand,³⁹ trok de Waalse en Vlaamse Norwicheanen naar het continent en hield de Zuid-Nederlanders juist thuis. Reeds de voorafgaande vredesbesprekingen en wapenstilstand voedden het optimisme terug te kunnen keren naar familie en plaats van herkomst. Voor de puriteinse calvinisten uit Norwich kwam daar wellicht de overwinning van de contraremonstranten in 1618 nog bij.

De stijging aan het eind van de jaren dertig geldt zowel voor de poorters als voor de trouwlustigen. Maar voor de poorters is het een nieuw begin van een langdurige trend, terwijl het voor de ondertrouwen een tijdelijke piek blijkt te zijn. Er

is dus een *push*-factor in het spel die velen uit Norwich deed vertrekken, waaronder tal van ongehuwden die qua leeftijd aan trouwen toe waren. Inderdaad, het voortdurende conflict tussen de officiële kerk en de puriteinen kwam in 1635 in een escalerende fase.⁴⁰ De nieuwbenoemde bisschop van Norwich, Matthew Wren, voerde een fel antipuriteins beleid, met als gevolg het vertrek van honderden inwoners uit de stad. Bekend is de *Great Migration* naar de Nieuwe Wereld, maar ook de vlucht naar het continent, in het bijzonder de Republiek, moet niet worden onderschat. Blijkbaar kreeg Leiden daarvan zijn deel.

Lastiger is de piek van 1665-1667 te verklaren. Na de restauratie van de Stuarts brak voor de puriteinen opnieuw een moeilijke tijd aan.⁴¹ Zij betekende ook het zegevieran van de anglicaanse kerk over de diverse non-conformistische richtingen. Bovendien betoegelde het nieuwe regeringsreglement van Norwich uit 1663 de economische vrijheid van buitenlanders. Misschien heeft dat een aantal inwoners doen besluiten te vertrekken. De piek van nieuwe Britse poorters in 1659 was wellicht een voorafschaduwning van deze ontwikkeling.

De migratiegeschiedenis van Norwich en Leiden laat zien dat de uit Norwich komende immigranten of hun nog niet verengelste nazaten in groten getale afkomstig waren uit de Zuidelijke Nederlanden.⁴² De namen van de 682 huwelijkskandidaten klinken ook bijna allemaal Nederlands of Frans. Toch kwamen er niet alleen Zuid-Nederlanders. Zoals we hebben gezien, hadden de Engelse puriteinen het niet altijd even gemakkelijk in de 17de eeuw. In Leiden kennen we het voorbeeld van een groep radicale separatisten die uitweek naar Holland, en zich in 1609 in de Sleutelstad vestigde: de *Pilgrims*, voornamelijk afkomstig uit East Anglia en Kent.⁴³ Hun voorganger John Robinson had banden met Norwich.⁴⁴ Juist in hetzelfde jaar 1609 werd de Gasthuiskerk in (mede)gebruik gegeven aan de Engelse non-separatistische calvinisten.⁴⁵ In 1622 gingen zij over naar een eigen gebouw, de kapel van het Jeruzalemhofje.⁴⁶ Omdat die te klein was geworden voor hun groeiende gemeente, gingen ze in 1644 naar een deel van de Bagijnhofkerk.⁴⁷ Kortom, er kwamen wel degelijk ook de nodige Britten naar Leiden, Engelsen en Schotten, waaronder soldaten en studenten.⁴⁸

Probleem is echter dat deze mensen nauwelijks herkend kunnen worden aan de opgetekende namen. De klerken schreven doorgaans op wat zij verstonden. Voornamen en patroniemen werden in het Nederlands genoteerd. Achternamen werden vernederlandst. Toch kan er wel iets over gezegd worden. In totaal heb ik 41 huwelijksaankondigingen getraceerd waarvan de man, de vrouw of (meestal)

Het Jeruzalemhof, met kapel. Tekening in kleur door Jacob Timmermans, ca. 1787. Coll. RAL.

beiden Engelsen waren, 34 bij de kerkelijke ondertrouw en zeven bij de schepenhuwelijken. Van deze laatste groep waren er zes aantoonbaar Pilgrims.⁴⁹ Daarenboven zijn nog negentien anderen waarschijnlijk Engels, achttien aangetekend voor de kerk en één voor schepenen. Al te veel is dit niet, maar het is wel interessant om naar de periode te kijken waarin deze Engelsen zijn getrouwd. De eerste vijf waren Schotse en Engelse soldaten tussen 1600 en 1607, gevolgd door het huwelijk van de Pilgrims William Basset (Willem Besset) en Mary Butler (Maycken Botler) in 1611. Vanaf dat moment vinden we bijna ieder jaar een voorbeeld tot 1623. Daarna werd het minder, tot 1636, toen zich opeens vijf gevallen voordeden. En vervolgens minimaal één huwelijk jaarlijks tot 1643, daarna weer in 1647-1652 (met een piek in de periode december 1649-maart 1651), 1654, 1657, 1663, 1666 en 1671. De piek van 1636-1640 tekent zich duidelijk af. Sedertdien bleven er in verhouding meer Engelsen komen dan voorheen. De hoofdmoot lijkt toch van Zuid-Nederlandse afstamming te zijn.

De herkomst van de huwelijkspartners

Van 567 van de 658 huwelijken is de herkomst van de Norwich-partner aantekend bij de ondertrouw (zie bijlage 2). In slechts acht gevallen bleef onduidelijk welke plaatsnaam was bedoeld.

Over de gehele periode gerekend, trouwde een derde met een partner uit de Zuidelijke Nederlanden. Aanvankelijk betrof het zelfs uitsluitend huwelijken met Zuid-Nederlanders. Pas in de laatste jaren van de 16de eeuw begon daar verandering in te komen. In 1595 trouwde een jongen uit Norwich met een meisje uit Sandwich, Leya van de Van, met als getuigen haar moeder, Janneken, en haar tante Proentgen van de Van. Maar ook dit lijken Zuid-Nederlandse namen. Het huwelijk uit 1597 met een Fries moet zeker wel als andersoortig aangemerkt worden. In 1600 vond het eerste huwelijk van twee Norwicheanen plaats en pas in 1601 deed de eerste Leidse bruid haar intrede, Maycken Burchgraves, een dochter van een van de Norwich-immigranten van het allereerste uur. Er zouden er nog talloze volgen. Ruim een vijfde van de gehele populatie trouwde met een Leidse man of vrouw; waarbij aangetekend dat daaronder ook tweede generatie Zuid-Nederlanders kunnen zitten. In de tijd was dat vooral geconcentreerd tussen 1603 en 1634.

Het handjevol overige nationaliteiten begon in 1603 met het huwelijk van Lydia Morant uit Norwich met Jan Thomasz. uit Luxemburg. Het betrof verder een aantal Fransen en Duitsers, een Oostenrijker en een Spanjaard.

De huwelijkspartners uit andere Engelse steden kwamen tot 1618 nagenoeg allemaal uit Sandwich, Canterbury en Colchester, drie steden in Zuidoost-Engeland, waar ook grote Zuid-Nederlandse vluchtelingengemeenten gevestigd waren. Merkwaardigerwijs ontbreekt Londen in dit rijtje, waar de grootste immigrantengroep woonde.⁵⁰ De eerste en voorlopig enige Londenaar trouwde in 1612. Tot aan de jaren twintig lijken ook de huwelijkspartners van Engelse komaf voornamelijk kinderen of kleinkinderen te zijn van eerder uitgeweken Zuid-Nederlanders.

Vanaf 1618 verschijnen er wat andere plaatsnamen, en wordt ook regelmatig alleen 'Engeland' en één keer 'Angelettere' (1645) als herkomst opgegeven. Uit Sandwich komen in die periode niet veel bruiden en bruidegoms meer, maar wel blijft Colchester een leverancier van huwelijkspartners. Het aantal huwelijken tussen Norwicheanen neemt iets toe. Na 1635 zet de diversiteit van Engelse plaatsen van herkomst zich door. Londen komt dan nog acht keer voor.

Analyse van het patroon laat een grote binding met de eigen groep zien.

Verbintenissen met partners die in de Zuidelijke Nederlanden of in de steden in Zuidoost-Engeland geboren waren, vormden tot en met 1627 55 procent van het totaal. Hoewel niet goed vergelijkbaar met de percentages van Kruse, die uitging van de huidige nationaliteiten en dus de Engelsen niet als Belgen heeft geteld, sluit dit percentage wel aan bij haar bevinding dat het endogame huwelijk bij de Zuid-Nederlanders enorm hoog was, maar dat de Engelsen extreem weinig onderling trouwden.⁵¹ De Zuid-Nederlandse migrantengemeenschap was dan ook zo ontzettend groot dat een endogaam huwelijk voor de hand lag.

Sedert de jaren twintig trad een langzame verengelsing van de populatie op, met een stroomversnelling in de jaren dertig. Huwelijken tussen twee geboren Engelsen kwamen nu meer voor dan een huwelijk met een partner die nog een Zuid-Nederlandse achtergrond had. De Engelse gemeente maakte juist in deze periode een groeispurt door.

Een vrij grote groep vormen de huwelijkspartners met onbekende afkomst: 13,8 procent van het totaal. Ervan uitgaande dat die groep eenzelfde procentuele verdeling kent als de totale populatie, blijven de onderlinge verhoudingen gelijk. Wel zijn alle andere percentages dus minimumpercentages. Vanaf circa 1625 werd bij tweede of volgende huwelijken de plaats van herkomst meestal niet meer opgegeven, sedert 1633 helemaal niet meer. Deze groep bestaat voornamelijk uit weduwen en weduwnaars, respectievelijk 50 en 33. Verder waren er vier Engelse soldaten,⁵² drie andere bruidegoms en één bruid met onbekende afkomst.

De getuigen bij de ondertrouw

Bij 1.071 van de 1.316 aangetekenden staan een of meer getuigen vermeld die als familieleden of bekenden aangeduid zijn. Bij de overige 245 staan geen getuigen of is de relatie met bruid of bruidegom niet opgegeven. In de periode 13 juni 1619 t/m 6 april 1626 is er geen enkele getuige opgenomen.

	Norwich-bruiden	Norwich-bruidegoms	Partner-bruiden	Partner-bruidegoms
Aantal totaal	331	351	327	307
Familie, aantal	186	171	185	129
Familie, %	56,5%	49%	56,5%	42%
Bekenden, aant.	87	123	80	110
Bekenden, %	26%	35%	24,5%	36%
Geen, aantal	58	57	62	68
Geen, %	17,5%	16%	19%	22%

Voorgaande tabel laat de diverse aantallen en percentages van de verschillende groepen zien. Het gaat steeds om de situatie waarbij minstens één familielid dan wel uitsluitend bekenden genoteerd zijn. In totaal waren er 766 familieleden als getuigen aanwezig bij de ondertrouw, exclusief de toekomstige schoonfamilie; 436 bij de 658 bruiden en 330 bij hun mannen.

De percentages tussen enerzijds de Norwich-immigranten en anderzijds hun partners van elders ontlopen elkaar niet veel. De grootste afwijking vertoont de groep partner-bruidegoms, die minder vaak familie meebrengen, en bovendien vaker geen getuigen hebben. Een opvallender verschil zit er tussen de bruidegoms en de bruiden. Deze laatsten hebben veel vaker een familielid en minder vaak een bekende als getuige dan hun eega's.

Het blijkt dat ongeveer de helft van alle huwendes familie in de stad had op het moment van trouwen, de Norwich-immigranten in iets sterkere mate dan de anderen. Hetzelfde evenwicht geldt voor de aantallen leden van de aanstaande schoonfamilie die als getuigen optraden. De partners (dus niet uit Norwich afkomstig) brachten nog één toekomstig familielid (dus wel uit Norwich) meer mee dan de Norwicheanen zelf, namelijk 26 tegenover 25.

Dit opvallende beeld van een groter familieaandeel onder de getuigen van Norwicheanen dan onder hun wederhelften wordt versterkt als we deze laatste groep splitsen in Leidse en niet-Leidse bruiden en bruidegoms. Dan blijkt dat degenen uit Norwich ruim 8 procent vaker een familielid als getuige meebrachten dan hun aanstaanden, die oorspronkelijk evenmin uit Leiden kwamen (zie onderstaande tabel).

	Leidse bruiden	Leidse bruidegoms	Niet-Leidse bruiden	Niet-Leidse bruidegoms
Aantal totaal	92	49	235	258
Familie, aantal	67	28	118	101
Familie, %	73%	57%	50%	39%
Bekenden, aant.	16	9	64	101
Bekenden, %	17%	18%	27%	39%
Geen, aantal	9	12	53	56
Geen, %	10%	25%	23%	22%

Deze tabel laat duidelijk zien dat het percentage van de getuigen-familieleden van de groep partners sterk opgetrokken wordt door de 141 Leidse bruiden en

bruidegoms, die in aantal samen 21,4 procent van het totale aantal uitmaken, maar ruim 30 procent van de getuigen-familieleden meebrengen.

De familielid-getuigen van de Norwich-immigranten zijn nader geanalyseerd. Het zijn bij de mannen meestal hun (stief)vader, gevolgd door een neef, een broer of een oom. Bij de vrouwen gaat het in verreweg de meeste gevallen om hun moeder. Daarnaast komen enige tientallen zusters, tantes en nichten voor. In een enkel geval was er een *bestevaer* of *bestemoer* present.

De grote aantallen familieleden als getuigen, onder wie opvallend veel ouders, maar ook ooms en tantes en zelfs een paar grootouders, werden minder in de jaren dertig. Vanaf 1633 werden de bruiden en bruidegoms overwegend vergezeld door bekenden.

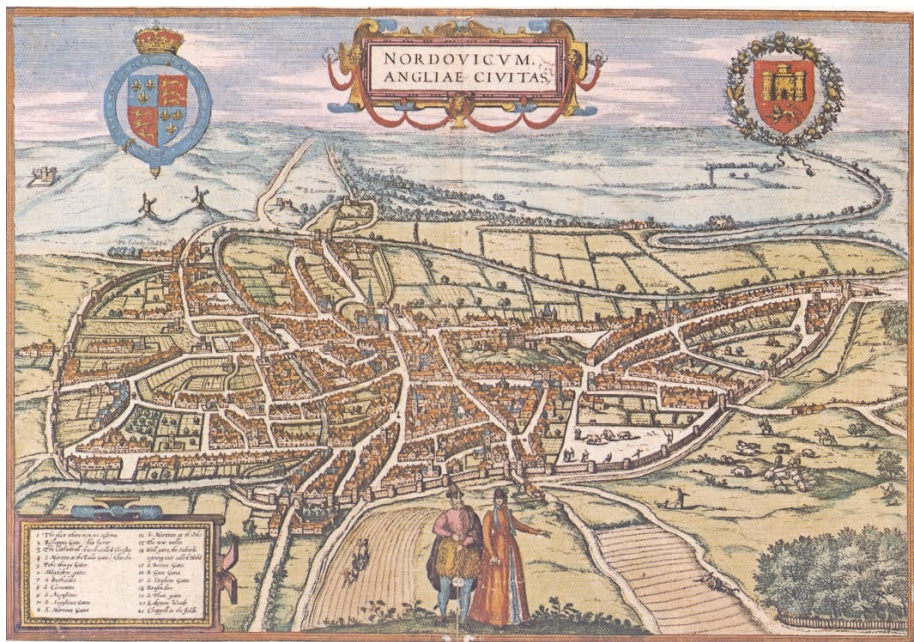
De adressen van de bruiden en bruidegoms

Vanaf 29 september 1626 hebben de klerken ter secretarie adressen in de ondertrouwakten opgenomen. Vóór die datum is een aantal keer alleen de plaats genoemd waar bruid en/of bruidegom woonden. In totaal zijn er 509 adressen geregistreerd, waaronder 41 maal uitsluitend Leiden als woonplaats (alle vóór 1626), eveneens 41 keer een andere stad, en zeven keer de Delftse Vliet. De overige 209 mannen en 211 vrouwen hadden een echt Leids adres.

Interessant is om na te gaan waar deze mensen woonden en of er sprake is van bepaalde clustering. Waren de 17de-eeuwse stadsuitleggingen bedoeld voor de nieuwkomers of werd dat de praktijk vanwege de enorme aanwas, en in hoeverre dan?⁵³

Het beeld dat uit deze Norwich-populatie naar voren komt is dat de immigranten zich in een groot deel van de stad gevestigd hebben, maar met een overwicht in de perifere wijken van de oude binnenstad, dat wil zeggen de stad vóór de 17de-eeuwse uitbreidingen van 1611, 1644 en 1659 (zie bijlage 3⁵⁴). De bonnen (administratieve wijkindelingen) Nicolaasgracht en Zuid-Rapenburg scoren het hoogst met meer dan veertig bewoningen, gevolgd door Noord-Rapenburg en Oost-Nieuwland met ongeveer dertig. Ook West-Marendorp Landzijde zit nog boven de twintig. Datzelfde geldt voor de 'Vrijdom buiten de Zijlpoort' (in 1644 als Waardbon binnen de veste getrokken; NB bijna alle huwelijken vóór 1644) en Hogemors (in stadsuitbreiding 1611).

Er waren ook bonnen waar zich niemand of bijna niemand vestigde: Burgstreng, Vleeshuis, Wanthuis, Overmare Rijnzijde, Wolhuis, Gasthuis-vierendeel en Marendorp Rijnzijde. Dat zijn de bonnen in het centrum van de

Nordovicum, Angliae civitas. *Kaart van Norwich uit Georg Braun & Frans Hogenberg, Civitates orbis terrarum, 1588.*

stad, aan beide zijden van de Rijn, rond de Breestraat en de Burcht. De overigen hadden een adres in de rest van de stad, waarbij Nieuwmares en Zijloord (stadsuitbreiding 1611) en Noord-Rijnevest (stadsuitbreiding 1659) tot de goede middenmoters behoorden.

Als we naar de sociaal-economische positie van deze bonnen kijken, valt op dat de zeven eerstgenoemde bonnen in de onderste regionen zitten als het om kapitaalkrachtigheid gaat en dat het aantal behoeftigen er groot is. Oost-Nieuwland en Noord-Rapenburg nemen een uitzonderlijke positie in. In verhouding woonden er meer welgestelde aangeslagenen, die in het geval van Noord-Rapenburg soms exorbitant rijk waren. Het kapitaal was vooral geconcentreerd in de oudste gedeelten van de binnenstad, de bonnen Vleeshuis, Wolhuis en Gasthuis. De bonnen Wanthuis, Burgstreng, Overmare Rijnzijde en Marendorp Rijnzijde vormen het bovenste segment van de tussengroep, wijken van de gegoe-de middenstand. De bonnen uit de stadsuitbreidingen scoren laag, behalve

Nieuwmares en Zijloord, die het onderste segment van de tussengroep vormen. De armoede bleef zich concentreren in de periferie van de stad. De rijkdom zat in het bestuurlijk en handelscentrum.

Als we onze populatie in ogenschouw nemen, constateren we dat meer dan veertig procent daarvan in de negen arme of armste bonnen van de stad woonde (172 van de 420 bruiden en bruidegoms met een adres). Dit beeld wordt versterkt als we de bonnen Noord- en Zuid-Rapenburg erbij betrekken, waar achter het deftige Rapenburg dichtbevolkte ‘achterbuurten’ schuilgingen.⁵⁵ Dan blijkt meer dan 58 procent in weinig riant stadsdelen te wonen. Voeg daar de *Ikkerstraatjes* en *Vestestegen* (die niet aan een bepaald bon zijn te koppelen) nog aan toe, en de armoedige woonsituatie van velen springt in het oog.

Er woonde derhalve circa 42 procent in de rest van de stad, met dien verstande dat sommige bonnen geen of nauwelijks mensen uit onze groep hebben opgenomen, te weten Vleeshuis, Wanthuis en Burgstreng. Die 42 procent heeft zich dus gevestigd in de sociaal-economische middenstandswijken. Vooral Oost- en West-Nieuwland, Nieuwmares en Zijloord trokken heel wat mensen aan. Het adres kon heel gevarieerd zijn, van de Gerestraat en de Baatstraat tot de Breestraat en het Rapenburg⁵⁶ of het Steenschuur, op het Pieterskerkhof (in de *Engelse poort?*), het Gerecht en de Achtergracht.

In 82 gevallen kwam het voor dat bruid en bruidegom in dezelfde straat woonden, oftewel 39 procent van alle 420 opgegeven straatnamen. Je vraagt je af of ze niet al op hetzelfde adres verbleven. Twee plekken springen er uit. Tussen 1632 en 1651 trouwden zestien personen van de Uiterstegracht elkaar. En ook de Vrijdom buiten de Zijlpoort blijkt een goede huwelijksmarkt: ook daar zestien echtelieden die elkaar het jawoord gaven, allen tussen 1630 en 1643. Voor dat buurtje buiten de veste was de Uiterstegracht en omgeving blijkbaar hun tweede keus.

Ver weg zochten de meesten het sowieso niet. De eigen buurt of in ieder geval de eigen kant van de stad fungeerde doorgaans als huwelijksmarkt. Slechts bij een dikke veertig huwelijken kwamen bruid en bruidegom uit een verschillende hoek van de stad, bijvoorbeeld een combinatie van Boysenstraat en Zuidsingel, of Langegracht en Cellebroersgracht. En dan waren er de 41 gevallen waarbij de partner buiten de stad woonde, variërend van Leiderdorp tot Vlissingen. Twaalf verbleven er in Amsterdam en één zelfs in het buitenland, in Yarmouth, maar dat was een zeeman.

Wat opvalt is het verhoudingsgewijs grote aantal huwelijken waarvan minstens

een van de partners in de stadsuitbreiding van 1659 woonde. Van de 76 getrouwen tussen 1660 en 1673 was dat precies de helft, twintig mannen en achttien vrouwen;⁵⁷ in vijftien gevallen zowel bruid als bruidegom. In één geval kwamen beiden uit Norwich. Behalve de 24 echtelieden uit Norwich kwamen er nog vijf uit Zuidoost-Engeland, waarvan drie uit Londen, en twee uit de Zuidelijke Nederlanden. Van niet minder dan negen personen, allen vrouwen, was de herkomst niet opgegeven. Slechts vier partners waren afkomstig uit Leiden.

Deze getalsmatige exercitie laat duidelijk zien dat de nieuwbouwwijk blijkbaar behoorlijk in trek was bij de immigranten.

De beroepen van de bruidegoms

Vanaf 22 juli 1600 zijn doorgaans beroepen genoteerd bij de naam van de bruidegom, vóór die tijd slechts incidenteel. In totaal gaat het om 551 vermeldingen. In verband met hun sociaal-economische positie is het interessant om na te gaan in welke beroepssectoren deze mannen terecht kwamen. Boudien de Vries heeft hier onderzoek naar gedaan voor het decennium 1641-1650.⁵⁸ Haar conclusie was dat 74 procent van alle bruidegoms in de textiel werkzaam was en dat 67 procent van die groep uit het buitenland kwam. De andere sectoren steken daar schril bij af. De Vries onderscheidt naast de textiel nog: ambachten, bouw, handel en verkeer en vrije beroepen. Zie voor de procentuele verdeling de tabel hieronder. In de laatste kolom staan de percentages die ik berekend heb op grond van de door mij onderzochte groep.

	% bruidegoms (1641-1650)	% buitenlanders onder de bruidegoms	% bruidegoms van Norwich-populatie
ambachten	14	26	4,37 (25 totaal)
bouw	5	15	2,27 (13)
handel en verkeer	4	15	1,57 (9)
vrije beroepen	2	33	1,57 (9)
textiel	74	67	87,6 (501)
overig			2,62 ⁵⁹ (15)

Het hoge percentage mensen dat in de textiel werkzaam was, springt er onmiddellijk uit, meer nog dan uit de berekeningen van De Vries. Het was een heterogeen gezelschap. Er waren drapiers onder, droogscheerders en velleploters, vollers en ververs, maar het merendeel vormden de werkers in de verschillende textielneringen: 125 saaiwerkers, 39 greinwerkers, 26 baaiwerkers, 21 fustein-

werkers, 21 vaandoekwerkers, 15 raswerkers en 15 lakenwerkers. Dit beeld komt ook overeen met de bevindingen uit het onderzoek van Lucassen en De Vries naar de textielmigratie.⁶⁰ Zij constateerden een duidelijke samenhang tussen arbeidsspecialisatie en herkomstgebied. De uit Engeland afkomstige immigranten bleken in de jaren 1641-1650 nagenoeg allen werkzaam in de kamwolindustrie. Datzelfde blijkt uit de beroepen van de door mij onderzochte groep in de gehele 17de eeuw. Behalve de grote aantallen saaiwerkers, greinwerkers en fusteinwerkers waren er nog 108 (wol)kammers. De geboren Leidenaars onder hen waren weinig talrijk,⁶¹ zodat geconcludeerd kan worden dat de kamwolinindustrie dreef op werknemers die van buiten de stad kwamen. Toen de saainering terugliep als sector voor werkgelegenheid, kwam de greinnering daarvoor kenmerkend in de plaats. Verreweg de meeste greinwerkers kwamen na 1640, met een extra nadruk op de jaren 1660-1669. De kaardwolindustrie (lakennering) leverde zowel in het onderzoek van Lucassen en De Vries als in dat van mij slechts weinig *hits* op. De vijftien lakenwerkers, vijf lakenbereiders en twee droogscheerders wijzen bepaald niet op een grote rol van de Engelse immigranten op dit segment van de arbeidsmarkt.

Opmerkelijk is het grote aantal kleermakers, namelijk tien. Ik heb hen ondergebracht bij de textielnering.

Als we naar de 71 niet-textielberoepen kijken (12,4 procent van de gehele populatie), blijkt meer dan een derde werkzaam te zijn als ambachtsman, in negentien verschillende beroepen. Er waren bakkers onder, een goudsmid, een handschoenmaker, een pottenbakker, vijf schoenmakers en een schoenlapper, twee pijpenmakers, een zwaardveger. Daarnaast waren er schippers, kooplui, een ijzerkramer. Zij vallen onder de sector 'handel en verkeer'. Ook de bootsgezel uit Yarmouth is hierbij ingedeeld. Voorts vallen de metselaars op door hun getal: zeven in totaal, en vooral de soldaten. Er waren acht soldaten in de onderzochte groep, vijf Engelse, twee Schotse en een uit Haarlem. Opvallend ook zijn de vier predikanten, van wie er twee uit Norwich kwamen, een uit Vlaanderen en een uit Breda. Totaal afwezig is de horeca. Daar kwam je als buitenstaander blijkbaar niet gemakkelijk tussen.

Van deze 71 mensen kwamen er slechts zes uit Leiden. De grootste groep kwam uit Norwich, namelijk 27. Hieronder vinden we bijvoorbeeld de *schoonshuiver* (veerman?), de handschoenmaker, drie kooplieden, de beide chirurgijns en baggerlieden en de enige student. De rest van de herkomstplaatsen was verdeeld, waaronder nog dertien andere plaatsen in Engeland.

Om iets te kunnen zeggen over de plek van deze migranten op de sociale ladder, kunnen we kijken naar de plaats van hun beroep op een beroepenhierarchie. Peltjes heeft zo'n rangorde bepaald aan de hand van het Groot en het Klein famieliegeld uit 1674 en ikzelf op grond van een kohier voor de vermogensbelasting uit 1600.⁶² Het moge duidelijk zijn dat daarin uitsluitend personen zijn aangeslagen die daar überhaupt voor in aanmerking kwamen, dus niet meer dan 20 (Peltjes) à 23 procent (Van Maanen) van de bevolking.

Bij vergelijking van de beroepenlijst van de 'Norwich-populatie' met de beide genoemde overzichten, blijkt dat er 67 personen onder de 27 beroepsgroepen vallen, waarvan in 1600 een modaal vermogen was vast te stellen op basis van minimaal acht aangeslagenen. Het gaat daarbij deels om fabrikanten in de textielnijverheid, de drapiers, de ververs, de vellebloters en de kleermakers. Verder zijn de ambachten goed vertegenwoordigd, met beroepen als bakker, goudsmid, messenmaker, smid, kuiper, schoenmaker. Ook de metselaar en de timmerman vinden we terug in 1600. De chirurgijns scoren in 1600 wel redelijk hoog, maar komen slechts vier keer voor. Predikanten waren er toen helemaal niet bij, in tegenstelling tot in 1674, toen ze zeer hoog geklasseerd waren. Al met al lijken de meeste immigranten of hun partners niet te behoren tot de beroepsbeoefenaren die doorgaans voor enigerlei belastingaanslag in aanmerking kwamen. Maar geheel afwezig zijn ze ook niet. Dertien procent van de 551 met beroep geregistreerde bruidegoms behoorde wel tot die categorie.

In het kader van de beroepsuitoefening heb ik ten slotte gekeken naar het patroon onder de autochtone Engelsen en hen die dat hoogstwaarschijnlijk ook waren. In 54 gevallen is een beroep genoteerd. Op grond daarvan blijkt een andere verhouding te bestaan tussen de textielsector en de overige sectoren: 76 procent textiel en 24 overig. Daaronder bevinden zich vijf van de acht soldaten, maar ook twee van de drie brouwersknechts, de handschoenmaker en de tabakspijpenmaker. In de textielsector valt het aantal raswerkers op, zes van de vijftien, en in mindere mate dat van de vaandoekwerkers, van wie er zes Engelsen waren, van de 21.

We zien dus onder de Engelsen een iets afwijkend beeld. Of daar veel conclusies aan te verbinden zijn, valt te betwijfelen, want per saldo gaat het om niet meer dan tien procent van de gehele groep waarvan een beroep bekend is.

De huwelijksleeftijd

Om iets te kunnen zeggen over de leeftijden van de gehuwde immigranten, was

onderzoek nodig naar doop- of geboortedata in Norwich. Dat bleek zeer problematisch. Weliswaar bestaan er doop- en trouwboeken van zowel de *Dutch* als de *Walloon Church* van Norwich, maar deze zijn onvolledig, slecht toegankelijk en bovendien is het maar zeer de vraag of de personen uit de onderzochte populatie wel in die kerken gedoopt zijn.

Van de *Dutch Strangers* zijn er dopen bekend uit de periode 1598-1619 (met hiaten). Deze zijn gepubliceerd in de *East Anglian Notes and Queries*.⁶³ De originalen bevinden zich in de British Library. Over de kwaliteit van de transcripties behoeven we ons niet veel illusies te maken. Het register is geschreven in het Nederlands in een klein en moeilijk leesbaar handschrift. De Engelse bewerker waarschuwt dat de *transcript is possibly erroneus*. Dat klopt, gezien de uiterst vreemde omzettingen van zinnnetjes die in het manuscript voorkomen, en de soms merkwaardige namen. Bovendien waren die soms al verbasterd ten opzichte van de oorspronkelijke Vlaamse naam, of vertaald, zoals *La tour*, dat *Lathouwer* werd.

Een veel groter euvel was dit in het geval van de Waalse namen. Het Waalse doopboek 1595-1752 (in het Public Records Office in Londen) is getranscribeerd en uitgegeven door Moens, samen met allerlei andere bronnen over de Waalse gemeente in Norwich.⁶⁴ Hij heeft tevens een toegang op dit doopregister willen maken. Daartoe heeft hij alle namen, die letterlijk uit de bron overgenomen waren, gegroepeerd tot families en uit de aangeboden varianten er één uitgezocht als trefwoord. Zo vinden we onder de naam *Dacier* onder andere de varianten *Dauchy*, *Daucy*, *Dache*, *Dachiez*, *Dacé* en *Dachie*. Het komt mij voor dat hier (ook) de familie *Dozy* bedoeld is. Het vergemakkelijkt het zoeken wel, maar je moet enorm op je quivive zijn.

De publicatie van Moens geeft tevens lijsten van Waalse huwelijken 1599-1611 en 1628-1693, en van Waalse gedoopten, gehuwden en begravenen in andere kerken in Norwich, in het tijdvak 1579-1765. Naast deze registers is er nog een lijstje van (slechts) zeven Vlaamse en Waalse dopen in de parochie van St. Peter Hungate over de jaren 1588-1612.⁶⁵ Het blijkt dus dat de *refugiés* hun kinderen niet per definitie in hun eigen kerken lieten dopen, een situatie die sterker geworden zal zijn naarmate de verblijfsduur langer was en er nieuwe generaties opgroeiden. Maar Norwich telde 32 parochies en op de doopboeken zijn geen indices aanwezig. Bovendien zijn daarin de verbasteringen nog veel groter, omdat de Engelse pastoor of de scriba de namen opschreef zoals hij ze dacht te horen. In genoemde lijst van de parochie St. Peter Hungate komt enkele keren

de familienaam *Desurmewe* voor. Bij Moens is dat *Des Ormeaux*. Uit dergelijke doopinschrijvingen de *Strangers* te distilleren, is onbegonnen werk. Ik heb het dus gelaten bij de overgeleverde dopen van de Vlaams/Nederlandse en de Waalse kerken in Norwich. Grote aantallen heeft dat allerm minst opgeleverd. Bij de Nederlandstalige gemeente gaat het om negen kinderen (huwelijksjaren 1621-1642), bij de Franstalige gemeente om 43 (huwelijksjaren 1616-1673; hieronder zes twijfelgevallen⁶⁶).

Als we die 52 personen in kaart brengen, ontstaat het volgende beeld. De vrouwen huwden in de leeftijd van 18 tot 29 jaar, met een gemiddelde van 22 jaar, de mannen van 19 tot 31, gemiddeld 23 jaar. Het gaat in alle gevallen om eerste huwelijken. Een genuanceerder beeld geven de modale leeftijden, zeker in dit geval, omdat de gemiddelde huwelijksleeftijd eenzijdig vertekend is door een aantal uitschieters naar boven. 17 van de 24 mannen trouwden op hun 20ste-24ste jaar. 25 van de 28 vrouwen deden dit op hun 18de-25ste.

Ten opzichte van andere steden in Noordwest-Europa is dit nogal laag, zeker voor de mannen. Vrouwen trouwden doorgaans boven de 23, mannen boven de 26.⁶⁷ Voor Nederland beschikken we voor de 17de eeuw over Amsterdamse gegevens.⁶⁸ In de jaren 1626-1627 traden de meeste bruiden in het huwelijk tussen de 20 en 24 jaar. Dat de gemiddelde leeftijd iets hoger uitviel, 24,5 jaar, wordt veroorzaakt door de elf procent bruiden van 30 jaar en ouder. De gemiddelde leeftijd van de bruidegoms was 25,7 jaar. Hun modale leeftijd is niet berekend, maar zal niet veel verschild hebben van die van de bruidegoms uit de jaren 1578-1601, toen 53 procent van hen onder de 25 was, 34 procent tussen de 25 en 29 en bijna 13 procent ouder dan 29 jaar.⁶⁹ Zoals gebruikelijk zien we een klein leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen. In het Engeland van de eerste drie kwart van de 17de eeuw was dat verschil 1,9 jaar. De gemiddelde huwelijksleeftijd bij eerste huwelijk van mannen was daar 27,5, dat van vrouwen 25,6; modaal 24 resp. 23,2 jaar.⁷⁰ Bij de naar Amerika uitgeweken Pilgrims, een andere – beroemde – groep Engelse emigranten, was het verschil in huwelijksleeftijd veel groter.⁷¹ Vrouwen geboren tussen 1600 en 1650 trouwden rond hun 20ste à 21ste, terwijl hun mannen al 26 of 27 jaar oud waren. Een groot leeftijdsverschil bestond er ook tussen William Bradford, een van de leiders van de groep die in 1620 uit Leiden vertrok, en zijn vrouw Dorothy May, maar beiden waren beduidend jonger dan het (latere) gemiddelde van de Pilgrims, namelijk 23 respectievelijk 16 jaar.⁷²

De vraag is hoe we de relatief lage huwelijksleeftijd van de uit Norwich naar

Leiden geëmigreerde Zuid-Nederlanders en Engelsen kunnen verklaren. Opvallend is de overeenkomst met de huwelijksleeftijd van de door het Huiszittenhuis bedeelde mannen in het begin van de 18de eeuw.⁷³ Ook in die populatie werd er voornamelijk tussen de 20 en 24 getrouwd (46,7 procent), maar was de mediaanleeftijd 24,6 jaar. Dat is weliswaar iets hoger dan die van de door mij onderzochte groep, maar de huwelijksleeftijden waren over het algemeen sedert de tweede helft van de 17de eeuw gestegen. Afwijkend is wel dat de bedeelde vrouwen gemiddeld ouder waren als zij voor het eerst in het huwelijk traden (mediaanleeftijd 25,8 jaar). Als deze overeenkomst hout snijdt, kan dat op jonge leeftijd trouwen dus duiden op een lage sociaal-economische positie, waarbij een dubbeltje nooit een kwartje wordt. Als er geen uitzicht is op verbetering van de financiële situatie, behoeft uitstel van het huwelijk daarop dus niet te wachten.

De lage huwelijksleeftijd kan ook veroorzaakt zijn door de economische groei. Bij florissante toekomstperspectieven durven paren het sneller aan in de huwelijksboot te stappen. De krappe arbeidsmarkt maakte uitstel van het huwelijk overbodig, zoals dat in economisch slechtere tijden het geval was.⁷⁴

Een derde mogelijkheid is dat de huwelijksleeftijd cultureel bepaald was. De 52 gevonden doopdata betreffen uitsluitend kinderen van de Vlaams/Nederlandse en de Waalse gemeenten te Norwich, en geen dopelingen van de talloze andere parochies. Beide gemeenten liepen in de 17de eeuw kwantitatief behoorlijk terug. Was jong trouwen in die gemeenschappen gebruikelijk?

Is het dus de vraag in hoeverre we van een aselechte steekproef kunnen spreken, ook het geringe aantal (tegen de 8,5 procent van de 616 uit Norwich afkomstige bruiden en bruidegoms in eerste huwelijk) laat geen harde conclusies toe. Dat neemt niet weg dat de geconstateerde relatief lage huwelijksleeftijd en het geringe verschil daarin tussen mannen en vrouwen opvallend is.

Slotconclusies

In tegenstelling tot de onderzoeken van Noordam en Kruse over de immigrantenpopulatie in Leiden in de 16de en 17de eeuw, is mijn onderzoek niet gebaseerd op steekproeven in enkele in de tijd gespreide tijdvakken, maar richt het zich op een bepaalde migrantengroep in een lange periode. Bovendien is het breder dan het artikel van Kruse, dat zich uitsluitend op de huwelijksmarkt richt, en in een aantal opzichten kwantitatiever dan dat van Noordam, die voor al veel voorbeelden heeft gegeven om de mate van integratie te schetsen.

Dit artikel betreft een beperkte groep, maar wel een met een heel specifiek karakter. De immigranten uit Norwich vormden een belangrijk segment van de pioniers van de grote langeafstandimmigratiestroom die in 1577 een aanvang nam en bijna een eeuw duurde. Sedertdien zijn er immigranten uit Norwich blijven komen. Bijna jaarlijks vonden er in Leiden huwelijken plaats van een of meer Norwicheanen. Daarnaast waren er natuurlijk ook reeds eerder gehuwden en ongehuwden in de stad.

Voor zover het Zuid-Nederlanders betrof – en dat was het leeuwendeel – zien we hier het huwelijksgedrag van een tweede generatie vluchtelingen; immers, hun ouders waren de Zuidelijke Nederlanden ontvlucht en uitgeweken naar Norwich. Zij waren het aanvankelijk ook die terugkeerden naar het continent, met hun in den vreemde geboren kinderen.

Deze groep was behoorlijk homogeen. Tot in het midden van de jaren twintig huwde ruim meer dan de helft in eigen kring. Dat werd toen wel minder, maar over de gehele periode trouwde altijd nog 31,8 procent Zuid-Nederlanders met elkaar, 3,9 procent geborenen van Norwich en 14,1 geborenen in andere Engelse plaatsen. Bij beide laatste groepen moet de kanttekening gemaakt worden dat zich daaronder zeker vanaf het midden van de jaren dertig steeds meer autochtone Engelsen bevinden, zodat het percentage Zuid-Nederlanders iets omlaag moet worden bijgesteld, maar daarentegen het mechanisme van het zoeken naar een huwelijkspartner in eigen kring ook voor de Engelsen wordt bevestigd. De analyse van de populatie wijst op groei van de Engelse gemeente, zoals we die kunnen afleiden uit het betrekken van een steeds groter kerkgebouw.

De homogeniteit spreekt ook uit de aanwezige getuigen. Ruim de helft van de bruidsparen bracht familie mee, waaronder veel ouders, ooms en tantes, en zelfs grootouders. Het familieaandeel onder de getuigen lag onder de Norwicheanen hoger dan onder hun partners, wat wijst op migratie in gezins- of familieverband en kettingmigratie vanaf het eerste uur.

Circa vijftig procent endogamie betekent echter ook dat de andere helft wel een partner buiten de eigen kring zocht. Minimaal 22,7 procent koos een Leidse man of vrouw, een fenomeen dat zich vooral tussen 1603 en 1634 afspeelde. Daarna zakte dit langzaam in, vooral ten gunste van onderlinge huwelijken van Engelsen en een grotere groep ‘onbekende herkomst’.

Een zeer hoog percentage was werkzaam in de textielbranche, 87,6 procent. Dit betrof merendeels loonarbeiders. Onder de overige 12,4 procent bevinden zich vooral ambachtslieden en neringdoenden, en mensen werkzaam in vrije

beroepen. Vergelijking met een paar Leidse belastingkohieren uit deze periode levert op dat twaalf procent van de bruidegoms van wie een bezigheid is genoemd, werkzaam is in een beroep dat regelmatig onder de aangeslagenen voorkomt. Vooral de ambachten en neringen zijn daarin goed vertegenwoordigd. Dit patroon is ook elders aangetroffen.⁷⁵

Het beeld van overwegend (laagbetaalde) loonarbeid, maar toch niet uitsluitend, wordt bevestigd door het adressenbestand van de populatie. Zeker 58 procent woonde in de arme en armste gedeelten van de stad, de overige 42 procent in middenstandsbuurtten. De ‘beste’ wijken waren voor deze immigranten blijkbaar nog te ver weg. Wel blijkt een verhoogde belangstelling voor de nieuwe, excentrisch gelegen, buurtten; eerst de voorstad buiten de Zijlpoort, later de nieuwbouwwijk van 1659.

Het hoge percentage textielarbeiders en het feit dat de echtelieden hun partner voornamelijk zochten in de eigen – arme – buurt, wijst op een grote mate van sociale homogeniteit van de groep, waarbij de inkomenspositie als zwak getypeerd moet worden. De lage huwelijksleeftijd is mogelijk een uiting van dit laatste.

In hoeverre de bevindingen van dit onderzoek exemplarisch zijn voor de immigrantengemeenschappen in Leiden in de late 16de en de 17de eeuw, valt moeilijk te zeggen. Hoe bepalend was de verhuizing van Norwich naar Leiden en hoe uniek was een tweede migratie van uitgewekenen? Hoe dit zij, het onderzoek behelst een analyse van een groep immigranten van de tweede generatie in een bloeiperiode in de vroegmoderne tijd. Zij laat iets zien van hun gedragspatronen en maatschappelijke positie.

Bijlage I

Aantallen poorterinschrijvingen van personen afkomstig van de Britse eilanden en totaal

Tussen haakjes de aantallen van hen die Norwich hebben opgegeven, voor zover apart geteld door Posthumus.

1585/89	1590/94	1595/99	1600/04	1605/09	1610/14	1615/19	1620/24	1625/29
1	8 (1)	11 (6)	14 (4)	19 (4)	35 (11)	46 (3)	41	18
362	562	342	305	422	464	573	488	414
1630/34	1635/39	1640/44	1645/49	1650/54	1655/59	1660/64	1665/69	1670/74
14	30	21	17	11	22	8	3	7
337	579	609	595	606	799	647	484	539

Bijlage 2

Tabel partners naar herkomst

	Zuidel. Nederl.	Leiden en dir. omgev.	Norwich en dir. omgev.	Rest Britse eilanden	Rest Republ.	Overige landen	Plaats onduide- lijk	Plaats niet genoemd
1586-87	3							
1588-92	11							1
1593-97	18							
1598-02	27	1	2	4	3		2	3
1603-07	36	17	4	9	9	7		3
1608-12	21	25	2	13	7	8		
1613-17	22	31		9	9	5		1
1618-22	28	19	1	11	9	6		7
1623-27	16	7		6	3	3	1	11
1628-32	7	12	5	4				7
1633-37	5	8	1	6				16
1638-42	5	7	3	14	3	1	2	9
1643-47	1	7	4	6	1			4
1648-52	2	4	4	4	2	1	1	6
1653-57	2	1		1				7
1658-62	1	1	1	1	1	1	1	1
1663-67	2	7		3	1		1	9
1668-72	1	3		2				2
1673								1
1682								1
1692								1
1710								1
	209	150	26	93	49	32	8	91
	31,8%	22,7%	3,9%	14,1%	7,4%	5%	1,2%	13,8%

Bijlage 3

Aantallen bewoningen per bon en gegevens omtrent omvang en welstand van de bonnen

Bonnaam	Aantal adressen	Aantal huizen in 1648 ⁷⁶	Aantal aan-geslagenen in 1674 ⁷⁷	Rangorde gemidd. aanslag 200ste penning	Rangorde aantal behoeftigen ca. 1600
Niclaasgracht	45 ½	664	146	25	14
Zuid-Rapenburg	43	496	103	15	Rap.: 17
Noord-Rapenburg	29 ½	634	180	3	Rap.: 17
Oost-Nieuwland	29	433 (633) ⁷⁸	174	9	Nieuwl.: 15
Waardbon	22	228	34	27	—
West-Marendorp Landzijde	22	520	141	20	Md.Lz.: 16
Hogemors	21	378	88	24	—
West-Nieuwland	18 ½	418	142	7	Nieuwl.: 15
Nieuwmares	17	352	187	17	—
Noord-Rijnevest	16	470 ⁷⁹	169	23	—
Oost-Marendorp Landzijde	16	708	140	22	Md.Lz.: 16
Overmare Landzijde	13	370	150	21	12
Zijloord	13	680	176	16	—
Kerkvierendeel	10 ½	302	149	18	8
Zuid-Rijnevest	9 ½	466 ⁸⁰	114	19	—
Zevenhuizen	7 ½	378	233	6	9
Hogewoerd	7 ½	578	193	8	13
Havenbon	7	252	73	26	—
Over 't hof	6 ½	298	201	5	11
Gansoorde	6	306	90	12	10
Marendorp Rijnzijde	3 ½	283	182	14	7
Gasthuisvierendeel	2 ½	204	183	4	4
Wolhuis	2	216	156	2	5
Overmare Rijnzijde	1	213	118	13	6
Wanthuis	—	137	151	10	1
Vleeshuis	—	136	92	1	3
Burgstreng	—	240	225	11	2

Bijlage 4

De gemiddelde huwelijksleeftijd (tussen haakjes de aantallen)

	Vlaams	Waals	totaal
mannen	24,2 jaar (5)	23 jaar (19)	23,08 jaar
vrouwen	22,5 jaar (4)	22,08 jaar (24)	22,14 jaar
totaal			22,65 jaar

Noten

- 1 Emiel van der Hoeven nam het initiatief tot deze digitalisering en nam deze geheel vrijwillig ter hand. Hij leverde mij een cd-rom met alle huwelijksaankondigingen van bruiden en bruidegoms uit Norwich, waarvoor ik op deze plek nogmaals hartelijk dank wil zeggen. De gegevens vormden het uitgangspunt voor mijn onderzoeken in Norwich in september 2002.
De aantallen zijn beduidend hoger dan in Johanna W. Tammel, *The Pilgrims and other people from the British Isles in Leiden. 1576-1640* (Peel 1989). Kern van dit boek is het 'Register', een lijst van personen die vanuit de Britse eilanden naar Leiden zijn geëmigreerd, van 1576 t/m 1640 (en van Leidse nazaten van de Pilgrims tot ca. 1690). Tammel heeft tot en met 1640 443 ondertrouwakten opgenomen waarbij een van de partijen uit Norwich kwam. Ik heb er in dezelfde periode 546 geteld. Haar lijst van 'Flemish/Walloon and other non-British' immigranten (uitgezonderd Pilgrims, soldaten en studenten) afkomstig uit Norwich (p. 330-335) telt 597 namen. Deze lijst is gebaseerd op het 'Register' en bevat alle daarin voorkomende namen, dus ook van bijvoorbeeld huwelijksgetuigen, voor zover door de auteur beschouwd als afkomstig van de Britse eilanden. Over remigratie vanuit de Engelse vluchtelingengemeenten zie Lien Luu, 'Alien communities in transition, 1570-1640' in: Nigel Goose en Lien Luu, *Immigrants in Tudor and Early Stuart England* (Brighton/Portland 2005). Deze citeert ten onrechte het genoemde aantal van 597 als het aantal uit Norwich vertrokken families (p. 192).
- 2 Penelope J. Corfield, 'The identity of a regional capital: Norwich since the eighteenth century' in: Pim Kooij en Piet Pellenberg (eds.), *Regional capitals. Past, present, prospects* (Assen 1994) 131-134.
- 3 Matthew Reynolds, *Godly reformers and their opponents in Early Modern England. Religion in Norwich, c. 1560-1643* (Woodbridge 2005) 21.
- 4 John Pound, *Tudor and Stuart Norwich* (Chichester 1988) 28-29. Hij ging uit van een gemiddeld aantal geboorten per tien jaar en vermenigvuldigde dat met de factor 30. Iets andere aantallen berekend door K.J. Allison, *The wool supply and the Worsted cloth industry in Norfolk in the sixteenth and seventeenth centuries* (Leeds 1955. Niet-gepubliceerde PhD-these): 1600: 13.000, 1612: 18.000, 1622: 21.000. Hij hanteerde de factor 33 ten opzichte van de doopaantallen.
- 5 Raingard Eßer, *Niederländische Exulanten im England des 16. und frühen 17. Jahrhunderts* (Berlijn 1996) 36.
- 6 Pound, *Norwich*, 51, 54. Eßer, *Exulanten*, 176-178.
- 7 Tenzij anders vermeld het volgende ontleend aan Eßer, *Exulanten*, 43-49.
- 8 Reynolds, *Godly reformers*, 48-49.
- 9 Luu, 'Alien communities', 192, 194.
- 10 Eßer, *Exulanten*, 49-51.
- 11 W.J.C. Moens, *The Walloons and their church at Norwich: their history and registers. 1565-1832*. 2 dln. (Lymington 1887-1888) I, ii. *The East Anglian Notes and Queries*, Derde serie, deel 12 (1907) passim tussen 82-324.
- 12 Moens, *Walloons* I, 189-193.
- 13 G. Fell, *The spatial impact of the immigration of the Strangers of Norwich in the late 16th. and early 17th. centuries* (BA diss. Universiteit Cambridge 1975) 25-26. Eßer, *Exulanten*, 86.
- 14 Hans Nootenboom, *Jan Paedts Jacobsz. (1541-1622). Uitgever, drukker en boekver-*

- koper te Leiden* (Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden, 2009) 14-18.
- 15 Moens, *Walloons*, I, 25-26, 213.
 - 16 Nootenboom, *Paedts*, 14, 22 en 27-28, 37. Jan Paedts komt wel voor in de hoofdelijke omslag van december 1573 (Regionaal Archief Leiden (RAL), Secretarie-archief Leiden 1253-1575, inv.nr. 1346a, laatste inschrijving van het Wanthuis), maar niet in die van juni 1574 en evenmin in de volkstelling van 7 augustus 1574.
 - 17 RAL, Stadsarchief Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 7448, rekening tesorier-ordinaris 1577, fol. 211vso-212.
 - 18 SA II, inv.nr. 7448, rekening tesorier-ordinaris 1577, fol. 120. Zie ook SA II, inv.nr. 44, Gerechtsdagboek A, fol. 64, 8 juli 1577.
 - 19 Moens, *Walloons*, 32, 214, 315. Sytske G. Visscher en Wim Bleijie, *Hervormde en gereformeerde predikanten te Leiden* (Leiden 2006) 8.
 - 20 Visscher en Bleijie, *Predikanten*, 9. Zie ook Moens, *Walloons*, 315 (IJsbrand Balck).
 - 21 R.C.J. van Maanen, *Doorgaande beweging* (oratie Universiteit Leiden 2004) 10.
 - 22 SA II, inv.nr. 14, aflezingboek D, fol. 160 vso. e.v.
 - 23 SA II, inv.nr. 7448, rekening tesorier-ordinaris 1577, fol. 14v.
 - 24 Zie voor de eerste zes Van Maanen, *Doorgaande beweging*, nt. 80. Maillard Caerls de Borchgraves dochter Maycken ging in ondertrouw met Jacob Boudery uit Norwich. Een Karel de Burcgrave woonde in 1567 in Norwich (Moens, *Walloons*, 223). Passchier de Bels was als vader getuige bij de ondertrouw van zijn zoon Simions de Bels in 1594. Christiaen Baelde stond op de lijst van *Dutch Strangers* uit 1568 (Moens, *Walloons*, 207).
 - 25 In de periode 1581-1621 bedroeg de verhouding tussen het aantal poorterinschrijvingen en de totale bevolkingsaanwas (dus inclusief het geboorteoverschot) één op tien. Zie R.C.J. van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw. Enkele kanttekeningen', *Leids Jaarboekje* 101 (2009) nt. 64.
 - 26 Voor de circa 75 andere poorterinschrijvingen van leden van de Engelse gemeente in 1577 bleek dat niet mogelijk, hoewel ik diverse overeenkomstige familienamen aangetroffen heb.
 - 27 SA II, inv.nr. 47, Gerechtsdagboek C, fol. 331; uitgegeven door N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid III: 1574-1610* (Den Haag 1912) nr. 190.
 - 28 Deze wordt 'van haerluyder natie' genoemd. Colaert Claesz. de Cuyper ging op 23 november 1612 in ondertrouw met Janneken Ketelboeters (uit Norwich). Volgens de akte was hij geboren in Leiden.
 - 29 SA II, inv.nr. 1383, verhuring- en bestedingboek B, fol. 283.
 - 30 Eßer, *Exulanten*, 181-186.
 - 31 Moens, *Walloons*, 29.
 - 32 Zie voor verschillen tussen kaardwol en kamwol Leo Lucassen en Boudien de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropes tekstiel-migratiesysteem, 1586-1650', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 152-153.
 - 33 Van Maanen, *Doorgaande beweging*, 10.
 - 34 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie II.: De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw)* (Den Haag 1939) 351 nt. 4.
 - 35 Het ondertrouwregister begint op 14 mei 1575. Het eindjaar 1710 van de database is gebaseerd op het feit dat de index op de ondertrouwregisters daarna niet alle gegevens meer bevat.
 - 36 Posthumus, *Leidse lakenindustrie* II, 59-

- 62, 883, 886-889. De door mij genoemde aantallen en percentages Zuid-Nederlanders zijn een optelling van de door Posthumus getelde Belgen en Fransen.
- 37 Vanaf 1620 zijn de poorters niet meer per stad geteld door Posthumus. De curve van Britse poorters bleek ook bruikbaar, omdat die nagenoeg synchroon loopt aan de curve van de Norwich-ondertrouwen. Bovendien is een vergelijking van twee landen zuiverder dan tussen een land en één stad.
- 38 Eßer, *Exulanten*, 51.
- 39 S. Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand 1609-1621. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Den Haag 2009).
- 40 Reynolds, *Godly reformers*, 184-185, 223-229. Eßer, *Exulanten*, 90-93. Pound, *Norwich*, 89.
- 41 John T. Evans, *Seventeenth-century Norwich politics, religion, and government, 1620-1690* (Oxford 1979) 234, 238-244.
- 42 J. Briels, *De Zuid-Nederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978) 11. J. Briels, *Zuid-Nederlanders in de republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas 1985) 126-127, 215-216. J. Briels, 'De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630', *Tijdschrift voor geschiedenis* 100 (1987) 335 nt. 10.
- 43 Joke Kardux en Eduard van de Bilt, *Newcomers in an old city. The American Pilgrims in Leiden 1609-1620* (Leiden 2007) 15.
- 44 Kardux en Van de Bilt, *Pilgrims*, 16-17. Reynolds, *Godly reformers*, 97-100.
- 45 S.J. Fockema Andreae, 'Uit de geschiedenis van de Waals-hervormde kerk te Leiden', *Leids Jaarboekje* 47 (1955) 116. Kardux en Van de Bilt, *Pilgrims*, 29.
- 46 J.C. Overvoorde, 'Het hof en de kapel van Jerusalem, gesticht in 1467', *Leidsch Jaarboekje* 1 (1904) 54.
- 47 Frans van Mieris, *Beschryving der stad Leyden* I (Leyden 1762) 99-102.
- 48 Tammel, *The Pilgrims*, 338-365. Haar identificaties als Britten lijken wel te kloppen. De identificatie van de Pilgrims heb ik uit deze publicatie overgenomen. Voor emigratie uit o.a. Norwich zie Luu, 'Alien communities', 192 (met verwijzing naar Tammel).
- 49 Tammel, *Pilgrims*, 311-317: lijst van immigranten vanaf de Britse eilanden, uitgezonderd Pilgrims, soldaten, studenten en niet-Britten, waarop 25 mensen uit Norwich. Zie over de aard van de lijst nt. 1.
- 50 Luu, 'Alien communities', 192-195.
- 51 Ellen Kruse, 'Leidenaren en immigranten in de Gouden Eeuw: integratie of groepsvorming?', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1996 (Leiden 1997) 35-49, in het bijzonder 43-47.
- 52 Volgens in de index bijgevoegde aantekening; waarschijnlijk van Hanneke Tammel, zie nt. 1.
- 53 Cor Smit, *Van heinde en verre. Nieuwe Leidenaren door de eeuwen heen* (Leiden 2009) 33, 38. Gerrit Jan Peltjes, *Leidse lasten. Twee belastingkohieren uit 1674* (doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1995) 15-16; ook op www.janvanhout.nl (kleine verschillen in de cijfers in de tabel). D.J. Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795' in: Jaap Moes e.a. (eds.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 76.
- 54 Van een aantal adressen was het bon niet te bepalen. Indien er twee mogelijkheden waren, is aan ieder daarvan een half toebedeeld; indien meer, dan zijn ze niet verdisconteerd. Dit betrof 51 personen. Ten dele zouden zij kunnen wonen in de hier genoemde top vier.
- Midden-17de-eeuwse bongewijze belas-

- tinganalyses zijn niet voorhanden. Gegevens ontleend aan Dirk Jaap Noordam, 'Paupers en plutocraten in Leiden in de vroegmoderne tijd', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2000* (Leiden 2001) 36-37, Peltjes, *Leidse lasten*, en R.C.J. van Maanen, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 1-42. Dit onderzoek toont voor circa 1600 ongeveer een zelfde beeld als voor 1674, uiteraard met dien verstande dat het aantal bonnen toen nog kleiner was en de grote bonnen nog niet waren gesplitst.
- 55 Voor bepaalde bonnen is de bongewijze analyse te grof, bijvoorbeeld voor Noord-Rapenburg, Oost-Nieuwland of Nieuwmaaren. Daar moet de spreiding van kapitaal op straat- of zelfs perceelsniveau bekeken worden. Zie Tim Bisschops, 'Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561): een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen', *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 121-138. Voor de woondichtheid zie H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden 1975) 434.
- 56 Carel Scherweelhuys en Maritgen Huijbartsdr. Paets (getrouwd in 1651) komen niet voor in Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden 1986-1992).
- 57 In dit geval zijn 'Levendaa' en Nieuwe Rijn hierbij genomen, op grond van getuigen, adres van de partner of het jaartal.
- 58 Boudien de Vries, 'Het economische leven: spectaculair succes en diep verval' in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II: 1574-1795* (Leiden 2003) 96-98.
- 59 Hieronder enkele beroepen uit de dienstensector, lonarbeiders in de industrie en soldaten (8). Vermoedelijk heeft De Vries dergelijke beroepen elders ondergebracht.
- 60 Lucassen en De Vries, 'Leiden als middelpunt', 153-158.
- 61 Bijvoorbeeld slechts veertien saaiwerkers en negen kammers.
- 62 Peltjes, *Leidse lasten*, 13-14, 18. Van Maanen, 'Vermogensopbouw', 22-25, 37-40.
- 63 *East Anglian Notes and Queries*, passim tussen 82-324.
- 64 Moens, *Walloon* II, 1-113. Zie over zijn werkwijze, deel I, i-ii.
- 65 Norfolk Record Office, PD 61/1.
- 66 Er komen in deze gemeenten veel dezelfde namen voor. Het is dus mogelijk dat een oudere naamgenoot bedoeld is, die niet in de bewaarde doopregisters voorkomt.
- 67 Jack Goody, *The European family. An historical-anthropological essay* (Oxford 2000) 63, 105. T. de Moor en J.L. van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006) 28, 55-57.
- 68 S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studien op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 117, 133. Een aanvulling hierop in A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 5 (Haarlem 1980) 151.
- 69 Leonie van Nierop, 'De bruidegoms van Amsterdam van 1578 tot 1601. Hun stand en loop [eerste deel]', *Tijdschrift voor*

- geschiedenis* 49 (1934) 144. Deze cijfers betreffen alle bruidegoms van wie een leeftijd opgegeven is, waaronder ook volgende huwelijken.
- 70 E.A. Wrigley e.a., *English population history from family reconstitution 1580-1837* (Cambridge 1997) hoofdstuk 5, 'Nuptiality', in het bijzonder 141, 146. Deze cijfers zijn een gemiddelde van de gegevens van twintig parochies, waarbij zowel stedelijke als plattelandsparochies.
- 71 John Demos, *A little commonwealth. Family life in Plymouth Colony* (New York 1970) 151, 193. Met dank aan Heiko Tjalsma, die mij op deze publicatie attendeerde.
- 72 Kardux en Van de Bilt, *Newcomers*, 30.
- 73 G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 277-279, 339.
- 74 Leo Lucassen en Wim Willems, *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010* (Amsterdam 2009) 260 signaleert dit, maar spreekt slechts van 'jonggehuwden'. De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 28-29, 55-57, 94 leggen de nadruk op het uitsstel in moeilijke tijden met lage lonen.
- 75 Elise van Nederveen Meerkerk, 'Werkgelegenheid, opleiding en onderstand' in: Lucassen en Willems, *Waarom mensen in de stad willen wonen*, 107.
- 76 Aantallen ontleend aan de bonboeken. Zie Van Maanen, 'Bevolkingsaantallen', 55-56.
- 77 Gebaseerd op Peltjes, *Leidse lasten*, 10.
- 78 Door de stadsuitbreiding van 1659 vergroot. In het bestaande bonboek werden 100 bladzijden bijgebonden. De kleine veranderingen in de bonnen Hogewoerd en Niclaasgracht heb ik niet opgenomen.
- 79 Stadsuitbreiding van 1659. Aantal uit bonboek van ca. 1666.
- 80 Idem.

John Adams en zijn Leidse vrienden

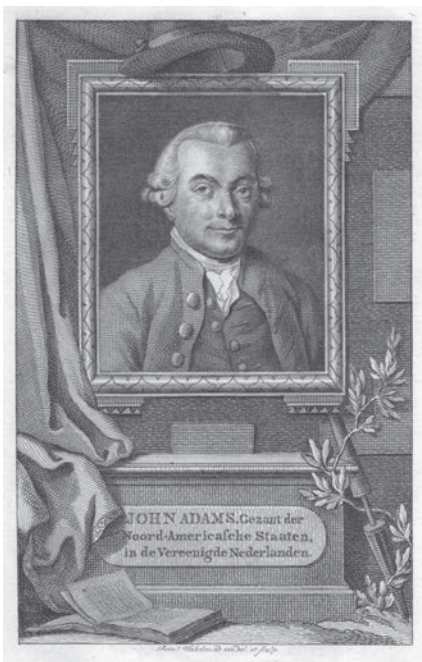
Jan Postma

Bij de viering van het Leidens ontzet in 2009, het jaar van de herdenking van 400 jaar relaties tussen Amerika en Nederland, stond de Optocht in het teken van de 'American Dream'. Er was een praalwagen te zien met de Pilgrim Fathers, die in 1609 in Leiden waren aangekomen en een grote Amerikaanse slee met de presidenten Obama, Clinton en Bush. We hadden mogen verwachten dat in de stoet ook een 18de-eeuws koetsje had meegereden met John Adams, de tweede president van de Verenigde Staten, en zijn zoon John Quincy Adams, de zesde president. Deze twee mannen, behorend tot wat de meest uitzonderlijke familie uit de Amerikaanse geschiedenis is genoemd,¹ zouden zeker thuishoren in een Leidse optocht met verbeeldingen van de Amerikaanse droom. Beide mannen woonden enige tijd in de stad. De zoon studeerde er een half jaar. De vader verbleef er zes weken en onderhield ook los daarvan vele relaties met Leiden. Hij bouwde er enkele vriendschappen voor het leven op.

John Adams was tijdens zijn verblijf in Leiden geheel gericht op de verwezenlijking van de droom van een vrij en onafhankelijk Amerika. Hij was een van de 'Founding Fathers' van de Verenigde Staten. Lange tijd waren de meningen in de Amerikaanse geschiedschrijving over hem nogal verdeeld, maar naderhand is de waardering voor deze medeopsteller van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776 sterk toegenomen. Daar heeft ook een recente biografie aan bijgedragen, die hem schetst als een moedig en integer man, warm en intelligent, maar ook pompeus en licht ontvlambaar.²

John Adams (1735-1826) werd geboren in de Engelse kolonie New-England. Hij was achtereenvolgens onderwijzer, schoolhoofd en advocaat; daarna ging hij de politiek in. Hij was enige jaren een vooraanstaand lid van het nieuwe Amerikaanse Congres. In 1778 vertrok hij naar Frankrijk met de opdracht om als lid van de Amerikaanse diplomatieke delegatie in Parijs, via het opbouwen van politieke en financiële relaties, eraan bij te dragen dat de Onafhankelijkheids-

J.K.T. Postma is oud-burgemeester van Leiden. Hij publiceerde over geschiedenis, overheidsfinanciën en economie.

*John Adams (1735-1826). Portretgravure naar het leven door Reinier Vinkeles, 1782.
Coll. Haags Gemeentearchief.*

oorlog snel zou worden beëindigd met een positief resultaat voor de in opstand gekomen Amerikaanse kolonies.

In augustus 1780 vestigde John Adams zich – zonder dat hij daar aanvankelijk een officiële opdracht voor had – als afgezant van Amerika in Nederland, waar hij onder meer intensieve relaties met Leiden en enkele Leidenaren aanknoopte. Adams woonde niet alleen enige tijd in Leiden, in de jaren daarna bezocht hij de stad herhaaldelijk tot hij in 1788 naar Amerika terugkeerde, en hij bleef zijn leven lang vriendschappelijke relaties onderhouden met de uitgever en hoogleraar Johan Luzac (1746-1807) en de doopsgezinde predikant François van der Kemp (1752-1829), die hij beiden in Leiden leerde kennen. Luzac en Van der Kemp zouden Adams met veel enthousiasme behulpzaam zijn met het verzorgen en publiceren van geschriften, gericht op erkenning van de jonge Amerikaanse staat door de Republiek der Verenigde Nederlanden. De drie mannen bleven hun leven lang hecht met elkaar verbonden door hun verknochtheid aan de Amerikaanse zaak.³

Leiden was voor Adams een belangrijke pleisterplaats bij het uitvoeren van zijn

diplomatieke missie, die gericht was op het verkrijgen van de officiële erkenning van zijn land en op het binnenhalen van leningen die van levensbelang waren voor de opbouw van de Verenigde Staten. In deze stad schreef hij ook een geruchtmakende pleitnota die bij de voorbereiding van de erkenning een belangrijke rol zou spelen. Later zou Adams deze hectische tijd, waarin hij vooral van Luzac en Van der Kemp steun kreeg, een van de belangrijkste perioden in zijn leven noemen. Deze bijdrage beoogt door een creatieve combinatie van gegevens uit oude en nieuwe literatuur, brieven en dagboeken het bijzondere belang van Leiden voor John Adams te belichten.⁴

Eerste bezoek aan Leiden

John Adams bezocht Leiden voor het eerst toen hij in de zomer van 1780 met zijn beide zonen John Quincy (1767-1848) en Charles (1770-1800), toen nog maar dertien en tien jaar oud, op doorreis was van Parijs naar Amsterdam. Door conflicten binnen de Amerikaanse delegatie in Frankrijk was zijn positie daar onhoudbaar geworden. Adams meende, dat er in Nederland goede kansen bestonden voor het regelen van financiële hulp voor Amerika en daarom vertrok hij naar ons land.⁵

In de jaren zeventig van de 18de eeuw ontstond in Leiden en de andere steden van de Nederlandse Republiek grote belangstelling voor de opstand van de Amerikaanse kolonisten die zich wilden losmaken van Engeland. Bij velen bestond grote politieke sympathie voor de Amerikaanse vrijheidsstrijd, die echter wel samenviel met zakelijke overwegingen. Er werden – vooral via het beroemde vrijhandelseiland Sint Eustatius in de Caribische zee – wapens en andere goederen geleverd aan de rebellerende kolonisten. Fabrikanten en kooplui droomden over een nieuwe afzetmarkt, die zou bijdragen aan de kwijnende nijverheid. Omgekeerd was er interesse van Amerika voor Nederland. Enkele Amerikanen hadden eerder geprobeerd financiële steun voor hun land in de vorm van leningen te verkrijgen. Ook Adams dacht hier een vruchtbaar werkterrein te kunnen vinden. Hij was eerst op eigen initiatief gegaan, maar een maand na aankomst in Nederland ontving hij alsnog een schriftelijke opdracht van het Congres.

Het bestaan van de stad Leiden was hem niet onbekend. In zijn tijd als lid van het Amerikaanse Congres zag hij de Opstand van de Nederlanden tegen Spanje als voorbeeld voor de Amerikaanse vrijheidsstrijders en hij had zijn kinderen verteld over de heroïsche strijd van Leiden.⁶

Zijn belangstelling voor Leiden was nog toegenomen, doordat de delegatie in

Parijs door Charles Dumas, sinds december 1775 agent en correspondent voor Amerika in ons land, regelmatig werd gewezen op het belang van goede relaties met de *Gazette de Leyde*.⁷ Deze meest prestigieuze krant van het Europa van die dagen werd in Leiden uitgegeven door de hugenotenfamilie Luzac. Het was een Franstalige krant, die in Nederland ook wel de *Franse Leydsche Courant* werd genoemd. Johan Luzac was de belangrijkste redacteur.

De invloedrijke krant werd om haar objectieve en kwalitatief goede berichtgeving allerwegen geroemd. Ze verscheen tweemaal per week en werd in alle Europese regeringscentra door bestuurders, ambtenaren en diplomaten gelezen. Johan Luzac had steeds sterke belangstelling voor de zaak van de Amerikaanse opstandelingen getoond en hij had daarover veel berichten in zijn krant opgenomen. Dumas drong er op aan dat de delegatie deze gezaghebbende krant van nieuws over de Amerikaanse zaak zou voorzien, zoals hij zelf ook al zeer geregeld deed.

John Adams ging het belang van de Republiek inzien en reisde naar ons land. Op 9 augustus 1780 deed zijn gezelschap Leiden aan. In Leiden logeerden de Amerikanen in het etablissement La Cour d'Hollande (Het Hof van Holland) in de Breestraat, dat in de toekomst vaker als logeerafres zou worden gebruikt. Vader en zoons Adams bekeken een aantal bezienswaardigheden. John Quincy noemde in zijn dagboek het Rapenburg, de Burcht en de Universiteit. Ze werden in de stad rondgeleid door Dumas, die Leiden goed kende, omdat hij er gouverneur voor studenten was geweest.⁸

John Adams had 's avonds een ontmoeting met Johan Luzac en enkele familieleden. Later herinnerde hij zich Jean en Etienne, respectievelijk de vader en een oom van Johan Luzac, als twee 'eerbiedwaardige wijzen' die 'mij onderhielden over de twisten tussen de zee- en landprovincies'. Zij waren erg goed ingevoerd in de ingewikkelde details van de Nederlandse politiek.⁹ Luzac bleek graag bereid te zijn Adams te helpen met zijn diplomatieke missie, niet alleen door ook in de toekomst artikelen over de Amerikaanse opstand op te nemen in zijn krant, maar door daarnaast publicaties over deze strijd te gaan uitgeven.

Leiden als pleisterplaats voor diplomatieke missie

Vrij snel nadat Adams zich in Amsterdam had gevestigd, werd hij zich ervan bewust dat Leiden voor hem niet alleen interessant was omdat de *Gazette de Leyde* er werd uitgegeven, maar ook omdat het een uitstekende pleisterplaats was bij het uitoefenen van zijn diplomatieke missie, die tweeledig was. In

Amsterdam, het financiële hart van de Republiek, wilde Adams bij de bankiers een lening voor de nieuwe Amerikaanse staat loskrijgen. Dat was niet gemakkelijk. Een eerste concrete poging tot het uitschrijven van een lening in februari 1781 mislukte. Er werd slechts voor een bedrag van vijfduizend gulden ingetekend, waarvan Johan Luzac drieduizend gulden voor zijn rekening had genomen.¹⁰

Het werd Adams al snel duidelijk dat het voor het verkrijgen van een lening een harde voorwaarde was dat eerst de officiële erkenning van de Verenigde Staten tot stand zou komen. Om dat doel te bereiken moest hij vooral in Den Haag contacten onderhouden. Hij begon dan ook een pendeldiplomatie en reisde onophoudelijk per koets en trekschuit tussen Amsterdam en Den Haag heen en weer, waarbij het strategisch tussen beide steden gelegen Leiden voor Adams een zeer geschikt tussenstation was.

Leiden bood John Adams echter meer dan de faciliteiten van een pleisterplaats. Dat de *Gazette de Leyde* in Leiden was gevestigd, was niet toevallig. Leiden was meer dan welke andere stad in Nederland door zijn specifieke kenmerken een gunstige vestigingsplaats voor een krant als de *Gazette de Leyde*.¹¹ Het was een levendig politiek en intellectueel centrum, dat stimulerender voor de krant was dan het klimaat in Amsterdam, waar de handel overheerste, en de sfeer in Den Haag, waar het stadhoudelijk hof en de diplomatie de stemming bepaalden. De stad huisvestte niet alleen een universiteit, die in deze tijd weliswaar niet meer was wat ze geweest was, maar die toch nog steeds de beste van Nederland was. Bovendien waren er naast Johan Luzac tal van andere uitgevers en ook vele drukkers gevestigd die goede contacten hadden in de wereld van de publicisten, wetenschappers en politici. Leiden had goede verbindingen per koets en trekschuit, terwijl het ook op de route van postdiensten met het buitenland lag.

Strijd tussen patriotten en prinsgezinden

Evenals in andere steden begon juist in deze tijd in Leiden de tegenstelling tussen de patriotten en prinsgezinden zich toe te spitsen. De eerste groep had warme belangstelling voor de Amerikaanse opstand. Zonder het voorbeeld van de Amerikaanse revolutie zou de patriottenbeweging niet zo'n hoge vlucht hebben genomen. Tegelijkertijd was het zo dat de Nederlandse patriotten weliswaar met het Amerikaanse voorbeeld dweepten, maar dat het slechts een voorbeeld in de verte was, bewonderd maar onbegrepen.¹² Luzac zag dat in en probeerde met zijn krant objectieve informatie te verschaffen.

De prinsgezinden hadden geen enkele sympathie voor de Amerikaanse opstandelingen. Adams werd na zijn komst in Nederland aanvankelijk dan ook geheel gemeden door de regenten van de aan de macht zijnde prinsgezinde partij. In Den Haag kreeg hij in het begin geen poot aan de grond. Zijn contacten had hij toen vooral in de andere steden, in de wereld van de patriotse regenten, van bankiers en van intellectuelen (publicisten, uitgevers).

Ook in Leiden was er sprake van een strijd tussen patriotten en prinsgezinden. Het Leidse gemeentebestuur had zich in 1780 al voor het begin van de Engelse oorlog zeer anti-Engels betoond en had zich uitgesproken voor ondersteuning van de Amerikaanse Vrijheidsoorlog.¹³ Binnen de Leidse vroedschap wilde een patriotse meerderheid een einde maken aan de machtspositie van de stadhouder. Een minderheid van vooral jongere regenten voegde hier ideeën over democratische hervormingen aan toe. Deze jongeren kregen steun van democratisch gezinde patriotten uit de burgerij, zoals François van der Kemp en zijn vriend, de textielfabrikant Pieter Vreede. Hoewel de kleine burgerij in grote meerderheid Oranjegezind was, bevonden zich onder de Leidenaren die niet tot de sociale bovenlaag behoorden, toch ook wel patriotten.¹⁴

Vrienden in Leiden

Met twee mensen die hij in Leiden leerde kennen, zou John Adams zijn hele leven lang een relatie blijven onderhouden, te weten Johan Luzac en François van der Kemp. De drie mannen hadden een verschillende achtergrond. John Adams was een extraverte beroepspoliticus, Johan Luzac een wat afstandelijke uitgever en Van der Kemp een onstuimige politieke activist. Gemeenschappelijk kenmerk was hun eruditie en hun belangstelling voor politiek en staatsfilosofie. Maar vooral hadden ze hun belangstelling voor de Amerikaanse zaak gemeen.

Johan Luzac studeerde rechten en klassieke filologie in Leiden en promoveerde in 1768. Eerst was hij vier jaren advocaat in Den Haag. In 1772 keerde hij naar Leiden terug en werd hij in het familiebedrijf medewerker van zijn oom Etienne, uitgever/redacteur van de *Gazette de Leyde*. Al vroeg toonde Johan Luzac betrokkenheid bij de zaak van de Amerikaanse opstandelingen. Als eerste krant op het continent publiceerde de *Gazette de Leyde* op 30 augustus 1776 hun Onafhankelijkheidsverklaring.

Adams zond hem al zeer snel na zijn aankomst in Amsterdam, op 22 augustus 1780, een pakket documenten toe, met het verzoek daar in de *Gazette* aandacht aan te besteden.¹⁵ Vervolgens stuurde hij tien dagen later, op 1 september, de

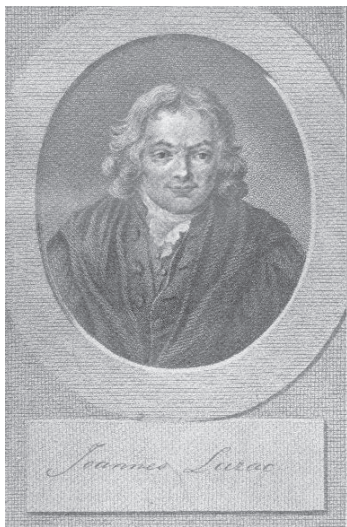
eerder nog door hem zelf opgestelde grondwet van Massachusetts. Het nummer van 3 oktober van de krant bevatte de eerste Europese vertaling van dit document.¹⁶

Een brochure over de economische positie van Amerika werd in november door Luzac in het Frans vertaald en gepubliceerd. Luzac vond het nodig een objectieve inleiding toe te voegen. Inhakend op de discussie die hij vanuit Leiden goed kende, benadrukte hij dat er wel degelijk ook nadelen aan de concurrentie vanuit Amerika verbonden zouden zijn, maar dat die geringer zouden zijn dan de handelsvoordelen.¹⁷

Adams moest wel wennen aan de objectiviteit die Luzac betrachtte. Hij klaagde er in de eerste maanden na hun kennismaking over dat Luzac te pessimistisch was over de kansen van de Amerikaanse Opstand. Luzac meende dat de jonge staat niet sterk genoeg was om het onderste uit de kan te kunnen halen en bereid moest zijn concessies aan Engeland te doen.¹⁸ Luzac van zijn kant maakte Adams het verwijt dat nieuws over Amerika in bepaalde gevallen eerder bij rivaliserende kranten terecht kwam.¹⁹ Adams zette in een uitvoerige brief uiteen dat hij, gelet op het Amerikaanse belang, niet anders kon handelen en al snel trok een en ander weer bij. Dergelijke fricties en schermutselingen tastten op de lange termijn de hechte en warme vriendschap tussen beide mannen niet aan. In al zijn gematigdheid zou Johan Luzac de belangrijkste steunpilaar van John Adams zijn. Ze bleven met elkaar corresponderen en ze ontmoetten elkaar van tijd tot tijd, vaak ook bij Luzac thuis aan het Rapenburg (nu nr. 112). Toen de zoons van Adams in december 1780 in Leiden gingen studeren, hield Luzac bij hun studie een oogje in het zeil.

Er was in Leiden nog een Luzac die Adams aansprak op het onafhankelijkheidsstreven van de Amerikanen, maar dan in negatieve, kritische zin.²⁰ Dat was Elie Luzac, een neef van Johan Luzac. Deze toen zestigjarige drukker, uitgever en schrijver van fundamentele politieke geschriften was in de familie Luzac een wat vreemde eend in de bijt. Elie Luzac was Oranjegezind en hij was een principieel tegenstander van de onafhankelijkheid van Amerika. In zijn dagboek tekende Adams op dat Elie van de twee neven tot dat moment de meeste invloed had gehad en de meest gerespecteerde was geweest, maar dat diens politieke overtuiging hem in Leiden door de verandering van het politieke klimaat, door het sterker worden van het patriottische kamp, langzamerhand in diskrediet had gebracht.²¹

Hoewel Johan Luzac gematigde patriotse opvattingen had en niet tot de acti-

Johan Luzac (1746-1807). Portretgravure door Lodewijk Portman, ca. 1790.

François van der Kemp (1752-1829). Miniatuurportret door Ritter, 1776.

vistische groep patriotten behoorde, was hij wel een van de meest principiële en moedigste. Toen de veel fellere Van der Kemp in het voorjaar 1780 werd vervolgd als schrijver van een verboden publicatie, durfde van de patriotse advocaten in Leiden alleen Johan Luzac hem bij het gerecht te verdedigen.²²

Van der Kemp behoorde – anders dan Luzac – wel tot de activistische groep patriotten. Van der Kemp was in 1777 beroepen door de doopsgezinde gemeente in de stad. De onstuimige Van der Kemp stortte zich in Leiden in het politieke leven. In de preken van deze Leidse dominee speelden de patriottische denkbeelden een grote rol. Voor de Amerikaanse vrijheidssrijd toonde hij grote belangstelling; hij verkondigde dat het rijk der gerechtigheid in de Nieuwe Wereld al begon aan te breken. Samen met zijn vriend Pieter Vreede richtte hij in het voorjaar van 1783 een patriots vrijcorps, een exercitiegenootschap, op. Tot ergernis van een deel van zijn gemeente trok hij na de preek op aan het hoofd van deze nieuwe schutterij.²³

In zijn doopsgezinde gemeente fungeerde de bekende Leidse drukker Leendert Herdingh (1752-1829) als diaken. Bij Herdingh ontmoette Van der Kemp de landelijk bekende patriottenleider Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) die daar vele geschriften had laten drukken en die Van der Kemp in 1778

tot het schrijven van politieke schrifturen aanzette. Van der Kemp ging ook als tekstbezorger van Van der Capellen fungeren en werd op zijn beurt door de laatste in oktober 1780 bij Adams – die overigens zijn naam al kende – aanbevolen als een geleerd, integer en moedig man.²⁴ Adams zou al snel een beroep op Van der Kemp doen om behulpzaam te zijn bij het behartigen van de Amerikaanse belangen.

Een studentenhuis aan de Langebrug

De relaties van Adams met Leiden werden zeer intensief toen hij in december 1780 besloot om zijn zonen naar Leiden te laten gaan. Aangezien het onderwijs dat ze de eerste maanden van hun verblijf in ons land aan de Latijnse school in Amsterdam genoten, niet erg beviel, koos Adams op advies van de Amerikaanse student medicijnen Benjamin Waterhouse (1765-1846) voor Leiden. Waterhouse was in Leiden afgestudeerd in de medicijnen, maar volgde nog aanvullende colleges in internationaal recht. Hij was zeer positief over Leiden, het onderwijs was er goed en het kosthuis goedkoop. En hij maakte de cynische opmerking dat de jongens 'er zeker geen last van zouden hebben dat ze buitenlanders waren, omdat er in Leiden geen verschil werd gemaakt tussen Turk, Jood of Christen als er geld mee gemoeid was'.²⁵

*Langebrug 45, waar Adams' zonen op kamers woonden.
Foto Jan Postma.*

Enkele dagen later al schreef Adams vanuit Amsterdam aan zijn vrouw Abigail in Amerika dat hij zijn secretaris John Thaxter met de beide zoons naar Leiden had gestuurd 'om daar enige tijd te gaan wonen en onder uitstekende leermeesters hun Latijnse en Griekse studies voort te zetten en colleges bij te wonen van de beroemde hoogleraren aan die universiteit. Het is daar veel goedkoper dan hier (Amsterdam), de lucht is er oneindig veel zuiverder, het gezelschap netter en de conversatie beter. Wetenschappelijk gezien staat de universiteit waarschijnlijk op minstens even hoog plan als welke in Europa ook'.²⁶ Waterhouse vond kamers voor hen in zijn eigen kosthuis, zoals John Quincy aan zijn vader schreef 'by de heer Welters, op de lange Brug'. Later is uitgezocht dat het om de familie Willering; het huis staat nog steeds op de Langebrug (nu nr. 45) en de hoek met de Diefsteeg.²⁷

John Thaxter, de secretaris van Adams, trad als tutor voor beide zoons op. Vooral de oudste, John Quincy, was een goede student, die colleges in oude talen, medicijnen en recht volgde. Bij een bezoek aan de rector magnificus werd John Quincy op 11 januari aan de universiteit ingeschreven en enige tijd later op 29 januari werd ook Charles toegelaten. De vader bezocht zijn zoons zo vaak mogelijk om hun studieresultaten goed te kunnen volgen. Er werden tal van brieven uitgewisseld over de studie. De vader raakte nooit moe met het stellen van vragen over hun studie, de hoogleraren en de inrichting van de universiteit, ook omdat hij op zoek was naar zaken die door de universiteiten in eigen land overgenomen konden worden.

Niet alleen studeerden de jongens er, maar ook leerden ze schaatsen op de Leidse grachten en reden ze er paard. John Quincy vroeg zijn vader toestemming om schaatsen, een leren rijbroek en rijlaarzen te mogen kopen.²⁸ De vader wilde het schaatsen na enige aarzeling graag toestaan, omdat het daarbij niet alleen om snelheid of handigheid ging, maar ook om gratie en zelfbeheersing. Dat had hij opgemerkt 'bij enkele wandelingen rond Leiden, tussen de Utrechtse en de Haarlemmerpoort, waar hij duizenden mensen op de singel had zien schaatsen'.²⁹ Een recente biografie kent zelfs een diepere betekenis toe aan deze gebeurtenis. De puritein John Adams zag het schaatsen niet als vermaak, maar als een middel om het gebrek aan gratie in de familie te verhelpen.³⁰

De zoons probeerden ook de Nederlandse taal machtig te worden. Daarvoor hadden ze een abonnement genomen op een Nederlandstalige krant.³¹ Na een half jaar verstonden ze de taal, zo hadden ze veel plezier in de praatjes van een dronken boer tijdens een reis per trekschuit van Amsterdam via Haarlem naar

Leiden, vertelde John Quincy in zijn dagboek.³² Dat hij de Nederlandse taal machtig was, zou nog een belangrijke aanbeveling worden voor zijn benoeming een aantal jaren later – in 1794 – tot gezant in Den Haag.

Eerbied voor de Pilgrim Fathers

Een van de eerste dagen al in Leiden hadden de zoons Adams een ontmoeting met dominee Mitchell, een Schotse dominee, die diensten verzorgde in de Engelse kerk gevestigd achter het Rapenburg in een ruimte die vroeger een kapel van de bagijnen was geweest, ter hoogte van het huidige bestuursgebouw van de universiteit (nr. 70). De dominee was blij dat hij zijn kleine kudde kon uitbreiden. John Adams drukte de zoons op het hart dat ze zondags zowel in de ochtend als in de middag de diensten van de Schotse dominee bezochten. Ook Adams zelf woonde daar Engelse diensten bij.

Voor Adams als New Englander was Leiden heilige grond, omdat de Pilgrim Fathers er hadden gewoond. Weliswaar stamde hij zelf niet af van de Leidse Pilgrim Fathers, maar wel was hij een afstammeling van John Alden, die vanuit Engeland op de Mayflower was meegevoerd naar de Nieuwe Wereld.³³

Biograaf McCullough sticht verwarring als hij suggereert dat Adams de Pieterskerk aanzag voor de kerk waarin de Pilgrims hun diensten hielden.³⁴ Hij verwijst daarvoor naar het reisverslag van de Amerikaan Elkanah Watson, die in 1784 Leiden bezocht, dat hij echter niet goed interpreteert. In de 18de eeuw werd in Leiden aan Amerikaanse reizigers verteld dat de Engelse kerk aan het Bagijnhof achter het Rapenburg ook dienst had gedaan als kerk van de Pilgrims.³⁵ Ook John Adams was ervan overtuigd dat de Engelse kerk waar hijzelf en zijn zoons de diensten bijwoonden dezelfde was als die waar de Pilgrims bijeenkwamen.³⁶ Dat wordt bevestigd door het verslag van Watson, die schreef dat hij 'de nederige kerk bezocht waarin de Pilgrims diensten hielden, voordat zij naar Plymouth emigreerden. Het gebouw is oud en niet sierlijk, maar ik bezag het met meer genoegen dan een paleis. De diaken van de kerk, die mij vergezelde, vertelde dat de heer Adams, toen deze eerder de kerk had bezocht, diep geroerd was geweest en zijn tranen niet had kunnen bedwingen'. Verwarring met de Pieterskerk zoals bij McCullough ligt nog minder voor de hand, omdat Watson een bladzijde verder vertelt over een andere kerk en wel 'de grote kerk van Leiden, een omvangrijk bouwwerk, met een monument voor Boerhaave'.³⁷

In een uitvoerige annotatie bij de gebundelde brieven van Adams is nog met enige stelligheid betoogd dat hij destijds toch onjuist geïnformeerd was, omdat

Mr Adams's Compliments to Mr Van der Kemp
and asks the favour of his Company this Evening
at the golden Lyon, to Spend the Evening and
Sup with a chosen few of honest Americans.
Tuesday. 17 April. 1781

Uitnodiging van John Adams aan Van der Kemp, 17 april 1781. Coll. Pennsylvania Historical Society.

de afgescheiden Pilgrims nooit hun eigen kerkgebouw noch een ander hadden gebruikt.³⁸ Volgens Jeremy Bangs zijn er echter wel degelijk indicaties dat de Pilgrims vanaf 1618 tezamenkwamen in de kapel op het Bagijnhof, die in 1644 in gebruik werd genomen door de Engelse kerk, waar Adams en zijn zonen diensten bijwoonden.³⁹ De bewijsvoering hiervoor is echter niet overtuigend, zodat het onzeker blijft of John Adams terecht zijn tranen in de Engelse kerk heeft vergoten.⁴⁰

De pleitnota

John Adams heeft Leiden door al zijn bezoeken goed leren kennen. In februari 1781 bezocht hij er ook enkele textielfabrieken.⁴¹ Regelmatig aten vader en zoons – al dan niet met andere bekenden, zoals dominee Mitchell, Johan Luzac en François van der Kemp – bij de toenmalige bekende restaurants Het Hof van Holland en De Gouden Leeuw (Lion d'Or), beide gevestigd aan de Breestraat (nu nr. 127, resp. 139).⁴²

Op 12 maart 1781 ging Adams tijdelijk – het zouden zes weken worden – in Leiden wonen, waar hij bij zijn zonen in het studentenhuis aan de Langebrug introk.⁴³ Nadat het Amerikaanse Congres hem in het begin van 1781 tot officiële gezant in Nederland had benoemd, had hij het plan opgevat om een pleitnota, gericht aan de Staten-Generaal in Den Haag op te stellen. In het studentenhuis ondertekende John Adams op 19 april 1781 twee memoriën, een uitvoerige, bestemd voor de Staten-Generaal, een kortere voor de stadhouder. Het was een

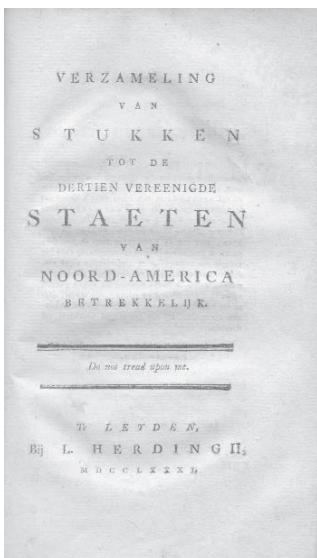
historische datum, omdat op 19 april 1775 in Amerika de eerste schoten waren gevallen in de Opstand.

Zijn pleidooi voor de erkenning van de jonge staat begon met een verwijzing naar de Pilgrim Fathers: 'De eerste pioniers in Amerika vonden hier een toevluchtsoord tegen vervolging, en woonden hier een aantal jaren voor hun vertrek naar de Nieuwe Wereld. Zij hebben altijd een dankbare herinnering aan deze gastvrijheid bewaard, die zij hier vonden, en in Engeland tevergeefs gezocht hadden.'

Hij wachtte een goede dag voor de overhandiging af. Dat werd 4 mei, de dag waarop de Staten-Generaal vergaderden. De dagen voor zijn reis naar Den Haag was hij zeer gespannen. Op de ochtend van zijn afreis, toen de koets al gereed stond, sprak hij zijn zoons en hun huisgenoten John Thaxter en Benjamin Waterhouse plechtig toe. Zij moesten zich er bewust van zijn dat er sprake was van een historische dag. Waterhouse schreef later: 'Ik zal die dag nooit vergeten. Adams kwam in de kamer waar we allemaal waren, zijn zonen, zijn secretaris en ik. Hij was in vol ornaat, de degen opzij, met een energiek gelaat en priemende ogen, hij hield zijn memorie in de hand en zei tegen ons: "Jonge lieden, onthoud deze dag – want vandaag ga ik naar Den Haag om het zaad te zaaien, dat misschien goeds, misschien kwaads zal opleveren – God zal het bepalen." En toen stak hij het papier in zijn zak en stapte in de koets die hem van Leiden naar de Den Haag bracht.'⁴⁴

Adams was zeer teleurgesteld toen de regenten en stadhouder Willem V weigerden om zijn pleitnota in ontvangst te nemen. Hij ging er vervolgens toe over om de memorie voor het grote publiek openbaar te maken. Dat was een zeer ongebruikelijke stap voor een diplomaat, zeker in die tijd. Met deze militie-diplomatie zoals hij het zelf noemde, ging de Amerikaan, die bij regenten en stadhouder geen gehoor vond, in hoger beroep bij het volk. Daartoe liet hij zijn memorie in brochurevorm uitgeven en vertalen. Dumas vertaalde de nota in het Frans, Luzac regelde de Nederlandse vertaling.⁴⁵ Duizenden exemplaren in het Frans, Engels en Nederlands werden in de eerste dagen van mei verspreid, ieder lid van de provinciale staten in de gewesten kreeg er een.

Intussen werkte Van der Kemp aan de samenstelling van een bundel Amerikaanse documenten, die hij Adams had toegezegd te zullen verzorgen. Van der Kemp combineerde dat werk met het assisteren van Van der Capellen op diens landgoed Appeltern bij het schrijven van *Aan het Volk van Nederland*, dat anoniem gepubliceerd zou worden en het meest geruchtmakende patriotse pam-

Titelpagina van de Verzameling van stukken tot de dertien Vereenigde Staeten van Noord-America betrekkelijk, verschenen bij Leendert Herdingh in 1781.

flet in de Nederlandse geschiedenis zou worden. Op 5 juni 1781 schreef Van der Kemp aan Adams dat hij direct na afronding van zijn bezigheden voor Van der Capellen naar Leiden zou terugkeren om daar de aan Adams toegezegde Amerikaanse bundel te laten uitgeven.⁴⁶ Dat zou bij Herdingh gebeuren onder de titel *Verzameling van stukken tot de dertien Vereenigde Staeten van Noord-America betrekkelijk* (1781).

Terugslag voor Adams

Er brak voor Adams nu een tijd van afwachten aan. Het bleek al snel dat er voorlopig geen schot zat in het afkomen van de officiële erkenning en het regelen van een lening. Adams zag dat hij in het geheel geen vat had op de politieke ontwikkeling. Een grote moedeloosheid maakte zich van hem meester.

Het greep hem erg aan dat zijn zoons medio 1781 uit Nederland vertrokken. John Quincy werd ondanks zijn jeugdige leeftijd – hij was net veertien jaar geworden – secretaris bij de Amerikaanse gezant in Rusland. Charles was al eerder ziek geworden, kreeg geweldige heimwee en keerde terug naar Amerika. Anders dan John Quincy, die een glanzende diplomatieke en politieke loopbaan tegemoet ging, zou het hem in zijn verdere leven niet goed vergaan. Hij werd advocaat, maar maakte veel schulden en stierf al op dertigjarige leeftijd.

Adams werd ernstig ziek, raakte in een mentale crisis, verergerd door een aanval van malaria, een zenuwkoorts, zoals hij het zelf noemde. Hij werd bijgestaan door de Leidse medisch hoogleraar Nicolaas Oosterdijk. Adams was zeer lovend over Oosterdijk, 'een excellente arts, die mijn leven heeft gered', schreef hij aan zijn vrouw.⁴⁷

Ook na zijn herstel bleef Adams moedeloos. Wel putte hij moed uit het inmiddels verschenen pamflet *Aan het Volk van Nederland*. Hoewel Herdingh het dit keer in zijn omstandigheden te riskant vond, zijn er aanwijzingen dat het pamflet toch wel in Leiden werd gedrukt en wel door Heyligert.⁴⁸ Van der Kemp belastte zich in september 1781 zeer actief met de verspreiding van het pamflet, waarvoor hij in Leiden lidmaten van zijn doopsgezinde gemeente en vrienden uit het patriotse vrijcorps inschakelde.⁴⁹ Adams was in elk geval erg ingenomen met het pamflet. Het pamflet keerde zich fel tegen de stadhouder en vroeg om een onderzoek naar de oorzaken van de slechte internationale positie van de Republiek. Op verschillende plaatsen werd in het geschrift aandacht besteed aan de Amerikaanse Vrijheidsoorlog en aan de wenselijkheid van erkenning van de Verenigde Staten. Het pamflet verscheen anoniem, de betrokkenheid van Van der Capellen en Van der Kemp zou pas veel later blijken. Pikant is dat Van der Capellen zelf Adams in een brief op het anonieme pamflet wees. Hij attenderde hem expliciet op een passage waarin het negeren van de Amerikaanse gezant door de Republiek werd bekritiseerd. Hij noemde het pamflet een donderslag en sprak zijn vrees uit voor het hoofd van de auteur als deze bekend zou worden.⁵⁰

Erkenning

De moed van Adams nam nog meer toe door de capitulatie van het Britse leger in Amerika bij Yorktown in oktober 1781. Van der Kemp was een van de eersten die Adams met deze Amerikaanse overwinning feliciteerden.⁵¹ De Nederlandse kooplui en fabrikanten, ook in Leiden, werden nu bang dat ze de boot zouden missen wat de handel naar Amerika betrof. Adams speelde op deze vrees in. Hij vroeg de Staten-Generaal opnieuw om een categorisch antwoord op zijn verzoekschrift te geven en hij maakte een rondgang bij de deputaties der Hollandse steden, waaronder die van Leiden. Ook Van der Kemp droeg vanaf het preekstoelte zijn steentje bij en liet zich niet onbetuigd. Zo hield hij in zijn Leidse doopsgezinde kerk op 27 februari 1782 tijdens een biddag een ware lofspraak op Amerika: 'Amerika kan (ons) Leiden herstellen in zijn vorige luister'.⁵²

Er kwamen nog vele andere pennen in beweging. Vele rekestten, gericht op het aanknopen van handelsbetrekkingen met de Verenigde Staten en op erkenning van dat land, werden ingediend. In Leiden was het Luzac die zich belastte met het schrijven van een aansprekende petitie voor de ondernemers, die het stadsbestuur deed besluiten om de erkenning van Amerika te ondersteunen. Het verzoekschrift van de Leidse ondernemers van 18 maart 1782 schetste een schrijnend beeld van 'het weleer zo bloeiende, zo welvaarende Leyden, in zijn vervalene straaten, verlaatene Buurten'. De ondernemers legden er grote nadruk op dat handelsbetrekkingen met Amerika niet alleen in Leiden, maar in de gehele Republiek een opleving der nijverheid tot gevolg zouden hebben.⁵³

De talrijke rekestten leidden ertoe dat op 19 april 1782, op de kop af zeven jaar nadat de opstand der Amerikaanse koloniën was begonnen, de erkenning van de Verenigde Staten door de Staten-Generaal tot stand kwam. John Adams glorieerde en schreef over 'de gelukkigste gebeurtenis in mijn leven in verleden en toekomst'.⁵⁴ En Luzac deelde in deze glorie. De Leidse ondernemers dankten hem voor zijn aandeel in de campagne en Luzac antwoordde aan de fabrikanten Jan de Kruijff en Jan van Heukelom dat zijn bijdrage aan het winnen van zijn stad voor de Amerikaanse zaak 'een van de meest aangename en eervolle momenten in mijn leven' was geweest.⁵⁵

De rekestten van het voorjaar van 1782, gericht op erkenning van de Amerikaanse staat, betekenden ook een forse impuls voor de patriottenbeweging in meer algemene zin. Aanvankelijk gedroeg de Leidse vroedschap zich nog vrij neutraal, maar in de loop van 1782 nam de patriottische invloed toe. Nadat ze eerder in het jaar om de erkenning van Amerika had gevraagd, sprak de vroedschap zich in juli uit voor een onderzoek naar de oorzaken van de forse verzwakking van de internationale positie van de Republiek, een onderzoek waar ook in het pamflet *Aan het Volk van Nederland* om was gevraagd. Vervolgens hadden weer zo'n 1.400 mensen een adres aan de vroedschap uitgebracht, waarin dank werd gezegd voor deze stellingname. Luzac maakte deel uit van de delegatie die het adres aanbood.

Door deze gebeurtenissen was de bekendheid en populariteit van Johan Luzac in Leiden sterk toegenomen. Adams hoorde daarover in oktober 1782 in een gesprek met de textielfabrikant Jan van Heukelom, die hem informeerde over de politieke situatie in zijn stad. Door de verandering van het politieke klimaat in Leiden was Johan Luzac nu 'algemeen geliefd'.⁵⁶

De officiële erkenning van de Verenigde Staten maakte ook de beurzen los. De

Amsterdamse bankiers verschaften de nieuwe natie grote leningen, een eerste al direct in de zomer van 1782. Adams bleef daar de eerstvolgende jaren zorg voor dragen, ook al verkeerde hij vanaf oktober 1782 meer in Frankrijk en Engeland dan in de Republiek. Voor zijn vertrek regelde hij nog een verdrag van vriendschap en handel tussen de VS en de Republiek, dat natuurlijk direct in de Leidse *Gazette* van Luzac werd afgedrukt.

In de periode 1783-1788 keerde Adams verschillende malen terug in Nederland, vooral voor onderhandelingen met bankiers. Toen duidelijk werd dat Adams nog een aantal jaren als ambassadeur in Engeland zou verblijven, voegde zijn vrouw Abigail zich in 1784 bij hem in Europa. Het echtpaar Adams maakte twee jaar later een reis door Nederland. Natuurlijk werd ook Leiden aangedaan. Abigail vond het de netste stad die zij ooit had gezien: 'de straten zijn breed, de huizen van baksteen, alles netjes, zelfs het minste gebouw'.⁵⁷ Ook zij toonde zich ontroerd bij een bezoek aan de Engelse kerk: 'Ik bezocht de kerk in Leiden, waar onze voorvaders kerkten, toen ze gevlucht waren voor de tirannie en vervolging. Ik voelde eerbied en verering toen ik binnenkwam.'⁵⁸

Leidse crisis in 1785

John Adams volgde de politieke ontwikkeling in de Republiek op de voet, ook al bevond hij zich in het buitenland. De invloed van de patriottische beweging nam toe, maar daarbinnen werden ook tegenstellingen merkbaar. Zo werd in Leiden in de loop van 1785 een steeds diepere kloof zichtbaar tussen de aristocratische regenten, die de eisen van burgerinvloed afwezen, en de democratisch gezinde minderheid in de vroedschap. Het lid van de vroedschap Blok werd de motor van het democratisch activisme, dat ook door Van der Kemp werd ondersteund. Luzac bleef aan de zijde van de gematigden staan.

Toen de patriotse meerderheid van de vroedschap zich tegen een anti-Oranje-adres van de schutterij keerde dat rechtstreeks aan de Staten was gestuurd, trok Van der Kemp zich in april 1785 teleurgesteld uit het exercitiegenootschap terug en vertrok hij vervolgens uit Leiden. Zijn vrouw bleef in Leiden wonen, hij keerde dan ook nog vaak naar Leiden terug. Zo was hij in begin oktober 1785 aanwezig op de bijeenkomst van een vijftigtal afgevaardigden van patriotse schutterskorpsen uit het gewest Holland waar het *Leids Ontwerp* werd vastgesteld, het bekende patriotse pamflet dat de erkenning van de Verenigde Staten volledig toeschreef aan 'het Volk, sprekende door Requesten!'⁵⁹ Toch bleef Van der Kemp zo verbitterd over de interne conflicten binnen de patriottenbeweging dat hij enkele

le malen aan Adams schreef dat hij zijn vrouw zou proberen over te halen om met het gezin naar Amerika te emigreren.⁶⁰

Als gematigd patriot verdedigde Luzac de representatieve democratie in de zin van een regering door de elite, een combinatie van aristocratie en democratie. Zijn gedachten over een dergelijk 'gemengd bestuur' en zijn wantrouwen in de directe democratie toonden verwantschap met de politieke ideeën van zijn vriend Adams.⁶¹

De ideeën van Adams en Luzac hadden ook invloed in Leidse academische kringen. Rutger Jan Schimmelpenninck, die als Leids student deel uitmaakte van een patriots vrijcorps, was zeer geïnspireerd door de Amerikaanse constitutionele denkbbeelden. In 1784 verwees hij in zijn Leidse dissertatie met een *Verhandeling over eene wel ingerigte Volksregeering* op vele plaatsen naar Adams' grondwet van Massachusetts en die van enkele andere Amerikaanse staten.⁶²

De gematigde Luzac kwam in Leiden echter langzamerhand geïsoleerd te staan ten opzichte van zijn radicalere medepatriotten die uiteindelijk wonnen. Toen hij in oktober 1785 in een rapport geheimhouding van het in de vroedschap besprokene verdedigde, werd hij in pamfletten bestempeld als een 'doortrapt aristocraat, die in de kaart van de Oranjepartij speelde'.⁶³ Hij trok zich daarop terug uit de stedelijke politiek.

Ommekeer na 1787

Ondanks het feit dat Luzac en Van der Kemp in verschillende patriottische kampen terechtkwamen, bleven ze goede vrienden. Dat zou blijken in 1787, toen Van der Kemp al voor het neerslaan van de patriottische beweging en de Pruisische invasie als gevolg van de toenemende politieke spanningen door prinsgezinden in arrest werd gehouden en Luzac de vrouw van Van der Kemp behulpzaam was. Luzac bood Van der Kemp ook hulp toen deze na een half jaar gevangen te hebben gezeten begin december 1787 tegen een losgeld van 45.000 gulden werd vrijgelaten en op advies van Luzac naar Antwerpen vluchtte. Over deze hulp zou Van der Kemp zich bij de dood van Luzac in 1807 nog erg dankbaar tonen.⁶⁴

Zelf in Antwerpen verblijvend liet Van der Kemp zijn vrouw hun bezittingen in Leiden – huis, bibliotheek, verzameling van beelden, medailles en overbodig huisraad – verkopen. Voor zijn emigratie naar Amerika verstrekke Adams hem, toen als ambassadeur meestal in Londen wonend, een aantal aanbevelingsbrieven. Op 4 mei 1788 zette Van der Kemp met zijn vrouw en twee kinderen voet

aan wal op Amerikaanse bodem. Dankzij de aanbevelingen van Adams werd hij bij een rondreis ontvangen door vele Amerikaanse vooraanstaanden, onder wie George Washington. Van der Kemp werd in 1789 tot Amerikaan genaturaliseerd en kwam na enige tijd terecht in het toen nog zeer eenzame gebied in het noorden van de staat New York, in het dorpje Barneveld vlak bij het stadje Utica. Naast een agrarisch bestaan had hij daar een druk sociaal en wetenschappelijk leven. Hij werd regelmatig van boeken voorzien door Luzac en andere Nederlandse vrienden uit zijn patriottentijd.⁶⁵

Met Van der Kemp moesten in 1787 vele patriotten naar het buitenland vluchten. Ook een aantal familieleden van Luzac moest de wijk nemen, zoals zijn zuster Emilie en haar man, de radicale patriot Wybo Fijnje, alsook zijn verre neef Johan Valckenaer. De laatste overwoog naar Amerika te verhuizen, maar Luzac raadde hem dat af, waarna Valckenaer naar Frankrijk vertrok. Luzac liep geen gevaar, hij was een zeer gematigd patriot en had zich bovendien al eerder uit de politiek teruggetrokken. John Adams toonde zich aanvankelijk zeer teleurgesteld over de nederlaag van de patriotten, maar distantieerde zich wel steeds meer van hen, ook omdat hij hun nederlaag aan de onderlinge verdeeldheid in het patriotistische kamp toeschreef.

Adams keerde in 1788 terug naar Amerika, waarna hij al snel de politieke top bereikte, eerst als vicepresident onder George Washington in de periode 1789-1797, daarna van 1797 tot 1801 als de tweede president van de jonge staat. Thomas Jefferson was zijn vicepresident.

In Leiden was Luzac in 1785 tot hoogleraar benoemd. Hij bemoeide zich nu minder met de *Gazette*. Zijn oom, die nog mederedacteur was, overleed in 1787 en daarna ging zijn broer Etienne zich met de redactie bezighouden, terwijl Johan zich steeds meer terugtrok. Hij bleef contacten met de Amerikanen onderhouden, niet alleen met Adams, maar ook met de andere Founding Fathers Washington en Jefferson. De laatste was in deze jaren Amerikaans ambassadeur in Parijs en had grote waardering voor de berichtgeving van de *Gazette de Leyde*. Het was volgens hem de enige krant in Europa die echt de moeite van het lezen waard was. In 1790 keerde Jefferson uit Parijs terug en toen hij bemerkte dat de Amerikaanse kranten over de Franse revolutie op de hoogte werden gesteld door Britse verslagen, sloot hij een overeenkomst met Johan Luzac om objectievere berichten te ontvangen.⁶⁶ Hoe goed diens Amerikaanse contacten waren, blijkt uit de benoeming van Johan Luzac in 1789 tot fellow van de American Academy of Arts and Sciences of Massachusetts.⁶⁷

Luzac in politieke moeilijkheden

Ondanks zijn patriottische overtuiging werd Johan Luzac in 1794 onder het bewind van stadhouder Willem V tot rector magnificus benoemd. Na de Bataafse Omwenteling in 1795 kwam Luzac door zijn gematigde politieke opstelling echter in een steeds moeilijker positie terecht. Daarover werd vicepresident Adams op de hoogte gehouden door zijn zoon John Quincy, nadat deze in 1794 tot Amerikaans gezant in Den Haag was benoemd. Hij kon zijn vader over vele oude bekenden informeren. In december 1794 had hij in Leiden – vlak voordat de Franse legers Nederland binnentrokken – een ontmoeting met ‘onze oude vriend professor Luzac’. Deze had hem met grote hartelijkheid ontvangen en Adams junior bestempelde de rector magnificus van de universiteit als gematigd en rationeel. Daardoor lag hij echter bij geen van beide partijen goed. De prinsgezinden noemden hem een patriot, en de patriotten vonden hem een Oranjeman. Luzac wilde geen slaaf zijn van de regerende macht, maar hij wilde zijn land ook niet bevrijd zien door een vreemde mogendheid.⁶⁸ Kort daarna rapporteerde John Quincy dat in Leiden drie orangistische hoogleraren waren ontslagen. Hij constateerde verontwaardigd dat de patriotten tot dezelfde uitsluitingsmethoden overgingen als hun tegenstanders hadden toegepast.⁶⁹ Hoewel hij patriot was, protesteerde Luzac als rector magnificus fel tegen de ontslagen, hetgeen bij de nieuwe Bataafse machthebbers veel kwaad bloed zette.

Het gesprek tussen Adams junior en Luzac zal de laatste zeker hebben geïnspireerd bij het schrijven van zijn rede ter gelegenheid van zijn – overigens reguliere – afscheid als rector magnificus. Luzac hield, na uitstel van de traditionele datum van 8 februari door de roerige gebeurtenissen, op 21 februari 1795 een rede, getiteld *Socrates, als burger beschouwd*, die gericht was op goed burgerschap en wijs, gematigd bestuur. Hij droeg de rede op aan zijn oude vriend John Adams, waarbij hij ook aan diens verblijf in Leiden herinnerde en aan zijn eigen bemoeienis met de opvoeding van de oudste zoon John Quincy. De afscheidsrede bevatte verder een vererende beschrijving van Washington, terwijl de Amerikaanse constitutionele principes werden geprezen.

De rede van Luzac had de Amerikaanse gezant John Quincy Adams zeer aangesproken. Met grote instemming vertaalde John Quincy haar naderhand in het Engels: ‘De Rector Magnificus van Leiden heeft een allerinteressantst toneel gekozen voor zijn goede burger, des te interessanter voor ons wegens het verband tussen die oude tijden en de onze. Hij heeft aangetoond dat de Atheense demo-

cratie gekeerd was tegen een oligarchie maar niet tegen een aristocratie...'.⁷⁰ Dat was precies wat vader en zoon Adams wilden horen. De Oudheid leerde hun, en Luzac kwam het nog eens bevestigen, dat een democratie de leiding van een aristocratische elite nodig had. Werd niet in Amerika zelf, in de figuur van George Washington, het heldendom van de Oudheid weer tot leven gewekt? Luzac schreef bewonderend aan John Adams dat hij generaal Washington stelde boven tal van Griekse en Romeinse helden.

Elk bewind, of het nu orangistisch of patriots was, kon zich het op gematigdheid gerichte betoog van Luzac aantrekken. De vermaningen vielen echter slecht bij de nieuwe Bataafse bewindhebbers, onder wie zijn familieleden Johan Valckenaer en Wybo Fijnje.

Zijn achterneef Johan Valckenaer, een radicale patriot en sinds kort – als gevolg van een politieke benoeming – eveneens hoogleraar in Leiden, ergerde zich al veel langer aan de openhartig-kritische berichtgeving van Luzac in de *Gazette de Leyde*. Vanuit zijn verbanningsoord in Frankrijk had hij regelmatig forse kritiek geuit. In een zeer stekelige briefwisseling daarover had Luzac zich uitdrukkelijk van de ontwikkeling na de Franse revolutie gedistantieerd.⁷¹ Na de Bataafse Omwenteling teruggekeerd in het vaderland probeerde Valckenaer in de herfst van 1795 Luzac bij zijn krant te verdringen en zijn plaats in te nemen. Deze opzet van Valckenaer mislukte echter.

Ook tussen Luzac en de radicale patriot Wybo Fijnje, zwager van Luzac, bestond al langer een vete, waarbij de zeggenschap over de *Gazette* een rol speelde. Fijnje was voorzitter van een provinciaal Comité van waakzaamheid dat een klacht van een vriend van Valckenaer over de inhoud van de krant voorgelegd kreeg. Johan Luzac moest vervolgens aftreden als redacteur, maar hij bleef naast zijn broer Etienne mede-eigenaar van de *Gazette*.

Daarna kwam er kritiek van het Comité op de wijze waarop hij zijn hooglerschap uitoefende. Uiteindelijk werd Luzac een deel van zijn leeropdracht (vaderlandse geschiedenis) ontnomen en werd zijn salaris verminderd. Bovendien werden er voorwaarden gesteld aan zijn andere leeropdracht, Griekse taal- en oudheidskunde. Hij diende zich van staatkundige opmerkingen te onthouden. Luzac voelde zich door dit alles genoodzaakt – op 26 februari 1796 – ontslag als hoogleraar te nemen.⁷²

In de herfst van 1796 liet Luzac de afscheidsrede in druk verschijnen, in een Latijnse en een Nederlandse editie, de laatste met uitgebreide annotaties, waarin hij nogal provocerend zijn voorkeur uitsprak voor een 'aristocratisch' bestuur van

wijze mannen, dat weliswaar door de burgers gekozen zou zijn, maar dat zich niet door de grillen en luimen van het volk zou laten leiden.⁷³

Mede onder invloed van de hierboven beschreven gebeurtenissen in Leiden rapporteerde John Quincy Adams in november 1796 aan zijn superieuren dat hem duidelijk was geworden dat Nederland zijn zelfstandigheid verloren had en dat de Bataven zich zeer onderdanig gedroegen ten opzichte van Frankrijk.⁷⁴ Hoewel John Adams de leden van de Nationale Vergadering Vreede en Fijnje en vele andere Bataven goed kende, was zijn langzaam gegroeide afstandelijkheid ten opzichte van de patriotten nu omgeslagen in een regelrecht wantrouwen.

John Quincy stuurde zijn vader in maart 1797 opnieuw een verslag van de gebeurtenissen in Leiden met hevige kritiek op de behandeling van Luzac.⁷⁵ Later in hetzelfde jaar gaf Luzac nog een verzameling uit van alle stukken over de kwestie van het ontslag als hoogleraar.⁷⁶ Deze *Verzameling* zond Luzac naar vele vrienden. Daarbij dacht hij ook aan zijn vrienden in Amerika, uiteraard aan Adams, maar ook aan Washington en Van der Kemp. Washington reageerde met een eigenhandig geschreven, troostende brief. Bij zijn aftreden als president schonk hij aan Luzac een stoeltje dat hij in zijn legertent had gebruikt.⁷⁷

Na een staatsgreep kwam Wybo Fijnje, die Luzac nu ronduit vijandig gezind was, in het voorjaar van 1798 in de nieuwe regering van de Bataafse Republiek. Hij werd lid van het Uitvoerend Bewind na de staatsgreep van januari 1798. Vervolgens werd de verdere publicatie van de *Gazette de Leyde* verboden. Nadat op 12 juni via een nieuwe staatsgreep een gematigder bewind tot stand was gekomen, werd het publicatieverbod van de krant weliswaar weer opgeheven, maar Luzac had genoeg van de strijd op dit front en verkocht zijn aandeel in de krant.⁷⁸

Op het universitaire front zette hij de strijd wel voort. Na drie jaar kwam er na de vierde machtswisseling sinds 1795 een op verzoening van de politieke tegenstellingen gericht bewind tot stand. Na vele procedurele verwickelingen werd Luzac op 15 juni 1802 in zijn ambt hersteld, mede als gevolg van de gewijzigde politieke omstandigheden. Luzac ging naast zijn werk als hoogleraar zelfs nog enkele andere semipolitieke activiteiten verrichten.⁷⁹

Amerikaanse aandacht voor Leidse gebeurtenissen

Nadat John Adams in 1801 niet was herkozen als president, trok hij zich terug uit het openbare leven. Nederland en vooral Leiden waren voortdurend in zijn herinneringen. Met Van der Kemp voerde hij een regelmatige correspondentie over de tijd dat zij beiden samen met Luzac en Van der Capellen bezig waren

informatie over de Amerikaanse zaak uit de originele bronnen te publiceren.⁸⁰

Intussen was ook John Quincy Adams naar Amerika teruggekeerd en in 1802 gekozen tot senator van de staat Massachusetts. Al in zijn vroege jeugd was hem door zijn vader eerbied voor de Pilgrim Fathers bijgebracht, die door zijn verblijf in Leiden nog was versterkt. Over dit onderwerp hield de nieuw gekozen senator nu een opmerkelijke rede voor een gezelschap van afstammelingen van de Pilgrims. Hij herinnerde eraan dat de Pilgrims die met de Mayflower naar Amerika waren gekomen, voor ze aan land gingen een opmerkelijk document hadden opgesteld. Het was een onderlinge overeenkomst voor de inrichting van het bestuur in de nieuwe nog te stichten kolonie. Het was onder meer ondertekend door zijn voorvader John Alden. Het document kon volgens Adams junior als de basis van de Amerikaanse Grondwet worden beschouwd.⁸¹ Daardoor kreeg dit document grote bekendheid, hoewel later de betekenis die Adams eraan toe-kende ook wel fel werd bestreden. Uit de rede kan in elk geval worden afgeleid dat senator Adams zich nog eens terdege verdiept had in het verblijf van de Pilgrim Fathers in Leiden. Zo refereerde hij aan de kerkelijke disputen tussen de Leidse hoogleraren Simon Episcopius en Johannes Polyander, woordvoerders van de remonstranten en contraremonstranten, waarbij de Pilgrims-dominee Robinson duidelijk partij koos en verschillende malen tegen Episcopius in het krijt trad.⁸²

John Adams toonde zich zeer geschokt toen hij in maart 1807 het bericht ontving dat Johan Luzac in Leiden – wandelend op het Steenshuur – bij de kruit-ramp van 12 januari 1807 was omgekomen. Hij moest Van der Kemp daarvan op de hoogte stellen. Kort daarvoor had Adams Luzac nog omschreven als ‘iemand die een groot deel van het zout van de aarde belichaamt’. Hij duidde Luzac aan als ‘een van de weinige Lot’s die de ondergang van het Europese Sodom kan tegenhouden’.⁸³ Van der Kemp op zijn beurt herinnerde eraan dat, toen hij zelf gevangen zat, Luzac zich een ware vriend had betoond voor zijn gezin.⁸⁴ Van der Kemp liet zich zeer lovend over hem uit, ook over zijn politieke denkbeelden. Luzac werd begraven – ten minste zijn schamele resten – in de Leidse Vrouwenkerk (Waalse kerk). Eind 1809 plaatsten Leidse vrienden ter ere van Johan Luzac in de Pieterskerk een monument, dat nog steeds aanwezig is. Een tekst herinnert aan zijn strijd voor de Amerikaanse zaak: ‘Hij was de schrik van de verdrukken en de troost van de verdrukten.’

Nadat Luzac was overleden, zouden Adams en Van der Kemp hun correspon-dentie nog twintig jaar voortzetten, van tijd tot tijd ook terugblikkend op Leiden,

op Luzac en anderen die ze in Leiden hadden gekend. Adams schreef aan Van der Kemp dat hij de jaren in de Republiek als een van de belangrijkste perioden in zijn loopbaan zag.⁸⁵ Hij was er trots op de basis te hebben gelegd voor de stevige financiële relatie tussen beide landen en toonde zich verontwaardigd als het belang van zijn onderhandelingen in Nederland in twijfel werd getrokken.

De trots van Adams was terecht, de pendeldiplomatie met Leiden als pleisterplaats had tot erkenning van de Verenigde Staten geleid, die vervolgens Nederlandse leningen mogelijk had gemaakt. Deze hadden de Verenigde Staten door een moeilijke periode heen geholpen en ze hadden de basis gelegd voor een grote toekomst.

Ook voor hem persoonlijk was deze tijd van belang geweest. Zijn intensieve kennismaking met het ingewikkelde staatsbestel van de Nederlanden, waarover hij zijn eerste onderricht had gekregen van de oude heren Luzac, had zijn denken over politiek en staatkunde gescherpt.

In een van zijn laatste brieven kon Van der Kemp Adams nog feliciteren met de verkiezing van zijn zoon John Quincy in 1825 tot zesde president. Een jaar later bedankte de laatste voor de condoleancebrief die hij van Van der Kemp had ontvangen na het overlijden van John Adams. De nieuwe president en de filosoof zetten de correspondentie nog enige tijd voort. Van der Kemp overleed in 1829.

Plaquette voor Luzac

Een eeuw nadat het monument voor Luzac in de Pieterskerk was geplaatst, bracht op 8 september 1909 een Amerikaanse delegatie een gedenkplaat aan

*Plaquette aangebracht
op het huis Rapenburg
112. Foto Jan Postma.*

tegen het huis aan het Rapenburg (nu nr. 112) waar Luzac woonde in de tijd dat Adams hem regelmatig bezocht. In het *Leidsch Jaarboekje* van 1910 verhaalde L. Knappert, destijds voorzitter van de vereniging Oud-Leiden, over de plechtige onthulling van de gedenkplaat, gevolgd door een bezoek aan het monument voor Luzac in de Pieterskerk.⁸⁶ De tekst van de nog steeds aanwezige gedenkplaat luidt:

IN GRATEFUL REMEMBRANCE OF
1746 JEAN-LUZAC 1807
FRIEND OF WASHINGTON ADAMS AND JEFFERSON
CHAMPION OF TRUTH AND RIGHTEOUSNESS
AND OF THE CAUSE OF THE UNITED STATES OF AMERICA
IN THE LEYDEN GAZETTE 1772-1785
ERECTED BY THE NETHERLANDS SOCIETY OF
PHILADELPHIA PA
A D 1909

Ontegenzeggelijk vormden Johan Luzac en zijn *Gazette de Leyde* een van de belangrijkste krachten bij het vormen van een publieke opinie in Frankrijk, Nederland en Europa over de kansen van de Amerikaanse zaak in de jaren zeventig en tachtig van de 18de eeuw. De plaque was dan ook welverdiend. Ook Van der Kemp was in deze strijd een belangrijke steun geweest. Heel bijzonder is dat in de jaren 1780-1782 in Leiden een zeer hechte band tussen Adams, Luzac en Van der Kemp was ontstaan en dat deze band het vervolgens decennia lang heeft uitgehouden, ook nadat twee van de drie vrienden naar hun bestemming aan de overzijde van de oceaan waren vertrokken.

Noten

- 1 J.W. Schulte Nordholt, *Een staatsman in het rijk der letteren*, Openbare les, Rijksuniversiteit Leiden (Arnhem 1963) 5.
- 2 David McCullough, *John Adams* (New York 2001). Onlangs is een Nederlandse vertaling verschenen: *John Adams. Founding father van de Verenigde Staten* (Amsterdam 2009).
- 3 J.W. Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte. De invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland* (Baarn 1979). In dit boek speelt John Adams de hoofdrol en is een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan de 'drie vrienden'.
- 4 De meeste citaten uit brieven en dagboeken zijn ontleend aan de gedrukte bronnen. Er wordt rechtstreeks naar dit bronnenmateriaal verwezen, ook als citaten aangehaald worden in de voor dit artikel gebruikte literatuur.
- 5 Ter herinnering aan deze komst naar Nederland gaf het John Adams Instituut 225 jaar later een kleine publicatie uit: *John Adams in Holland 1780-2005* (Amsterdam 2005) met bijdragen van Hella Haasse, W. Nieuwenhuis en J.W. Schulte Nordholt.
- 6 Brief van John Adams (JA) aan John Quincy Adams (JQA), d.d. 27 juli 1777 in L.H. Butterfield e.a. (eds.), *Adams family correspondence II: June 1776-March 1778* (Cambridge, Mass. 1963) 291.
- 7 Jeremy D. Popkin, *News and politics in the age of revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca 1989) 76.
- 8 F.W. van Wijk, *De Republiek en Amerika 1776-1782* (Leiden 1921) XIV nt.
- 9 Brief van JA aan Van der Kemp, d.d. 29 januari 1807, H.L. Fairchild (ed.), *Francis Adrian van der Kemp 1752-1829. An autobiography* (New York 1903) 68.
- 10 *Correspondence of the late President Adams* (Boston 1809) 378.
- 11 Popkin, *Gazette de Leyde*, 28-33.
- 12 Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte*, hoofdstuk 20.
- 13 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III: Eene Hollandsche stad onder de Republiek* ('s-Gravenhage 1916) 341.
- 14 Zie over politieke gezindheid en sociale lagen in Leiden: R.C.J. van Maanen, 'Leidse Patriotten 1787-1795', *Holland, regionaal historisch tijdschrift* 19 (1987) 246-258.
- 15 *Correspondence of President Adams*, 154.
- 16 Eduard van de Bilt, *Becoming John Adams. The making of a great American in Leiden, 1780-1782* (Leiden 2005) 23.
- 17 Briefwisseling tussen Luzac en JA, d.d. 14-15 september 1780, C.F. Adams (ed.), *The works of John Adams VII* (Boston 1852) 248-256.
- 18 Popkin, *Gazette de Leyde*, 153.
- 19 Luzac aan JA, d.d. 10 december 1781 in Adams, *Works VII*, 490-493.
- 20 Rietje van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting* (Nijmegen 2005) 369.
- 21 L.H. Butterfield e.a. (eds.), *Diary and autobiography of John Adams III: Diary 1782-1804. Autobiography, part one to October 1776* (Cambridge, Mass. 1961) 18-19.
- 22 Fairchild, *Van der Kemp*, 49.
- 23 J. Hartog, 'Een vurig patriot', *De Gids* 4 (1876) 401.
- 24 Brief van Van der Capellen aan JA, d.d. 16 oktober 1780, Fairchild, *Van der Kemp*, 66.
- 25 Brief van Benjamin Waterhouse aan JA, d.d. 13 december 1780 in Butterfield, *Adams family correspondence IV: October 1780-September 1782* (1973) 31.
- 26 Brief van JA aan Abigail Adams (AA), d.d. 18 december 1780 in Charles Francis Adams, *Letters of John Adams, addressed to his Wife II* (Boston 1841) 75-76.

- 27 Jeremy Bangs, 'The Leiden house of John Adams and his sons John Quincy and Charles', *New England Ancestors* 6 (2005) nr. 4, 55-57.
- 28 Brief van JQA aan JA, d.d. 21 december 1780, Worthington Chauncey Ford (ed.), *The writings of John Quincy Adams I: 1779-1796* (New York 1913) 2-4.
- 29 Brief van JA aan JQA, d.d. 28 december 1780, Butterfield, *Adams family correspondence* IV, 56.
- 30 Joseph J. Ellis, *First family: Abigail and John Adams* (New York 2010) 93.
- 31 R.J. Taylor e.a. (eds.), *Diary of John Quincy Adams I* (Cambridge, Mass. 1981) 48 nt.
- 32 Ibidem, 85.
- 33 Joke Kardux and Eduard van de Bilt, *Newcomers in an old city. The American Pilgrims in Leiden 1609-1620* (tweede druk, Leiden 2001) 70.
- 34 McCullough, *John Adams*, 253. Er is sprake van hetzelfde misverstand bij Van de Bilt, *Becoming John Adams*, 30.
- 35 Butterfield, *Adams family correspondence* IV, 41 nt.
- 36 Brief van Waterhouse aan JA, d.d. 26 december 1780, Ibidem, 54.
- 37 W.C. Watson (ed.), *Memoirs of Elkanah Watson* (New York 1856) 210-211.
- 38 Butterfield, *Adams family correspondence* IV, 40 nt.
- 39 J.D. Bangs, *Strangers and Pilgrims, travellers and sojourners. Leiden and the foundations of Plymouth Plantation*, (Plymouth 2009) 212, 457.
- 40 Rudi van Maanen heeft mij erop geattendeerd dat de tekst van het archiefstuk waar Bangs zijn bewijsvoering op baseert toch niet overtuigend is.
- 41 Butterfield e.a., *Diary and autobiography of John Adams II: Diary 1771-1781* (1961) 456.
- 42 Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* III, 65 nt., resp. voordracht A.P.A. Eskens bij Vereniging Oud Leiden, verslag *Leidsch Dagblad*, 3 maart 1938, 1, in samenhang met Annie Versprille, *Leiden in oude ansichten* (Zaltbommel 2000), onderschrift foto 38.
- 43 Van Wijk, *De Republiek en Amerika*, 136.
- 44 Brief van Benjamin Waterhouse d.d. 20 februari 1835, Butterfield, *Adams family correspondence*, IV, 110 nt.
- 45 Adams, *Works* VII, 404.
- 46 Brief van Van der Kemp aan JA, d.d. 5 juni 1781 in Fairchild, *Van der Kemp*, 57-58.
- 47 Brief van JA aan AA, d.d. 9 oktober 1781 in Butterfield, *Adams family correspondence* IV, 224.
- 48 Rietje van Vliet, 'Cornelis Heyligert (1743-1803). Apekees, intrigant en baantjesjager', *Leids Jaarboekje* 102 (2010) 61-84.
- 49 Hartog, 'Een vurig patriot', 420; Van Vliet, 'Cornelis Heyligert', 71.
- 50 G.L. Lint e.a. (eds.), *Papers of John Adams XII: October 1781-April 1782* (Cambridge, Mass. 2004) 6.
- 51 Fairchild, *Van der Kemp*, 58.
- 52 Hartog, 'Een vurig patriot', 407.
- 53 Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* III, 342-343.
- 54 Brief van JA aan AA, d.d. 15 augustus 1782, Butterfield, *Adams family correspondence* IV, 361.
- 55 Brief d.d. 4 oktober 1782, geciteerd in Popkin, *Gazette de Leyde*, 156.
- 56 Adams, *Works* III (1851) 283.
- 57 Brief van van AA aan haar dochter, d.d. 15 augustus 1786 in *Correspondence of Miss Adams, daughter of John Adams* II (New York 1842) 55.
- 58 Brief van AA aan haar zuster, d.d. 12 september 1786, C.F. Adams (ed.), *Letters of Mrs. Adams, wife of John Adams* IV (Boston 1848) 304.
- 59 *Ontwerp om de Republiek door eene heilzaa-*

- me vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken (Leyden 1785) 23.
- 60 Fairchild, *Van der Kemp*, 83-89.
- 61 Popkin, *Gazette de Leyde*, 180.
- 62 R.J. Schimmelpenninck, *Verhandeling over eene wel ingerigte volksregering. Uit het Latyn vertaald door Mr. A.B. Swart* (Leyden 1784).
- 63 Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* III, 361.
- 64 Fairchild, *Van der Kemp*, 69.
- 65 Ibidem, 157.
- 66 R.R. Palmer, *The age of the democratic revolution: the struggle* (Princeton 1964) 539.
- 67 Van Wijk, *De Republiek en Amerika*, XXVI.
- 68 Brief van JQA aan JA, d.d. 3 december 1794, Ford, *Writings* I, 246.
- 69 Brief d.d. 12 februari 1795, Ford, *Writings* I, 299.
- 70 Schulte Nordholt, *Een staatsman in het rijk der letteren*, 16.
- 71 J.A. Sillem, *Het leven van mr. Johan Valckenaer (1759-1821)* I (Amsterdam 1876) 181-185.
- 72 I. Schöffner, 'Een Leids hoogleraar in politieke moeilijkheden. Het ontslag van Johan Luzac in 1796' in: J.F. Heijbroek e.a. (eds.), *Geen schepsel wordt vergeten. Liber amicorum voor Jan Willem Schulte Nordholt ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Amsterdam/Zutphen 1985).
- 73 J. Luzac, *Oratio de Socrate cive* (Leiden 1796), in Nederlandse vertaling: *Socrates als burger beschouwd. Redevoering, uitgesproken op den 21. February 1795 bij het nederleggen van 't rectoraat der Hollandsche Universiteit* (Leiden 1796). Een tweede druk van de vertaling (1797) bevat de uitvoerigste annotatie en een herziene voorrede.
- 74 Brief d.d. 4 november 1796, Ford, *Writings* II: 1796-1801 (1913), 35-36.
- 75 Brief d.d. 18 maart 1797, Ford, *Writings* II, 144.
- 76 *Verzameling van stukken, betreffende het gedrag der curateuren van Holland's universiteit te Leyden, in de jaaren 1796. en 1797. bijzonder in de zaak van mr. Johan Luzac* (Leyden 1797).
- 77 Willem Bilderdijk en Matthys Siegenbeek, *Leydens ramp* (Amsterdam 1808) 136.
- 78 Popkin, *Gazette de Leyde*, 244-245.
- 79 Ibidem, 247.
- 80 Brief van Van der Kemp aan Adams, d.d. 20 juni 1801, geciteerd in Fairchild, *Van der Kemp*, 67.
- 81 C.O. Bangs, 'The Leiden Pelgrims in American History', *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 43-50.
- 82 John Quincy Adams, *An oration delivered at Plymouth at the anniversary commemoration of the first landing of our ancestors at that place* (Boston 1802) 19.
- 83 Brief van JA aan Van der Kemp, d.d. 29 januari 1807, Butterfield, *Adams family correspondence* IV, xv.
- 84 Fairchild, *Van der Kemp*, 69.
- 85 Brief van JA aan Van der Kemp, d.d. 29 mei 1814, Fairchild, *Van der Kemp*, 74.
- 86 L. Knappert, 'Een gedenksteen voor professor Jean Luzac', *Leidsch Jaarboekje* 7 (1910) 110-122.

Vrijheid verlicht

Vuurwerk en illuminatie bij de viering van Leidens ontzet

Arti Ponsen

Sinds de organisatie van Leidens ontzet in handen is van de 3 October-Vereeniging volgt de viering een vast patroon. De dag begint met de reveille en eindigt met het vuurwerk. Dat was al zo in 1886, het oprichtingsjaar van de Vereeniging. Toen verzamelden de leden zich 's avonds in de tuin van café-restaurant Zomerzorg aan de Stationsweg. Daar gaf het muziekkorps van de schutterij een concert. In de pauze werd op het aangrenzende Schuttersveld een groot vuurwerk afgestoken. Het slotstuk was 'eene pyrotechnische hutspot, geflankeerd door haring en wittebrood'.¹

De vuurwerktraditie van de 3 October-Vereeniging is nu 125 jaar oud. Maar de vuurwerkgeschiedenis van Leiden gaat nog drie eeuwen verder terug, tot kort na het ontzet. Tot het derde kwart van de 19de eeuw was er onderscheid in de manier waarop *town and gown* uiting gaven aan hun feestvreugde. De studenten leefden zich uit in grote siervuurwerken; de burgerij gaf de voorkeur aan het bezadigder 'illumineren': het versieren en aanlichten van straten, openbare gebouwen en woonhuizen.² De geschiedenis van het vuurwerk in Leiden laat zien hoe burgerij en studenten elkaar hebben gevonden in de knallende apotheose van de ontzetviering: het *Groot Schitterend Vuurwerk*.

De eerste vuurwerken

Het eerste Leidse vuurwerk werd georganiseerd in januari 1586 door het stadsbestuur, ter gelegenheid van de Blijde Inkomst van Robert Dudley, graaf van Leicester. De kersverse landvoogd der Nederlanden, zaakgelastigde van koningin Elizabeth I van Engeland, bracht tevens een bezoek aan de universiteit. Hij

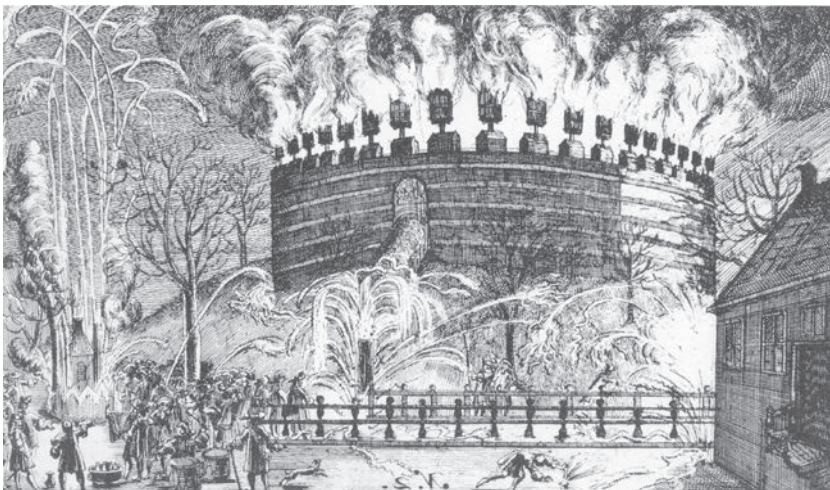
Arti Ponsen (1954) is amateur-historica.

Zij dankt haar belangstelling voor de stads-geschiedenis aan een korte zittingsperiode in de Leidse gemeenteraad.

logeerde in het Prinsenhof aan het Rapenburg. 's Avonds werden aan de overkant van die gracht 157 teertonnen gebrand bij wijze van feestverlichting.³ Daarbij werd één groot stuk vuurwerk afgestoken. Het stelde de Hoer van Babylon voor, rijdend op een zevenkoppige draak – zo dachten de protestanten destijds over de Katholieke Kerk. Waarschijnlijk was dit monster gemonteerd aan een kabel die over de gracht was gespannen, zodat het kon 'vliegen'. Tot slot zal het met een luide knal ontploft zijn. Het kostte 12 gulden, 10 stuivers en 8 penningen en was vervaardigd door Wouter Joostensz.⁴

Het moet voor de Leidenaars een spectaculair gezicht zijn geweest. Maar de graaf was heel wat gewend: zijn eigen broer organiseerde militaire shows voor koningin Elizabeth waarbij levensgrote vuurwerkkastelen elkaar beschoten met vuurpijlen en kanonslagen.⁵ Ook in ons land was dat al eens vertoond: bij het bezoek van Willem van Oranje aan Amsterdam in 1580 waren daar twee vuurwerkhuisen opgericht, beschilderd met allegorische voorstellingen. Het ene moest het kasteel van de prins te Breda verbeelden, het andere het paleis van Alva te Antwerpen. Na een hevig bombardement over en weer ging uiteraard dat laatste in vlammen op.⁶ Hierbij werd een pantomime opgevoerd van de vier evangelisten die de Hoer van Babylon te lijf gingen.⁷

Leicester kreeg in Leiden toneelstukjes over het beleg en ontzet voorgeschoteld. Eerst werd de stedenmaagd belaagd door Spaanse soldaten; vervolgens werd gedemonstreerd hoe de hongerende bevolking katten en honden had gegeten – in schril contrast met het galadiner waaraan het hoge gezelschap zou aanzitten in De Doelen.⁸ Met de exploderende Hoer had Leiden de primeur, maar de draak die zij bereed was zes dagen eerder in Den Haag al vertoond.⁹ Ook daar werden naast het vuurwerk teertonnnetjes gebrand. Dat was een oud gebruik; al bij de intocht van landvoogdes Maria van Hongarije in Leiden (1540) bestond de verlichting uit 'toortsen, turcken [fakkels], peectobben, die gebrant hebben [...] des avonts, zoedat die retoryckers gegeven is voor zekere historie te spelen in 't stomme' – dat wil zeggen een pantomime op te voeren.¹⁰ Pektonnen bleven nog lang in zwang als feestverlichting, ook in Leiden. Er zijn werktekeningen uit de 17de eeuw bewaard gebleven van een opstelling van maar liefst 236 stuks in het Galgewater, voor de Stadstimmerwerf.¹¹ In 1689 werd de kroning van stadhouder-koning Willem III gevierd met een 'Victorie-vuur' op de Burcht, 'langs wiens tinnen en tempelen de brandende Piktonnen zeer sierelijk waaren gerangeerd, 't geen het oog een byzonder genoeg gaf'. Op een prent is te zien hoe aan de voet van de Burchtheuvel tevens een bescheiden siervuurwerk wordt afgestoken.¹²

Illuminatie op de Burcht, met ouderwetse pektonnen en 'modern' siervuurwerk, ter ere van de overwinningen van stadhouder-koning Willem III, 21 april 1689. Kopergravure. Coll. RAL.

Twee jaar later (1691) werd Willem III in Den Haag ingehaald met ongeëvenaarde pracht en praal. Dit evenement is lang hét voorbeeld geweest voor openbare festiviteiten.¹³ Er werd een groot vuurwerk afgestoken vanaf een platform in de Hofvijver. Dat had de vorm van een 'Veldschans, met vier Bolwerken', nog altijd in de traditie van de vuurwerkkastelen van de 16de eeuw. Daarop waren ook nog ouderwetse pektonnetjes te vinden, al vielen die in het niet bij de obelissen en andere fantasie-elementen – alles volgepakt met vuurwerk. Er was geen sprake meer van een gevecht: de 'Mortieren, Moordslagen, Pompen, Vreugde- of niet beschaadigende Bomben en ander Vuur, Bussen en Kassen' waren een imitatie van oorlogsgedruis in het algemeen.

Parallele ontwikkelingen

De Haagse vuurwerkschans van 1691 was overdekt met allegorische figuren. In de obelissen was een nieuwigheid te zien: 'chassinetten', schermen van doorzicht papier, met daarop spreuken, heraldische en mythologische voorstellingen. 's Avonds werden ze van achter af aangelicht, wat het effect gaf van gebrandschilderde ramen.

Dit was oorspronkelijk een vinding van de rederijkers. Al bijna een eeuw eerder, op het landjuweel te Haarlem (1606), hielden zij een wedstrijd in het maken

van levensgrote beschilderde lantaarns van papier. De beide Leidse kamers pakten uit met 'de costelicxste vierwercken',¹⁴ maar verloren het toch van de Haarlemse bijdrage: een vierkant voetstuk, waarin een cilinder ronddraaide met de processie van de Wijze en de Dwaze Maagden. Daarbovenop stonden gedecoreerde torentjes en het geheel werd bekroond door 'een Appel van cleene hoepkens ende wishout gemaect, met een spitsken vanden selven, al behanghen met gelassen lamkens met olye daer in'.¹⁵

Olielampjes en waskaarsen werden al veel eerder toegepast in de stedelijke illuminaties waarmee bezoeken van hoge gasten werden gevierd, verjaardagen van het Oranjehuis, vredesverdragen, etc. Dat waren geen spontane uitingen van vreugde: de burgerij werd door het stadsbestuur opgeroepen om huizen en straten te versieren. De eerste keer dat dit gebeurde in de Noordelijke Nederlanden was in 1478 bij het bezoek van Maximiliaan van Oostenrijk aan onder andere Amsterdam en Haarlem. De decoratie bestond toen nog voornamelijk uit groenslingers; het is niet duidelijk of er al verlichting bij was.¹⁶ De stad Haarlem lijkt voorop te hebben gelopen met de illumineerkunst: al bij de intocht van Karel V in 1540 waren enkele ramen van het stadhuis vervangen door schilderijen op papier. Dat zal 's avonds, met de gewone verlichting van de zalen erachter, een chassinet-achtig effect hebben gegeven.¹⁷ Het is niet bekend wanneer doorzichtige schilderijen voor het eerst zijn toegepast in een vuurwerkgebouw. In ieder geval is het idee in ons land geweldig aangeslagen, dankzij het vuurwerkfort in de Haagse Hofvijver in 1691. Daar werd zelfs een boekje bij uitgegeven met uitleg van de tableaux.¹⁸

De Leidenaars maakten kennis met chassinetten bij het bezoek van stadhouder Willem IV in 1747. De heren studenten hadden op twee platte schuiten in het Galgewater een tempeltje laten bouwen van latten, gaas en papier-maché 'op die wys als een toneel van een comédie'.¹⁹ Uit deze beschrijving door een tijdgenoot blijkt wel hoe volledig de oorlogsassociatie van het vuurwerk was verdrongen door de amusementswaarde ervan. In het Leidse tempeltje van 1747 waren de stadhouder en zijn gemalin afgebeeld. Het middenstuk toonde Minerva en de Leidse stedenmaagd met een portret van Willem IV aan de boezem gekneld. Het publiek had zich dagenlang vergaapt aan het bouwsel. De leuning van de lange houten brug over het Galgewater was speciaal versterkt om niet te bezwijken onder het gedrang. Om negen uur zou het vuurwerk eindelijk worden ontstoken. De duizenden toeschouwers hielden hun adem al in. Maar toen de stadhouder begreep dat het een bijzonder evenement zou worden, liet hij in allerijl zijn echt-

genote en dochter uit Den Haag overkomen. Het duurde tot middernacht eer de 'weergaloose vuurpylen, waaterkaarsen, lugballen, donderbosse, stinkpotte, muysen, etc.' konden worden afgeschoten.²⁰

De burgerij had zich intussen niet onbetuigd gelaten: de straten stonden vol erebogen.²¹ Naar oud gebruik waren de gevels versierd met groenslingers, oranje vlaggen en kronen. Maar het stadsbestuur had ook opgeroepen tot vernieuwing: 'van te doen Illuminatie, gelyk als in den Haage sijn aangestoken geweest'.²² En dus 'begonnen de inwoonders deser stadt klaarigheydt te maaken, wie het maar was, rijk of arm, elk wilde de vreugt vieren'.²³ Men bevestigde kaarsen in de vensterbanken met klei die uit de brouwerijen werd gehaald. Meer vermogende particulieren volgden het voorbeeld van hun Haagse kennissen: 'Veele lieten sinnebeelden schilderen, als ook wapenen om van buyten voor de glaasen te sette, ook Wierden der veele Potretten gebruykt van Syn Hoogheydt Persoon, en andere antequityte ook, alles voor de fraajegheydt'.²⁴

Gescheiden tradities

Een jaar later (1748) jubelde Leiden bij de doop van Willem V. Ditmaal geen vuurwerk, maar zeventien ouderwetse pektionnetjes, opgesteld voor het stadshuis.²⁵ Het stadsbestuur liet de bonlantaarns inzamelen en in drie rijen boven elkaar in de stadhuistoren hangen.²⁶ Er waren erepoorten en illuminaties met 'superbe sinnelben, fraaye decoratien en devisen; allerhande couleur van olien in glaasjens geset'.²⁷

Tegen de tijd dat Willem V werd geïnstalleerd als stadhouder (1766), waren de versieringen verder geperfectioneerd. De Leidse blikslager Isaac Delfos bracht elementen op de markt 'die zodanig [waren] toegesteld dat men alle Ornamenten van Licht zag, zonder eenige Lampen zelfs te kunnen beschouwen, 't welk alles zeer kunstig uitgevoerd was'. Dit *special effect* was te bewonderen aan de Herengracht, waar de rijke lakenfabrikant Willem van Lelyveld zijn winkel/woonhuis had opgetuigd met een enorme blikken kroon met glazen pendants. Daaronder hingen losse letters, die de wens 'VIVAT' vormden en de afkorting 'G.B.W.E.S.H.' (gebooren Willem Erfstadhouder). Door het grote winkelraam keek men naar binnen, waar spiegels de vlammetjes van waslichten weerkaatsten. In de achterkamer schitterde een kristallen kaarsenkroon.²⁸

De 'uitvinding' van Delfos was verre van vernieuwend: al bij de intocht van Leicester in Den Haag (1586) hadden installaties bestaan van waskaarsen die door metalen spiegels werden gereflecteerd.²⁹ Toch is de illuminatie van 1766 een

Vuurwerk afgestoken door studenten op 8 maart 1766. Kopergravure. Coll. RAL.

keerpunt: burgers knutselden niet langer hun eigen versieringen in elkaar, maar betrokken ze kant-en-klaar van de commercie. Nog honderd jaar later waren groenslingers per strekkende meter te koop, met of zonder lampions.³⁰

Tussen al deze Oranjefeesten schittert Leidens ontzet door afwezigheid. Direct na 1574 waren er grote vieringen geweest, met schuttersparades, spiegelgevechten en rederijkersvoorstellingen, maar rond 1600 was daar de klad in gekomen. De feestelijke jaarmarkt, ingesteld in 1577, werd in 1655 opgeschort.³¹ Zelfs de jubeljaren 1624, 1674 en 1724 gingen vrijwel ongemerkt voorbij. Alleen de dankdienst in de Pieterskerk werd jaarlijks herhaald.

Het Tweede Eeuwfeest van het ontzet in 1774 werd ineens wel uitbundig gevierd, met een grote illuminatie. De Burcht was verlicht met vijftienhonderd lampions. Bij de ringmuur was een tempeltje opgericht. Op een verlicht chassinet was de Leidse stedenmaagd afgebeeld, gezeten in de Hollandse Tuin, met vrijheidshoed en een banier waarop te lezen was: *Dit heb ik bevestigd*. De Leidse burchtleeuw, met het zwaard in de rechterklauw, riep uit: *Dit heb ik vrijgevochten*.³²

Sommige particulieren grepen de gelegenheid aan om reclame te maken. Zo had Johannes Theodorus van Heemert, beurtschipper op 's-Hertogenbosch, zijn schip volgehangen met lampions. Op het dek stond, tussen twee verlichte pira-

Chassiniet in de vorm van een papieren noodmunt uit 1574, gebruikt bij de illuminatie op 3 oktober 1774. Coll. RAL.

mides, een miniatuurdriemastertje dat ‘allerkeurigst geillumineerd’ was. J.A. Breshuyer had in zijn glaswinkel in de Janvossensteeg lichten geplaatst die ‘door de dikwerf verdubbelde weërkaetsingen van het veelvuldige glaswerk, een aertig gezicht uitleverden’.³³ Herbergier A.E. Dransfeld van Het Zwijnshoofd realiseerde zich dat zijn etablissement was gevestigd in het voormalig woonhuis van burgemeester Van der Werf. Hij stelde het pand – aan de Oude Vest bij de Lege Werfsteeg – open ter bezichtiging. Op de binnenplaats waren chassinetten te bewonderen met portretten van de held van het ontzet; ‘men mag zeggen, dat veele onzer Medeburgeren, zo wel geringe als deftige, door de tijding dezer Illuminatie bij honderden derwaerd gelokt, niet dan met ontroering het Afbeeldsel van dien grooten Beschermer kosten beschouwen.’³⁴

De feestelijkheden werden door Johannes le Francq van Berkhey gebruikt om een politiek statement te maken. De chassinetten waarmee hij zijn huis had versierd zijn bewaard gebleven.³⁵ Eén ervan heeft de vorm van een papieren noodmunt uit 1574 met daarop de spreuk *Haec Libertatis Ergo* – dit omwille van de vrijheid. Le Francq heeft erbij geschreven: *Nog Gangbaar 1774*. De ontzerviering van 1774 was een puur stedelijke aangelegenheid; vuurwerk kwam er niet aan te pas.

Bij het tweede eeuwfeest van de universiteit in 1775 waren de studenten weer aan de beurt. Op het Galgewater verrees een vuurwerktempeltje: Apollo op het dak, Pallas Athene op het chassiniet en rondom beelden die de faculteiten voorstelden.³⁶ Helaas was het beestenweer – de *dies natalis* valt nu eenmaal in

februari. Een deel van het vuurwerk raakte doorweekt. Wat nog bruikbaar was, werd de volgende avond pas ontstoken.³⁷

Leidens ontzet door studenten gered

Tussen 1795 en 1814 was de ontzetviering door de Bataafse en Franse autoriteiten verboden. Met de komst van koning Willem I werd de herdenkingsdienst in ere hersteld. In 1823, in het zicht van het vijfde halve eeuwfeest, meende het stadsbestuur dat er geen draagvlak meer was voor de viering – met name bij de Leidse industriëlen die hun arbeiders er vrijaf voor moesten geven. Besloten werd om de herdenking voortaan te houden in de afzonderlijke Leidse kerken op de zondag na 3 oktober. Dat schoot bij de studenten in het verkeerde keelgat. Voor hun gevoel was het ontzet onlosmakelijk verbonden met de stichting van de universiteit. Uit protest organiseerden zij festiviteiten op de dag zelf, waaronder een uitdeling van haring en wittebrood aan ‘Leydens nooddrufte ingezetenen’. Ze riepen ook op tot illuminatie. Zelfs leden van het stadsbestuur gaven daar gehoor aan, zij het *à titre personnel*. Het stadhuis bleef in duisternis gehuld, maar het sociëteitsgebouw ertegenover aan de Breestraat was ‘op het luisterrijkst geillumineerd’. Duizenden wandelaars flaneerden erlangs; de protestverzen op de chassinetten werden ijverig overgeschreven.³⁸

Het viel niet te ontkennen dat het 3 oktobergevoel nog springlevend was. Een jaar later, in 1824, werd de 250-jarige herdenking van het ontzet weer officieel gevierd. En hoe! De illuminatie was uitbundig. Overal prijken erepoorten en zuilenconstructies, chassinetten met gedichten en allegorische voorstellingen. Op de Vlietbrug stond ‘eene fraaije Colonne [...] met een chassinete, toepasselijk op de eerste invoering van levensmiddelen bij het ontzet der Stad’.³⁹ Tussen de bomen langs de grachten hingen slingers en lampionnen. Om acht uur ’s avonds werd de stadhuistoren in het licht gezet: ‘Prachtig prijkte dit hooge gevaarte met twee honderd en vijftig gewone lantaarnen, als het zinnebeeld van het jubel, waarvoor zij, in onderscheidene rijen, op de transen van hetzelfde lichtten, terwijl uit de peer en het kruis hangende lantaarnen het geheel vormden tot eene schitterende tijdnaald, welke, in het verschiep zelfs zichtbaar, aankondigde, dat Leyden jubelde.’⁴⁰

In Het Zwijnshoofd werd een grote hutspotmaaltijd opgediend. De fontein aan de Vismarkt sprong en was verlicht. Tussen het stadhuis en de studenten-sociëteit was een koord gespannen met daaraan de stads- en sociëteitswapens en de tekst *Door Moed Vereenigd*.

En inderdaad: het stadsbestuur had ditmaal overlegd met de rector magnificus en het studentencorps had vanuit zijn midden ceremoniemeesters aangewezen. Zij konden echter niets meer bijdragen aan het reeds overvolle programma van volksvermaken. Daarom besloten zij om de Leidse bevolking een vuurwerk aan te bieden.⁴¹ Het werd afgestoken vanaf een vlot in het Galgewater. Het centrale stuk was in de klassieke traditie 'een prachtig verlichte tempel, met keurige bloemwerken, in welke het beeld van P.A. VAN DE WERFF in zijne edele en moedige houding, volkomen zichtbaar is, en waarbij zwerpotten met gedruisch ontbranden, een gouden regen nederstroomt, vuurpijlen en luchtballen opgaan...'⁴²

De show was vervaardigd door J. Bernard. Zijn kunststuk werd naar de kroon gestoken door lakenfabrikant Martinus Koppeschaar. Diens fabriek aan de Cellebroersgracht (thans Kaiserstraat) beschikte over een vroege vorm van gasverlichting. Tijdens de illuminatie liet Koppeschaar eenvoudig het licht in de machinehal aansteken; verder niets. Maar de hele stad liep uit om dit ongewoon heldere schijnsel door de ramen naar buiten te zien stromen.⁴³

Vervagende grenzen

In de jaren hierna volgden de studenten op 3 oktober een vast programma: om 12 uur uitdeling van haring en wittebrood; 's avonds deelname aan de algehele illuminatie en tot besluit een diner met vaderlandse muziek. Het vuurwerk ter gelegenheid van het ontzet was eenmalig geweest; voortaan hoorde het geknal weer bij de academische feesten, zoals het 250-jarig bestaan van de universiteit in 1825. Daarvoor werd ook het traditionele tempeltje weer van stal gehaald. Ditmaal was het versierd met de portretten van koning Willem I, Willem van Oranje en Minerva. Aangelicht door vijfhonderd Bengaalse kaarsen, briljant-fonteinen spuitend en vuurpijlen schietend ging het in vlammen op.⁴⁴

De burgerij vierde het lustrum mee met een uitbundige illuminatie 'opdat alzo onduidelijkzinnig blijke, welk een grooten prijs de Ingezetenen dezer Stad stellen op het voortdurend bezit en den bloei eener Hooge-School, die door der-zelfver Voorouders zoo waardig verdiend is'.⁴⁵ Op een groot chassinet begroette de stedenmaagd 'in eene verrukte houding' haar zuster Minerva, die door Willem van Oranje aan haar werd voorgesteld.⁴⁶ Achter de dames stond Jan van der Does, de eerste curator van de universiteit, geflankeerd door burgemeester Van der Werf. De studenten gaven een heropvoering van de optocht die bij de stichting van de universiteit was gehouden. 's Avonds bij het licht van de illuminaties was

De Breedestraat bij illuminatie, 1855. Met gasverlichting voor het gebouw van Amicitia. Lithografie door C.C.A. Last naar T.C. Bruining. Coll. Ponsen.

dat een feeëriek gezicht. De toeschouwers konden er geen genoeg van krijgen; het duurde tot half drie in de nacht.

Ook bij het universitaire lustrum van 1855 illumineerde de burgerij. Bij de openbare gebouwen werd moderne verlichting toegepast: ‘Uiterst prachtig was vooral de gazverlichting voor het Stadhuis en de societeiten Amicitia en Minerva. De eerste besloeg de geheele breedte en hoogte der statige trap en bestond uit kolossale zuilen, met toepasselijke letters en cijfers, door een aantal van meer dan zesduizend vlammen in ééne flonkerende lichtmasse herschapen. Voor de societeit Amicitia prijkte eene prachtige Gothische poort, waarin de woorden “Floreat Academia” schitterden.’⁴⁷

Het vuurwerk werd verzorgd door J. van Leeuwen en Zoon uit Haarlem. Het *pièce de résistance* was een watermolen van veertig voet hoog genaamd Don Quichot, waarop vijfhonderd Bengaalse lichten waren gemonteerd en ‘welke nog nimmer in zulk eene groote, juiste en prachtige vertooning was daargesteld, waarin men de natuurlijke nabootsing der schepraderen, als ook het uitwerpen van het water zag’.⁴⁸ Deze show werd wederom door de studenten aangeboden aan de Leidse bevolking.

Bij het derde eeuwfeest van het ontzet (1874) werd voor de illuminatie van openbare gebouwen gebruikgemaakt van ‘gaszonnen’. Helaas werd de feestavond bedorven door een volkbreuk. De prinsen Alexander en Hendrik maakten nog een rijtoer in de stromende regen, maar zagen nauwelijks iets van de verlichting. Met het vuurwerk trof men het twee dagen later beter. Het werd afgestoken op de Zoeterwoudse Singel bij sociëteit Musis Sacrum: ‘De waterratten bewogen zich bevallig op haar gebied, door stroomlelies vervangen hare vurige bladeren ontplooiend en weerkaatsend in het kristallen element, waarop zij tierden; vurige telegraaflijnen verhaalden in schitterende depêches dat alles goed ging; lichtpijlen en vuurregens doortintelden de donkere lucht.’⁴⁹ Dit was het Leidse debuut van de firma A. Gall uit Rotterdam. Zijn ‘pyrotechnische telegraaf’ bestond uit vuurpijlen die langs kabels boven de hoofden van het publiek heen en weer suisdan. Dit succesnummer zou door hem en zijn opvolgers net zo lang worden herhaald tot het publiek door strengere veiligheidsvoorschriften op afstand werd gezet.

Het vuurwerk was niet openbaar: er werden kaartjes verkocht. De gemeentelijke Commissie voor de viering van de 300-jarige Gedenkdag van Leidens ontzet, die de feestavond organiseerde, had hulp gekregen van drie studentleden van Musis Sacrum.⁵⁰ Dit was typerend voor de goede verstandhouding tussen stad en universiteit in die dagen: burgerverenigingen als Musis en Amicitia verwelkomden studenten, zelfs in hun besturen.⁵¹

Gall had zijn visitekaartje afgegeven: bij het universitaire lustrum, een jaar later (1875), werd hij opnieuw gevraagd.⁵² In 1884 mocht hij weer opdraven bij een stedelijke aangelegenheid: de onthulling van het standbeeld van burgemeester Van der Werf. De feestdag begon met een serie saluutschoten op het Schuttersveld. ’s Avonds was het stadhuis aangelicht met gastoestellen. Het pas onthulde monument op het ruïneplein was elektrisch verlicht. Over illuminatie elders in de stad wordt in het programma niet gerept. Het vuurwerk was vrij sober in vergelijking met wat Gall eerder had laten zien. De ‘Pyrotechnische Telegrafie’ werd weer vertoond. Verder een ‘Gloria’, ‘Reuzen Vliinder’, ‘Aardglobe’, ‘Bengaalsche Zon’ en ‘Groot Carroussel’; met tussen-door veel ‘Vuurbommen, Bouquetten, Zwermotten, Wentelaars en Tourbillons’.⁵³

In de Commissie tot Oprichting van het Gedenkteken van Leiden’s ontzet hadden geen studenten zitting. Maar toevallig was een der leden, C.H.P. van Klaverwijden, zowel Leidenaar van geboorte als alumnus van de universiteit. Het

is denkbaar dat hij het idee voor een vuurwerk heeft geopperd en de firma Gall heeft aanbevolen.⁵⁴

Periode Gall

Toen de 3 October-Vereeniging werd opgericht (13 mei 1886) lag het voor de hand dat zij samenwerking zocht met het studentencorps, dat immers sinds 1823 nauw bij de ontzetvieringen betrokken was geweest. Daar werd met enthousiasme gereageerd. P.J. van Wijngaarden, de toenmalige praeses van het Leidsch Studenten Corps, nam q.q. zitting in het eerste bestuur van de Vereeniging.⁵⁵ ‘Nimmer te voren zagen wij burgers en studenten, beheerscht door een zelfden geest, op zoo broederlijke wijze feestvieren’, jubelde de *Almanak* van 1887, ‘De jonge vereeniging alle heil!’⁵⁶

Het programma van de eerste ontzetviering die door de Vereeniging werd georganiseerd, was een vrolijk samenraapsel van bekende elementen. De herdenkingsdienst in de Pieterskerk en de optocht van Leidse verenigingen waren afkomstig uit de oude stedelijke traditie. De uitdeling van haring en wittebrood was in 1823 door de studenten gestart, en ook het vuurwerk voegden zij toe aan het ontzetrepertoire.

Vuurwerk van Gall was intussen een begrip geworden.⁵⁷ In 1886 bracht het heel Leiden op de been. Ruim 4.500 mensen verdrongen elkaar in de tuin van Zomerzorg: ‘de toeloop en het gedrang aan den ingang waren zóó verschrikkelijk dat het bepaald te verwonderen is dat er geen ongelukken voorvielen. Telkens hoorde men een noodkreet opstijgen.’⁵⁸ Nog eens elfhonderd kaarthouders raakten door het gedrang niet naar binnen en kozen een zitplaats in het gras langs de Singel.

Het slotstuk was een eerbetoon aan The Holland Society of New-York, waarmee in dat eerste verenigingsjaar hartelijke banden waren gesmeed: ‘Toen de hulde aan de broeders in Amerika in de lucht verdween, werd door het hoofdbestuur in de Engelsche taal ten einde verminking te voorkomen, het volgende telegram naar Nieuw-York verzonden: “De Leidsche burgers, verzameld rondom de pyrotechnische hulde aan de ‘Holland Society’, roepen een luid ‘hoezee!’ voor hunnen broeders in Amerika”.’⁵⁹

Sindsdien is het vuurwerk onlosmakelijk verbonden met de ontzetviering. In de 125-jarige geschiedenis van de 3 October-Vereeniging zijn slechts veertien vuurwerkloze jaren aan te wijzen.⁶⁰ De locatie werd eveneens traditie. Het Schuttersveld – toen nog een lege vlakte – leek een logische keuze, maar al snel

bleek dat het veld bij regen veranderde in een hopeloze modderpoel. In 1889 was het zo drassig dat op het laatste moment werd besloten om het vuurwerk af te steken op schuiten in het Galgewater. Maar het leed was al geschied: in de opslag was alles vochtig geworden, zodat het luchtwerk geen hoogte kreeg en de stukken werden gesmoord in dichte rookwolken. In het gedrang raakte ook nog een jongetje te water.⁶¹ Ondanks alle tegenslagen zat de ware 3 oktoberstemming er bij de toeschouwers goed in, getuige deze advertentie in het *Leidsch Dagblad*: 'De Dame met wie ik 3 October des avonds b/h. Galgewater naar 't vuurwerk stond te kijken en haar hiervoor telkens wilde omhoogheffen, doch naar het scheen door hare moeder verhinderd, eindelijk mijne hand met de hare mocht vatten, wordt verzocht haar naam en adres op te geven aan het Bureel van dit Blad.'⁶²

Voortaan werd het vuurwerk weer op het Schuttersveld afgestoken. In 1892 gaf Gall de primeur van een 'levend vuurwerk': een 'molen van Don Quichotte' waarvan de wieken met behulp van vuurpijlen werden rond bewogen. Daarna werden de 'mechanische nummers' ieder jaar ingewikkelder: een wielrijder in racekostuum, een jockey op een galopperend paard, een jongleur die voor- en achteruit liep met een vurige bal op het hoofd en een 'Koloniaal strijdend met een Balinees'.⁶³

Andere nieuwigheden werden in de kiem gesmoord. De opsteller van een ingezonden stuk in het *Leidsch Dagblad* van 2 oktober 1888 protesteerde tegen het plan om het vuurwerk over de avond verspreid af te steken: 'Verbeeld u: Men zit in eene poffertjeskraam; daar hoort men een vreeselijk lawaai; men stuift, zijne of hare poffertjes in den steek latende, naar buiten en ziet...rook. Eén nummer is afgeloopen. Of men geniet in den tuin van "Zomerzorg" of "Zomerlust" van de muziek, welke inderdaad goed belooft te zijn, en bespeurt in de hoogte een pijl, welke nu juist zeer hoog vliegt. Alles staat op, rent naar het veld, zoo rennen door de klevrigheid van den bodem mogelijk is, en ziet.... rook. Men weet eindelijk niet meer wáár post te vatten om alles goed te hooren en te zien.'

In 1894 overleed de oude heer Gall; hij werd opgevolgd door zijn zoon Adriaan junior. Deze kondigde in 1895 zijn eerste Leidse show aan als 'Groot Schitterend Vuurwerk'. Die benaming zou voortaan ieder jaar opnieuw in de *Feestwijzer* prijken.⁶⁴ Inhoudelijk veranderde er weinig. Gall junior nam het echter niet zo nauw met de veiligheid. Dat bleek toen er in augustus 1899 brand uitbrak op zijn terrein aan de Rotterdamse Raampoortlaan. Zijn zusters, die daar in een tuinhuisje woonden, vluchtten in nachtgewaad over de schutting. De brandweer wist de schade beperkt te houden. Maar in het kippenhok vond de politie

ruim honderd kilo vuurwerk waar de autoriteiten geen weet van hadden. De gemeente Rotterdam legde beslag en stelde strafvervolgung in.⁶⁵ Blijkbaar waren er elders nog meer geheime voorraden, want het ontzetvuurwerk kon gewoon doorgang vinden. Compleet met 'Venetiaanse Gondel' en 'Mechanische Olifant'. Daarna moest Gall toch verstek laten gaan op 3 oktober, tot hij een doorstart kon maken in Hilligersberg.

Teloorgang van de particuliere illuminatie

In al dit vuurwerkgeweld is de oude illumineertraditie ten onder gegaan. Van meet af aan heeft de 3 October-Vereeniging de Leidenaars opgeroepen om op het feest der feesten de vlag uit te steken. Maar over versiering en verlichting wordt niet gerept. Daar zou ook weinig animo voor zijn geweest, want heel Leiden trok 's avonds naar het Schuttersveld.

Bij de ontzetting van 1898 was de stad bij uitzondering wél uitbundig geillumineerd: de verlichting was blijven hangen na de feesten bij de Inhuldiging van Koningin Wilhelmina, eind september.⁶⁶ Het was de laatste keer dat particulieren deelnamen aan een illuminatie. Sindsdien zijn vetglaasjes en gaslampen verdrongen door elektrische verlichting en is feestverlichting een zaak geworden van VVV en winkeliersverenigingen. Het stadsbestuur heeft het nog een tijdlang volgehouden om openbare gebouwen aan te lichten op 3 oktober. Het is niet bekend wanneer daar een einde aan is gekomen; het jubileumjaar 1924 kan de laatste keer zijn geweest.⁶⁷ In 2011 is de traditie nieuw leven ingeblazen met een *Moonlightcruise* door de Leidse grachten. De verlichting van bruggen en andere objecten langs de route vormde het geschenk van de gemeente Leiden aan de jubilerende 3 October-Vereeniging.

Pyrotechnisch interregnum

In de jaren 1900 tot en met 1903 werden de vuurwerkhonneurs waargenomen door G.J. Ruysch & Co te Utrecht.⁶⁸ Ook zij waagden zich aan mechanische nummers: buitelende clowns en een peurder worstelend met een enorme paling, die hem ten slotte het water in sleurt. De Leidse Oranjevereniging betrok het Koninginnedagvuurwerk van dezelfde firma. Toen dat in 1904 tegenviel, klaagden de kranten dat 'er geen gang in het vuurwerk' zat, dat Ruysch er de kantjes afliep en dat hij bovendien veel te duur was.⁶⁹

Gall zag zijn kans schoon en wist nog datzelfde jaar het contract met de 3 October-Vereeniging terug te veroveren. Hij gaf een reprise van de 'pyrotech-

Het stadhuis elektrisch geillumineerd op 3 oktober 1909. Coll. RAL.

nische hutspot' waarmee zijn vader in 1886 de vuurwerkreeks had geopend en oogstte veel bijval met het mechanische nummer aangekondigd als 'marcherend fanfarekorps – unique daarstelling, hoogstcomisch intermezzo'. Maar het jaar daarop (1905) werd de show geplaagd door regen en wind; tot overmaat van ramp was het bewegende stuk 'De Hengelaar' bij het opzetten beschadigd geraakt.⁷⁰

Gall kreeg zijn congé en het contract werd gegund aan de Haagse Kunstvuurwerffabriek Le Vulcan van Johannes Loeff.⁷¹ Op dat moment was de 75-jarige Loeff bezig zijn opvolger in te werken. Dat was Abraham Jacobus Kat (1882-1961), die rond 1900 bij Le Vulcan in dienst was gekomen. Deze avontuurlijke zoon van een Leidse boekhandelaar had het vuurwerkvak geleerd in Frankrijk. In de zomer van 1906 werkte hij nog onder leiding van Loeff,⁷² maar in oktober van dat jaar stond *zijn* naam onder het vuurwerkprogramma in de *Feestwijzer*.⁷³ Helaas, de show mislukte jammerlijk. Het *Leidsch Dagblad* klaagde: 'Het slotnummer: "groot schitterend vuurwerk", zooals het ouder gewoonte in het programma was aangekondigd [...] is op een groote mislukking uitgelopen.

Alleen de elektrische koningspijlen hebben de eer van hun naam eenigzins aangehouden, anders leverde het vuurwerk bittere teleurstelling op. Het weigerde telkens te ontbranden.⁷⁴

De Vereniging stelde Le Vulcan in gebreke. De jonge Kat reageerde met een anoniem ingezonden stuk, dat hij ondertekende als ‘de aannemer van het vuurwerk’. De mislukking zou te wijten zijn geweest aan architect W.C. Mulder, die verantwoordelijk was voor de bouw van de vuurwerkloods op het Schuttersveld. Omdat de timmerlieden al maanden in staking waren, had Mulder beunhazen ingehuurd die een getimmerte hadden neergezet dat zo lek was als een mandje. En natuurlijk stortregende het in de aanloop naar 3 oktober, dus was het vuurwerk nat geworden. De 3 October-Vereeniging was niet overtuigd. Zij gunde het vuurwerk van 1907 aan de gerenommeerde firma J.N. Schuurmans uit Leeuwarden, die één mechanisch nummer toonde, getiteld ‘de gymnast’ en de wat afgezaagde tekst ‘Leiden Ontzet’.⁷⁵ Het volgende jaar kreeg Ruysch een herkansing. Hij kwam met dezelfde tekst en een oud-Hollandse sjees.⁷⁶ In 1909 was Schuurmans weer aan zet. De weergoden waren hem niet gunstig gezind: zijn ‘buitelende clowns’ vielen in het water.

Eerste periode Kat

In 1910 ging het contract weer naar Kat. Met de zegen van Loeff was hij inmiddels voor zichzelf begonnen als Koninklijke Nederlandsche Pyrotechnische Fabriek, gevestigd op de hoek van de Rijnsburgerweg en de Wassenaarseweg. Zelf woonde hij aan de Hogewoerd.⁷⁷ In 1921 kocht hij een terrein aan de Leidse Stadspolderweg. Daar experimenteerde hij met grote bewegende stukken. Zoals de peurbak die hij in 1923 ten tonele voerde, met daarin een palingvisser die zijn vangst ophaalt – een nummer waar Ruysch in 1900 al furore mee maakte.⁷⁸

In 1925, toen de viering in het teken stond van de reclame, kwam Kat met een primeur: Japans dagvuurwerk. Dat bestond uit bommen die rijstpapieren ballonnen uitwierpen in de meest fantastische vormen: een olifant, een tijger, een muzikant, een vliegmachine of een draak. Andere explodeerden in een regen van reclamebiljetten. Dat was een eigen vondst van Kat, waarop hij octrooi had aangevraagd.⁷⁹ Dit dagvuurwerk werd afgestoken vanaf een schuit in de Oude Rijn bij het Waaghoofd. Een geweldige menigte verdrong zich op de walkant, op de bruggen en de daken van omliggende panden. Er werd druk gefotografeerd en gefilmd. Veel was er echter niet van te zien, zoals een journalist teleurgesteld opmerkte: ‘t Zal menigeen op dat moment vergaan zijn als ons bij het staren naar

Primeur van de firma Kat in 1925: Japans dagvuurwerk, op een platte schuit bij het Waaghoofd. De heer Kat (midden, met hoed) steekt de stukken eigenhandig af. Coll. RAL.

den weliswaar bewolkten, doch niettemin sterken hemel. Het turen naar de afgeschoten vuurwerkstukken deed onwillekeurig de tranen opwellen...⁸⁰

In de jaren die volgden, leek het dagvuurwerk een vaste plaats op het programma te hebben veroverd naast het Groot Schitterend avondspektakel. Maar op den duur bleek het te begrotelijk. Na zes jaar meldde het bestuur op de jaarvergadering: 'In plaats van het Japansche Dagvuurwerk wordt naar een andere attractie uitgezien, ter afwisseling.'⁸¹ Sindsdien is het alleen nog vertoond bij het 75-jarig bestaan van de Vereeniging in 1961 en bij het 100-jarig bestaan in 1986. Toen de 3 October-Vereeniging het nogmaals wilde vertonen ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan, bleek er in de hele wereld geen Japans dagvuurwerk meer te worden gemaakt.

De weersomstandigheden bleven het vuurwerk parten spelen. Het 'keurig programma' van twaalf afdelingen dat was voorbereid voor het 40-jarig bestaan van de Vereeniging (1926) ging de mist in. Een sterke noordoostenwind blies de rook voor de stukken en reduceerde de twee ridders te paard, die op elkaar inreden met lansen van magnesiumvuur, tot een schimmenspel.⁸²

De publiekstrekkingen in 1929 waren een 'magisch tableau' van vuurpluimen en vuurvinders, en een 'stijgende kroon'. Het slotnummer stelde de Rijnridder voor,

A.J. Kat's triomfvuurwerken. *Affiche van de firma Kat uit de jaren '30 van de 20ste eeuw. Coll. RAL.*

te paard met het vaandel van de 3 October-Vereeniging in de hand, omgeven door dubbele obelisksen van diamantvuur, zonnen en Romeinse kaarsen. Bij dat nummer zette de muziek het Wilhelmus in, dat door het publiek met ontbloot hoofd werd meegezongen. Pas daarná knalde de allerlaatste kanonslag – zo hoorde dat toen.⁸³

De shows wisten het publiek ieder jaar weer te verrassen. In 1930 schreef de *Leidsche Courant*: ‘De techniek der vuurwerkfabricatie wordt jaar op jaar volmaakter en men staat er versteld van welke verrassende successen bereikt kunnen worden. Noemen we slechts de groote stukken: den Helioswagen, de gebonden Pauwenveeren, de boot met Roeiers, de magnesium Diamant, de Egyptische Pyramide, het Vlindertableau, de electrische Etage-waterval en het “Weest lid der 3 Octobervereniging”’.⁸⁴

Toch moest altijd gewerkt worden met een beperkt budget. Vooral toen de penningmeester van de Vereeniging eenmaal had ontdekt dat hij A.J. Kat op z’n Leidse gemoed kon werken: ‘t Is ’t Bestuur altijd zeer aangenaam, onder de leve-

ranciers mensen te hebben, zoals U, die geen moeite te groot achten, om de opdracht in alle nauwkeurigheid uit te voeren, zonder 't financieel belang altijd op den voorgrond te plaatsen.'⁸⁵ Hoe armer de penningmeester zich hield, hoe verder Kat onder de prijs ging werken. Andere vuurwerkleveranciers kwamen eenvoudig niet meer aan bod. En zo werd 'vuurwerk' voor de Leidenaars synoniem met zijn firma.

Steeds weer had men te kampen met nattigheid. Het jaar 1932 spande de kroon: de optocht hield het halverwege voor gezien 'wegens plasregens' en het vuurwerk mislukte volledig.⁸⁶

Veel ernstiger waren de rampen waardoor de fabriek zelf werd getroffen. Net als zijn voorgangers Gall en Loeff verhoogde Kat zijn productie ten koste van de veiligheid. Een explosie in 1930 kostte vuurwerker Adrianus Schouten het leven. In september 1934 verongelukte meesterknecht Van Wezel bij de montage van het Groot Schitterend Vuurwerk. De show ging gewoon door; het publiek betuigde zijn medeleven met de weduwe en haar drie kinderen door een minuut stilte in acht te nemen.⁸⁷

In de crisisjaren gingen er stemmen op dat het geld beter kon worden besteed aan armoedebestrijding.⁸⁸ Dat is er niet van gekomen, maar de 3 October-Vereeniging meende in 1939 wel dat het gezien de 'donkere tijdsomstandigheden' niet gepast zou zijn om uitbundig feest te vieren.⁸⁹

Tijdens de Bezetting (1940-1945) werden er nog steeds herdenkingsdiensten gehouden, maar van enige feestvreugde kon geen sprake zijn. Het vuurwerk zou trouwens toch een probleem zijn geworden: de fabriek van Kat – die al sinds de jaren '30 munitie maakte voor het leger – was door de Duitsers overgebracht naar Wuppertal.

Tweede periode Kat

In het bevrijdingsjaar 1945 was de ontzetviering bescheiden als gevolg van de geldsanering. Pas in 1946 werd de vuurwerktraditie in ere hersteld. Kat was intussen teruggekeerd op zijn honk aan de Stadspolderweg. Er klonk menige 'Ooo...' en 'Aaaah...' van blijde herkenning toen de 'Dubbele Pyrotechnische Telegraaf' over het Schuttersveld suisde, de 'Magnesiumwonderfontein' weer spoot en de 'Gouden Regen' fonkelend neerdaalde. Tegen de tijd dat het slotstuk ontbrandde, viel er een échte regenbui, die de show met een sisser deed aflopen.⁹⁰

Van 1946 tot en met 1984 bleef het contract in handen van de oude vertrouwde leverancier. Daar zijn weinig bijzonderheden over te melden. De pers was

blasé geworden van de geijkte nummers en schreef alleen nog dat de viering werd afgesloten met ‘het traditionele vuurwerk’ door ‘Leidens hoogsteigen Kat’.

In deze periode werd ook door particulieren vuurwerk afgestoken op 3 oktober. Dat werd gemaakt door de firma Kat en verkocht via speelgoedwinkels, zoals Van Brussel in de Haarlemmerstraat.⁹¹ Sommige Leidenaars haalden het bij de fabriek aan de Stadspolderweg – in het holst van de nacht en zonder te betalen.

Na het overlijden van A.J. Kat in 1961 zei de nieuwe eigenaar tegen zijn meesterknecht: ‘Doe die overal uit en trek een overhemd aan. Ik kan het goedkoper uit China halen dan jullie het kunnen maken.’⁹² Vanaf dat moment droegen de rotjes en kanonslagen het opschrift *Kat – Leiden – niet in de hond* [sic] *houden*.⁹³ De show op 3 oktober werd meer dan ooit het handelsmerk van het bedrijf, dat zich op termijn volledig zou toelagen op het evenementenvuurwerk. Voor de 3 October-Vereeniging was het ondenkbaar om een andere leverancier te nemen. Zoals vuurwerkcommissaris mr. Karstens het in 1985 uitdrukte: ‘Er moet nog heel wat water door de zee stromen voordat er wat gaat veranderen, want Kat doet het al zo lang.’⁹⁴

Periode Van der Nat

En toch raakte de firma juist in 1985 het contract kwijt aan haar eigen ex-werknemer, Christiaan van der Nat junior.⁹⁵ Hij was nét twee jaar voor zichzelf bezig toen het Schuttersveld werd bebouwd. Van der Nat kwam op het briljante idee om het vuurwerk voortaan af te steken in het Ankerpark.⁹⁶

Bij de eerste show op de nieuwe locatie (1987) presenteerde hij twee zwemmende zwanen tegen de achtergrond van een waterval en vijf spuitende fontein. Die had hij speciaal voor de gelegenheid ontworpen, want ‘de 3 oktoberopdracht is toch iets bijzonders. Je bent tenslotte Leidenaar. Je hebt een eigen Leids bedrijfje en dan is het leuk als je “Leiden mag afsteken”. Qua geld is 3 oktober een doorsnee klus, maar we maken er een grote klus van.’⁹⁷

Van der Nat verzorgde ook de shows bij de Lakenfeesten en andere Leidse festiviteiten. Hij was actief ‘van Terneuzen tot Groningen’, zoals hij zelf zei, ‘en van trouwerijen tot volksfeesten’. Ook hij ontkwam niet aan schaalvergroting: in 1988 verhuisde zijn bedrijf naar Steenwijk.

Op 13 mei 2000 kostte de explosie van een vuurwerkfabriek in Enschede aan 23 mensen het leven. Vanaf dat moment was de gehele branche verdacht. De opslag van Kat aan de Stadspolderweg – tussen een spoorlijn en een woonwijk – werd direct gesloten. Van der Nat kon in het Ankerpark niet voldoen aan de

strengere veiligheidseisen. In 2002 wist hij de show nog te redden door minder zwaar vuurwerk te gebruiken – ‘meer kleur en minder knallen’.⁹⁸ Met weemoed sprak hij over de ‘grote jongens, dus de kogelbommen met een doorsnede van 76 centimeter’.⁹⁹ Dat was zijn handelsmerk geweest, de ‘kanonslagen-serie, waarvan je zo’n klemmend gevoel op je borst krijgt’.¹⁰⁰

In 2003 werd de show verzorgd door een groep samenwerkende vuurwerkproducenten, van wie Van der Nat er één was. Sindsdien is gewerkt met leveranciers die het effect vooral halen uit ‘fascinerende kleuren en fraaie vormen’, aldus de *Feestwijzer 2011*.

Traditie met onzekere toekomst

De geschiedenis van het vuurwerk in Leiden begon in 1586 met de intocht van de graaf van Leicester. Op dat moment stond de pyrotechniek in de Noordelijke Nederlanden nog in de kinderschoenen. Rond 1700 verloor het vuurwerk zijn militaire karakter en nam het de vreedzamer vorm aan van het vuurwerktheater. Dat droeg zijn boodschap uit middels chassinetten en driedimensionale figuren vol knal- en lichteffecten. Illuminatie van gebouwen met olielampjes en chassinetten was een vinding van de rederijkers. Voor zover bekend zijn chassinetten in Leiden voor het eerst gebruikt in 1747.

Vuurwerk was kostbaar. Het stadsbestuur tastte incidenteel in de buidel, maar het merendeel van de vuurwerkshows die de Leidenaars tot 1886 te zien kregen, werd hun aangeboden door de studentenbevolking; hetzij als onderdeel van Oranje- of academische feesten, hetzij ter gelegenheid van de viering van Leidens ontzet.

De burgerij bleef trouw aan de illumineertraditie. Rijk en arm droegen naar vermogen bij aan de feestvreugde. Openbare gebouwen werden van overheidswege aangelicht. De Leidenaars liepen niet voorop bij vernieuwingen op dit gebied; ze volgden wat er in de regio – Amsterdam, Haarlem, Den Haag – werd uitgedacht.

In de loop van de 19de eeuw kwamen studenten en burgers nader tot elkaar. In 1823 werd de ontzetviering gered door het studentencorps, dat vervolgens niet meer weg was te denken uit de organisatie ervan. Feestcommissies waarin burgers en studenten gebroederlijk zitting hadden, haalden het vuurwerk uit de academische sfeer. De 3 October-Vereeniging volgde dat model en organiseerde in haar stichtingsjaar 1886 een vuurwerk dat direct tot traditie werd verheven. Rond diezelfde tijd ging het particulier initiatief in de stedelijke illuminatie verloren.

In de 125 jaar die volgden was het Groot Schitterend Vuurwerk een begrip in heel pyrotechnisch Nederland. Gerenommeerde vuurwerkmakers stelden er eer in om ieder jaar weer een spetterende show te presenteren. Voor 'echte' Leidenaars roept de naam A.J. Kat nostalgische beelden op van knal- en lichtspektakels die heden ten dage niet meer zouden mógen, en van dagvuurwerk dat zelfs niet meer bestáát.

De organisatoren van de 3 October-Vereeniging doen hun uiterste best om er binnen de verscherpte veiligheidsvoorschriften het beste van te maken. Hopelijk slagen zij er ook op langere termijn in om de Leidse vuurwerktraditie in stand te houden.

Noten

- 1 *Leidsch Dagblad*, 30 september 1886.
- 2 Volgens Van Dale zou het zelfstandig naamwoord 'illuminatie' pas in 1796 uit het Frans zijn overgenomen. In het kader van het onderzoek naar de Leidse vuurwerkgeschiedenis is het woord 'illuminatie' (meervoud illuminatiën) echter aangetroffen in bronnen uit 1766 en 1774. Oudere beschrijvingen van het fenomeen (1747-1748) gebruiken reeds het werkwoord en samenstellingen daarvan (illumineer-tent, illumineert-poort).
- 3 R.C. Strong en Jan Adrianus van Dorsten, *Leicester's triumph* (Leiden 1964) 61.
- 4 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 7458, rekening van de tesorier-ordinaris over het jaar 1586, fol. 658r-v. Als beroep van Wouter Joostenszn. wordt vermeld 'lepelmaecker'.
- 5 Leicesters oudere broer Ambrose Dudley, earl of Warwick, was Master of the Ordnance. In 1572 organiseerde hij als eerste in Engeland een groot schijngevecht waar zowel kanonnen als vuurwerk aan te pas kwamen. Alan St H. Brock, *A history of fireworks* (London 1949) 33.
- 6 Joh. C. Breen, 'Het eerste bezoek van Prins Willem I aan Amsterdam na de Alteratie van 1578', *Jaarboek Amstelodamum* 21 (1924) 73. De rederijkers ontstaken bij die gelegenheid een groot siervuurwerk in de vorm van een kroon met daarin 'ratelbussen ende andere instrumenten die van de buspoeder gemaect worden'. (F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, *Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijkerskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw* (Delft 1999) 50.
- 7 Derk Persant Snoep, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (dissertatie Utrecht 1975) 24-25. Allegorische toneelstukjes werden in Leiden al in de 15de eeuw opgevoerd op kerkelijke feestdagen. In 1494 wordt melding gemaakt van 'die stomme personage' die te zien waren op een podium bij de Pieterskerk; Herman Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum 1997) 79. Volgens Snoep werd bij officiële ontvangsten de stadspoort als toneel gebruikt. Later werden langs de route van de intocht theaterpoorten gebouwd van hout, canvas en papier. Onder invloed van de Renaissance namen die in de 16de eeuw de vorm aan van Romeinse triomfbogen. Bovenop de poorten werd toneel gespeeld. Zo trok prins Maurits in 1594 Leiden binnen door een 'arc triomphaal', terwijl de rederijkers boven zijn hoofd een uitvoering gaven van de overwinning van Gideon op de Midianieten (Snoep, *Praal en propaganda*, 33-34). De theaterpoorten werden het voorbeeld voor de vuurwerktheaters van de 18de eeuw.
- 8 Strong en Van Dorsten, *Leicester's triumph*, 60. De Stedenmaagd werd overigens gespeeld door een man: het middeleeuwse verbod op vrouwen op het toneel was na de Reformatie nog onverminderd van kracht.
- 9 De draak is te zien op een contemporaine prent getiteld *Delineatio Pompae Triumphalis* [1586], zie bv. Strong en Van Dorsten, *Leicester's triumph*, 48. Leicester deed zijn intrede in Den Haag op 6 januari 1586; het Leidse vuurwerk werd op 12 januari afgestoken.
- 10 Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal memoriaal*, 504. Toen in 1549 Philips II Leiden bezocht, kwamen daar overigens noch tonnetjes, noch vuurwerken aan te pas (Snoep, *Praal en propaganda*,

- 18).
- 11 RAL, PV 37547 (gedateerd 17de eeuw).
 - 12 RAL, PV 18422.
 - 13 Snoep ziet de festiviteiten van 1691 als de apotheose van de triumfalia in de Noordelijke Nederlanden: 'omdat in de 18de en ook in de 19de eeuw de decoratiesystemen hier te lande vervielen in een tamelijk onbelangrijke volkskunst, die contrasteerde met de nog steeds omvangrijke festiviteiten in Frankrijk en Duitsland'. (Snoep, *Praal en propaganda*, 6).
 - 14 Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal memoriaal*, 558.
 - 15 Simon Koster, *Van schavot tot schouwburg. Vijfhonderd jaar toneel in Haarlem* (Haarlem 1970) 80-81.
 - 16 Snoep, *Praal en propaganda*, 14.
 - 17 Ibidem, 15.
 - 18 *Komste van Zyne Majesteit Willem III, Koning van Groot Britanje enz. in Holland, ofte omstandelyke beschryving van alles, het welke op des zelfs komste en geduurende Zyn verblyf, in 's Graavenhaage en elders, ten teeken van vreugde en eere, is opgerecht en voorgevallen* ('s Graavenhaage 1691).
 - 19 [S.J. Le Poole L.Gz.], 'Het Dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747', *Leidsch Jaarboekje* 10 (1913) 56. Dergelijke tempeltjes werden destijds algemeen aangeduid als 'vuurwerk-theater'. Vgl. de prent van het vuurwerkgebouw dat in 1713 in de Hofvijver stond ter ere van de Vrede van Utrecht, getiteld *Afbeelding van het Theater met zijn ornamenten en Constigh Vuurwerk* (Atlas van Stolk 8328).
 - 20 [S.J. Le Poole L.Gz.], 'Het Dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747', *Leidsch Jaarboekje* 11 (1914) 83.
 - 21 Het oprichten van de poorten was niet voorbehouden aan de stedelijke overheid. Armere Leidenaars hadden er een aardige bijverdienste aan: 'de eer poorten Wierden geset aan alle kanten van de hoeken voor steegen en straaten, dewelke veel van de gemene mensen daar setten en by bleeven sitten om die er door heen ging verpligt was yets te geeven.'; Le Poole, 'Dagboek van een Leidenaar' (1913) 41.
 - 22 Ibidem, 43.
 - 23 Ibidem, 45.
 - 24 Ibidem, 58. Illuminatie van particuliere woningen met chassinetten werd in Den Haag sinds 1691 toegepast (Snoep, *Praal en propaganda*, 95).
 - 25 Er was wel een particulier (de heer Carson) die een vuurwerkje afstak op de stoep van zijn eigen huis.
 - 26 [S.J. Le Poole L.Gz.], 'Het Dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747 (tweede deel)', *Leidsch Jaarboekje* 13 (1916) 111. De bonlantaarns hoorden tot de uitrusting van de gebuurten en waren bedoeld voor verlichting bij calamiteiten. Het idee om lantaarns in de toren te hangen was afkomstig uit Amsterdam, waar in 1580 ter ere van Willem van Oranje de Oudekerkstoren verlicht was geweest met 150 'lanternkens van pampier' (Breen, 'Het eerste bezoek van Prins Willem I', 73).
 - 27 Le Poole, 'Dagboek van een Leidenaar' (1916) 111.
 - 28 RAL, Bibl. 811, 'De Feesten te Leyden, gehouden den 8sten Maart 1766, bij gelegenheid van de Verjaring en Installatie van Willem de Vijfde, Prins van Oranje en Nassau, Erfstadhouder, Kapitein Generaal en Admiraal van Holland en Westfriesland, enz.enz.enz', *Het Verlicht en Juichend Nederland*, 223-232. Behalve Willem van Lelyveld (1706-1769) illumineerde ook diens zoon, Frans van Lelyveld (1740-1785), de oprichter van de Nederlandsche Maatschappij der Letterkunde te Leiden. Deze had de ramen van zijn huis aan de Nieuwe Rijn voorzien van chassinetten met

- symbolische voorstellingen.
- 29 Snoep, *Praal en propaganda*, 28. Op de prent *Delineatio Pompae Triumphalis* [1586] is een stelling te zien van veertig koperen reflectoren in de vorm van de Roos van Tudor (zie bv. Strong en Van Dorsten, *Leicester's triumph*, 42).
 - 30 In 1874 adverteert J. van Leeuwen met guirlandes van sparrengroen en lampions, op te hangen tussen sparrenboompjes die hij eveneens kan leveren; RAL, PV 44826. Dit was waarschijnlijk dezelfde firma uit Haarlem die in 1855 het lustrumvuurwerk verzorgde.
 - 31 Voor de geschiedenis van de 3 oktoberviering: J. Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest over het ontzet der stad Leijden in den jare 1574, plegtig gevierd den derden en vierden oktober 1824* (Leijden 1824) en Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden, eeuwig feest* (Leiden 1986).
 - 32 [C. van Hoogeven], *Beschrijving der plegtigheden en vreugdebedrijven, bij het tweede eeuwjetijde van de verlossing der stad Leyden. Gevierd op den III. en IV. van Wijnmaend des jaers MDCCLXXIV* (Leyden 1775) 33-35.
 - 33 Ibidem, 49-51.
 - 34 Ibidem, 37.
 - 35 RAL, PV 44807, 44808 en 44809.
 - 36 E. Pelinck en C.C. Vlam, 'De ordinaris muzikanten van de Leidse universiteit', *Leids Jaarboekje* 55 (1963) 56 en 59.
 - 37 C.W. Fock en R.E.O. Ekkart, 'De confiturier Jan Honkoop en het dessert op 8 februari 1775', *Leids Jaarboekje* 68 (1976) 88-89.
 - 38 [C. Steenhauer], *Beknopt verslag van het oogmerk en de wijze der feest-viering van het ontzet der stad Leyden, op den 3den van wijnmaend 1823, door de studenten der Hooge School* (Leyden 1823). De Sociëteit was tot 1837 gevestigd in het pand Breesstraat 121, 'De Twee Kolommen'. Van Rapenburg 19 verhuisde zij in 1839 naar de huidige locatie. Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame III: De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit 1776-1876* (Amsterdam 2005) 192-195.
 - 39 *Programma*, vastgesteld door het gemeentebestuur op 9 september 1824.
 - 40 Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest over het ontzet*, 83-87.
 - 41 W. Otterspeer en M.F. Le Coultre, 'Studenten en 3 October' in: Moerman en Van Maanen, *Leiden, eeuwig feest*, 30.
 - 42 Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest over het ontzet*, 83-87.
 - 43 De installatie was aangelegd in 1822. Het 'gaz' werd bereid uit steenkool volgens het procédé van ds. Koning, die in Leiden woonachtig was tussen 1821 en 1826. Zijn vinding was niet veilig en vond weinig toepassing. In 1826 werd de installatie bij Koppeschaar ontmanteld. A. Stolp, 'De eerste Leidse gaslichten', *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 118.
 - 44 *Leydsche Courant*, 7 februari 1825.
 - 45 J. Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest van de stichting der Hooge Schole te Leijden, in den jare 1575, gevestigd, plegtig gevierd op den 8sten Februarij 1825 en volgende dagen* (Leijden 1825) 25.
 - 46 Afgebeeld en beschreven in Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest van de stichting*. Het chassinet stond opgesteld op de Kleine Ruïne aan het Steenschuur (waar in 1856 het Kamerlingh Onnes Laboratorium is gebouwd).
 - 47 *Herinnering aan Leyden in Junij 1855* (Leyden 1855) 20-21. Op de Kleine Ruïne stonden vier obeliskken met gasverlichting.
 - 48 *Herinnering aan Leyden*, 22-23.
 - 49 J.M.E. Dercksen, *Gedenckboek van het derde eeuwfeest van Leidens ontzet* (Leiden 1875) 141.

- 50 In de zomer van 1874 was ongenoegen ontstaan tussen de gemeentelijke commissie en het bestuur van Musis Sacrum. Eind augustus werd het bijgelegd en namen drie leden namens Musis zitting in de subcommissie voor de Vauxhall (*Leidsch Dagblad*, 19 augustus 1874 en 1 september 1874; *Leidsche Courant*, 10 september 1874). Hun namen zijn niet bekend, maar in de lijst van subcommissieleden springen drie studenten eruit die bovendien jaargenoten waren (cohort 1870): C.F.E. Wiggers van Kerchem, Th. Heemskerk en Jac. Scheltema.
- 51 Otterspeer en Le Coultre, 'Studenten en 3 October', 30.
- 52 *Leidsche Courant*, 6 februari 1875.
- 53 *Programma der feestviering ter gelegenheid van de onthulling van het gedenkteekeken van Leiden's ontzet op 3 October 1884 te Leiden* (Leiden [1884]) 12-13.
- 54 Ibidem, 3 en *Leidsche Courant*, 10 september 1874. Leidenaar Cornelius Hermanus Petrus Klaverwijden had rechten gestudeerd aan de universiteit van Leiden (cohort 1863) en was er gepromoveerd op 8 juni 1870. In 1874 was hij lid geweest van de subcommissie voor de Vauxhall.
- 55 Pieter Julius van Wijngaarden (1864-1933), studeerde rechten vanaf september 1882 en promoveerde op een onderwerp uit het notarieel recht op 17 december 1888. Hij was praeses van Minerva sinds 14 februari 1885 (herkozen in 1886). Hij was net als Gall afkomstig uit Rotterdam en zal dus als kind al hebben genoten van diens vuurwerkshows.
- 56 Otterspeer en Le Coultre, 'Studenten en 3 October', 32.
- 57 In 1885 had hij zijn vierde show in de Sleutelstad gegeven, bij het 310-jarig bestaan van de universiteit. *Leidsch Dagblad*, 2 juli 1885.
- 58 Ibidem, 6 oktober 1886.
- 59 Ibidem. Voor het contact met The Holland Society of New-York, zie A. Ponsen, 'Pelgrims naar de vrijheid' in: Jori Zijlmans, Arti Ponsen en Nico Roepers, *Holland mania. Amerikaanse en Japanse beeldvorming over Nederland* (Amsterdam 2009) 54-69.
- 60 In 1887 was er, in plaats van vuurwerk, een experiment met elektrische verlichting. Leiden had toen nog geen elektriciteitscentrale; waarschijnlijk werd de stroom opgewekt met generatoren. Een jaar later klaagt men daar nog over: 'Het feestterrein [in 1888] was goed met eene menigte gaslantarens, w.o. met bijzondere branders, verlicht en vormde eene gunstige tegenstelling met de Egyptische duisternis, welke er verleden jaar, trots het aanwezig zijn van electrisch licht, stikdonkerer gedachtenis, nu en dan heerschte.' (*Leidsch Dagblad*, 5 oktober 1888). De overige vuurwerkloze jaren zijn: 1898 (wegens samenvallen met de inhuldigingsfeesten) en de oorlogsjaren 1914-1918 en 1939-1945 (de viering van 1939 was uiterst sober in verband met de oorlogsdreiging).
- 61 *Leidsch Dagblad*, 5 oktober 1889.
- 62 Ibidem, 14 oktober 1889.
- 63 Gall presenteerde zijn mechanische nummers in 1892 als eigen uitvinding. Maar in de beschrijving van het lustrumvuurwerk van 1855 wordt al een 'molen van Don Quichotte' genoemd. Bewegende stukken waren in de begintijd van het vuurwerk reeds bekend. Casimir Siemienowitz publiceerde in 1650 een standaardwerk voor pyrotechnici waarin hij het principe uit de doeken deed.
- 64 Het eerste vuurwerk van de 3 October-Vereeniging in 1886 werd aangeduid als 'groot vuurwerk'. Daarna werd het 'luisterrijk vuurwerk' en in 1890 'groot luisterrijk

- vuurwerk'. De 'luisterrijke pyrotechnische decoratie' van 1894 werd in 1895 'groot schitterend vuurwerk'. Sinds 2000 is de traditionele benaming uit de *Feestwijzer* verdwenen. Via 'groot slotvuurwerk' en 'vuurwerk, klank-, licht, kleur- en muziekspektakel' is de afsluiting van het ontzet gewoon 'vuurwerk' gaan heten.
- 65 *Leidsch Dagblad*, 23 augustus 1899. De vergunning van de gemeente Rotterdam was in 1874 verleend aan de oude Gall en ging tot 25 kilo vuurwerk.
- 66 In 1898 was er geen separate ontzetviering (op de herdenkingsdienst na). RAL, Archief van de 3 October-Vereeniging, inv.nr. 323A: *Officieel Programma voor de inhuldigingsfeesten te Leiden op 22 & 23 September 1898*, 56-57.
- 67 RAL, Glasnegatief 004698 toont de elektrisch verlichte Korenbeursbrug op 3 oktober 1909; Glasnegatief 004367 – het Stadhuis met elektrische verlichting – lijkt tot diezelfde serie te behoren. Een fotoboek van de feesten van 1924 (RAL, Archief van de 3 October-Vereeniging, inv.nr. 324A) bewijst dat in ieder geval de Korenbeursbrug en molen De Valk toen verlicht waren.
- 68 Ruysch (ook geschreven als 'Ruijsch') wordt al in 1867 vermeld als maker van vuurwerkshows in het Utrechtse park Tivoli. In 1878 is hij als 'hofleverancier en vuurwerkmaker van ZHH Prins Hendrik' actief op Scheveningen.
- 69 *Leidsch Dagblad*, 1 september 1904.
- 70 Ibidem, 4 oktober 1905.
- 71 Voor de bedrijfsgeschiedenis van Loeff zie P. Hoeksel, 'Vuurwerkfabriek *Le Vulcan*', *De Viersprong. Kwartaalblad van de Historische Vereniging Alphen aan den Rijn* 11 nr. 41 (november 1994) 88-90. Loeff (geb. Den Haag 1831) vestigde zich in 1889 als apotheker in Aarlanderveen. Daar begon hij te experimenteren met pyrotechniek. In 1895 verwierf hij het predikaat 'Koninklijk'. Pogingen om zijn bedrijf uit te breiden stuitten telkens op problemen met de veiligheid. In 1896 verhuisde hij naar Den Haag, waar hij zonder vergunning opereerde vanuit zijn woning in de Franklinstraat. Een explosie op 21 juli 1902 zette het benedenhuis in lichterlaaie. Loeff zat opgesloten in een achterkamertje tot het sein 'brand meester' was gegeven, maar kwam met de schrik vrij (*De Rijnbode*, 23 juli 1902).
- 72 Het *Leidsch Dagblad* van 28 augustus 1906 kondigt het Koninginnedagvuurwerk op de Posthof aan als vervaardigd door 'het vermaarde Pyrotechnische laboratorium 'Le Vulcan', Directeur J. Loeff, hofleverancier van H.M.'
- 73 Kat staat vermeld als tweede man na Albert F. Boonstra.
- 74 *Leidsch Dagblad*, 5 oktober 1906.
- 75 Jan Nico Schuurmans leerde het vak bij Loeff; J. Lenselink, *Vuurwerk door de eeuwen heen* (Amsterdam 1991) 28-29.
- 76 In juni 1927 werd het faillissement uitgesproken over de NV Vuurwerk- en Illuminatiefabriek v/h Kon. Ned. Pyrotechnische Fabriek G.J. Ruysch. In 1938 verhuisde de onderneming op papier naar Leiden. Bij de opheffing in 1939 staat de fa. Ruysch bij de Kamer van Koophandel ingeschreven op het adres Haarlemmerweg 75, het kantoor van A.J. Kat.
- 77 Voor de bedrijfsgeschiedenis van de firma Kat, zie F.M. van Poelgeest en C.B.A. Smit, 'Bom in Leidse Stadspolder', *Leids Jaarboekje* 92 (2000) 169-183.
- 78 *Leidsche Courant*, 4 oktober 1923.
- 79 *Leidsch Dagblad*, 2 oktober 1925.
- 80 *Leidsche Courant*, 6 oktober 1925.
- 81 *Leidsch Dagblad*, 29 mei 1931.

- 82 *Leidsche Courant*, 5 oktober 1926.
- 83 *Nieuwe Leidsche Courant*, 4 oktober 1929.
- 84 *Leidsche Courant*, 4 oktober 1930.
- 85 Bedankbrief van het bestuur van de 3 October-Vereeniging aan A.J. Kat, 14 oktober 1932. RAL, Archief van de 3 October-Vereeniging, inv.nr. 144. Kat antwoordde op 19 oktober: 'Het is voor mij steeds zeer aangenaam geweest de 3-October-Vereeniging te mogen leveren, omdat ik haar als Leidenaar beschouw als een stukje van mijzelf, hoewel ik steeds achter de schermen werk en vrijwel geen mensch weet en ook niet kan weten welke moeite en zorg aan het werk, dat ik hier lever, besteed wordt. Ik kan U dan ook wel in vertrouwen mededeelen dat het Leidsche vuurwerk op andere plaatsen zeer zeker een belangrijk hooger bedrag zou moeten kosten.'
- 86 *Leidsch Dagblad*, 13 oktober 1932.
- 87 Ibidem, 4 oktober 1934. J.A. van Wezel verongelukte op 28 september 1934. Van Poelgeest en Smit, 'Bom in Leidse Stads-polder' noemen de naam van de meester-knecht niet en geven als datum 10 oktober. Maar het ongeluk wordt vermeld in de *Nieuwe Leidsche Courant* van 28 september 1934. Sindsdien zijn er nog twee dodelijke slachtoffers gevallen bij explosies in de Kat-fabriek: Albertus Theodorus Johannes Meerbeek (in 1949) en Henk Remak (jaar-tal onbekend).
- 88 *Leidsch Dagblad*, 11 oktober 1937.
- 89 Ibidem, 29 september 1949 (terugblik).
- 90 Ibidem, 4 oktober 1946.
- 91 Van Brussel adverteert in *Leidsch Dagblad*, 1 oktober 1947: 'Het succes met 3 October, tegen de laagste prijzen zijn onze witte kapiteinspetten, feeststokken en vuurwerk.'
- Nog in 1962 adverteert Paddenburg (Nieuwe Rijn) in de aanloop tot het ont-zet met 'Morgen Glorie – extra groot. In de open lucht aansteken.' (*Leidsch Dagblad*, 29 september 1962).
- 92 E.J. Weterings, 'Christiaan van der Nat: Meer dan vijftig jaar vuurwerkmán', *Stielz* 12 nr. 4 (2001) 5.
- 93 Volgens mondelinge mededeling van diverse oudere Leidenaars die zelf consu-mentenvuurwerk van Kat hebben afge-stoken.
- 94 Weterings, 'Christiaan van der Nat', 5.
- 95 Van Poelgeest en Smit, 'Bom in Leidse Stads-polder', 171. In de literatuur komt niet altijd helder naar voren dat er twee Van der Nats zijn met dezelfde voor-naam. Christiaan junior legt het uit in een interview in 1987: 'Ik ben via mijn vader in het vuurwerk terechtgekomen. Die is op zijn achttiende bij de firma Kat begonnen en later opgeklommen tot bedrijfsleider. [...] Vijf jaar geleden heb ik mijn eigen vuurwerkbedrijf opgezet.' (*Leidsch Dagblad*, 3 oktober 1987). Het is dus niet Van der Nat senior, de bedrijfsleider van Kat, die voor zichzelf is begonnen, maar diens zoon.
- 96 Van der Nat vertelde zelf altijd dat hij het contract te danken had aan zijn idee voor een alternatieve locatie. Maar uit de *Festwijzers* van 1985 en 1986 blijkt dat hij het vuurwerk in die jaren nog op het Schuttersveld heeft afgestoken.
- 97 *Leidsch Dagblad*, 3 oktober 1987.
- 98 Ibidem, 24 juli 2002 en 14 augustus 2002.
- 99 Ibidem, 24 juli 2002.
- 100 Ibidem, 3 oktober 1987.

Tot nut en genoeg van geheel het beschaafd publiek

De Stadsgehoorzaal 1826-1871

Cor Smit

Op 15 februari 2010 vierde de Stadsgehoorzaal met een gevarieerd muzikaal programma officieel de afronding van een ingrijpende verbouwing en uitbreiding. Met de nieuwe, langverwachte 'kleine zaal' aan de Aalmarkt is het Leidse 'concertgebouw' klaar voor de toekomst. Genoeg reden om stil te staan bij het verleden van de Stadsgehoorzaal. Dit artikel gaat over het ontstaan van de Stadsgehoorzaal en de plaats die deze innam binnen de Leidse samenleving tijdens de eerste tientallen jaren van haar bestaan, dat wil zeggen tot het moment dat men besloot de oorspronkelijke zaal te vervangen door een nieuwe. Dat was nog niet het huidige, door D.E.C. Knuttel ontworpen gebouw uit 1891, maar een voorganger, gebouwd in 1871-1872 naar ontwerp van J.W. Schaap. De Stadsgehoorzaal van Schaap betekende een aanzienlijke uitbreiding en een kwalitatieve verbetering vergeleken met de oude, die in 1826 was ingericht in de westelijke vleugel van het middeleeuwse Catharinagasthuis.

Dat die oude zaal niet meer voldeed, laat zien dat het sociaal-culturele leven in Leiden rond 1870 een behoorlijke vlucht had genomen. Vanaf de jaren twintig van de 19de eeuw viel er steeds meer te beleven in de Sleutelstad en de Stadsgehoorzaal speelde daarbij een belangrijke rol. Je kan de Stadsgehoorzaal gerust de kraamkamer van het Leidse sociaal-culturele leven noemen. Je kan ook zeggen dat wat zich in de Stadsgehoorzaal ontplooidde in de periode 1826-1871, een afspiegeling is van wat de Leidse burgers in die tijd bezighield. Concerten en andere culturele uitingen spelen daarin een belangrijke rol, maar er gebeurde veel meer. De huidige nadruk op muziek is pas van recente datum. Klikspaan noemde de Stadsgehoorzaal in 1844 een spreek-, concert- en danszaal,¹ maar zelfs die aanduiding is te beperkt. Het was daarnaast een vergaderlokaal, een feestzaal, een

Cor Smit (1954) is vrijgevestigd historicus.

Hij publiceert regelmatig over de Leidse geschiedenis.

De oorspronkelijke Stadsgehoorzaal in de westvleugel van het Catharinagasthuis aan de Breestraat. Foto J. Goedeljee, circa 1870. Coll. RAL.

oefenruimte, en nog veel meer. Vrijwel alle soorten activiteiten waarvoor Leidenaren in de 20ste eeuw naar de zaal aan de Breestraat gingen, vonden hun oorsprong in die eerste decennia – afgezien van sport en film, want daarvan was voor 1870 überhaupt geen sprake.

Ten slotte zal in dit artikel duidelijk worden dat de Stadsgehoorzaal begon als een vrij elitair hereninitiatief, maar dat in de loop der tijd steeds meer groepen deelnamen aan de activiteiten die er plaatsvonden. De Stadsgehoorzaal werd al vóór 1872 een instelling voor alle Leidenaars, van hoog tot laag.

Vier genootschappen zoeken ruimte

Het begon allemaal in maart 1826 met een brief van vier Leidse genootschappen aan het stadsbestuur. Het was toch ‘droevig’ dat er voor hun activiteiten geen geschikte ruimte was in Leiden, nota bene ‘de zetel der Wetenschappen’, ‘terwijl in veel kleine steden en dorpen [daarin] wel [was] voorzien’, schreven zij.² Hun oog was gevallen op de grote zaal van het Catharinagasthuis, die op dat moment ‘genoegzaam nutteloos en ledig’ stond. Deze vier genootschappen waren de Leidse afdelingen van de Hollandsche Maatschappij voor Fraaye Kunsten en Wetenschappen (verder: Fraaie Kunsten), de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (verder: Letterkunde), de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij (in verband met een naamswijziging in 1836 verder: Nijverheid)³ en de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen (verder ’t Nut).

Deze verenigingen werden doorgaans aangeduid als ‘wetenschappelijke maatschappijen’ of ‘geleerde genootschappen.’⁴ Zij wijdden zich echter niet alleen aan de pure wetenschap, maar ook aan de vertaling ervan richting samenleving, aan onderwijs en volksverheffing en aan cultuur. Dat laatste betrof vooral de taal- en letterkunde. Het waren gerespecteerde verenigingen, waarin vooraanstaande burgers en leden van de Leidse academische gemeenschap actief waren. Ze hadden hun wortels in de genootschapcultuur van de tweede helft van de 18de eeuw. Fraaie Kunsten was feitelijk de voortzetting van het dichtgenootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen dat – net als Letterkunde – in 1766 in Leiden was opgericht.⁵ Nijverheid was de voortzetting van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, die sinds 1778 een Leids ‘Departement’ had.⁶ De Leidse afdeling van ’t Nut bestond sedert 1786.

Deze genootschappen waren indertijd opgezet met ideeën over wetenschappelijke en culturele vernieuwing en – tot op zekere hoogte en per genootschap verschillend ingevuld – maatschappelijke hervorming in het achterhoofd. Ze

waren tijdens de Bataafse Republiek en de Franse Tijd blijven functioneren, de een met meer succes dan de andere, en ontplooiden sinds de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden steeds meer maatschappelijke initiatieven. Zij hadden anno 1826 echter geen vast onderkomen, in ieder geval geen dat geschikt was voor openbare activiteiten.

De vier verenigingen zetten in hun verzoekschrift uiteen hoe zij de voorgaande jaren oplossingen voor hun dakloosheid hadden gezocht.⁷ Zij schreven dat zij vroeger in de ruimte van Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen aan de Langebrug bijeenkwamen. Fraaie Kunsten en Letterkunde hielden daar inderdaad regelmatig openbare vergaderingen.⁸ Het Nut organiseerde zijn openbare bijeenkomsten vaak elders, met name in de Lutherse Kerk aan de Hooglandse Kerkgracht.⁹ Het pand aan de Langebrug was door de buskruitramp van 1807 echter zwaar beschadigd en werd rond 1818 afgebroken. Daarna moesten de genootschappen hun toevlucht nemen tot allerlei 'logementen' in de stad, zoals De Gouden Leeuw, De Zon en Sociëteit De Harmonie.¹⁰ Soms ook maakten ze gebruik van de Schouwburg.¹¹ De genootschappen vonden deze lokalen niet geschikt voor hun activiteiten. Het bestuur van Letterkunde vergaderde overigens vanaf 1823 in de Regentenkamer van het Catharinagasthuis.¹²

De aandacht van de genootschappen was in 1825 op de grote zaal van het Catharinagasthuis gevallen, toen deze tijdens het vijfde halve eeuwfeest van de universiteit werd gebruikt voor een maaltijd voor studenten. Dat de verenigingen hiervan op de hoogte waren, hoeft ons niet te verbazen: veel bestuursleden waren zelf aan de universiteit verbonden, de meesten als hoogleraar. Zij hadden toen al een verzoek ingediend om deze zaal te mogen gebruiken, maar daarop had het stadsbestuur niet gereageerd. Nu probeerden de genootschappen het nog eens. Zij stelden voor de ruimte opnieuw in te richten en iemand aan te stellen om het een en ander te beheren.

De vier verenigingen wezen het college van B en W erop dat de zaal ook 'tot onderscheidene andere eindens [...] ten genoegen van 't Publiek zoude kunnen gemaakt worden [...]'. Zij hielden het stadsbestuur daarbij een financiële worst voor: zo'n zaal zou inkomsten voor de stad genereren, want er viel 'een goed rendement' te verwachten. De genootschappen waren ook zelf bereid jaarlijks een bedrag op tafel te leggen.

Industrieschool en Industrie College

Het nieuwe verzoek was goed getimed. Vrijwel tegelijkertijd bereikte het stadsbe-

stuur namelijk een tweede verzoekschrift om ruimte ter beschikking te stellen, dit keer van de kant van de universiteit. Ongetwijfeld waren de bestuurders van de vier verenigingen van dit verzoek op de hoogte. Het ging om een plek voor een Industrieschool en een Industrie College.

In mei 1825 had koning Willem I verordonneerd dat de universiteiten Industrie Colleges en Industriescholen moesten oprichten, zodat wetenschappelijke kennis beschikbaar kon komen voor de nijverheid. De Industriescholen zouden speciaal onderwijs voor jonge werklieden vanaf veertien jaar verzorgen, de Colleges waren gericht op de burgerij, met name de fabrikanten. De Leidse universiteit had dit idee snel en grondig uitgewerkt, maar had zelf geen ruimte beschikbaar.¹³

Het college van B en W zag direct het nut van deze nieuwe opleidingen. Uitvoerig wees het de gemeenteraad op het belang van wetenschap en uitvindingen voor het fabriekswezen. De Leidse industrie kon immers wel wat impulsen gebruiken. Het wetenschappelijk karakter van de verenigingen sloot daar in zijn ogen bij aan. Dat gold zeker voor Nijverheid, die een brug wilde slaan tussen wetenschap en nijverheid. De professoren die het onderwijs aan de twee nieuwe instellingen zouden verzorgen, A.H. van der Boon Mesch (College) en J. de Gelder (School), waren ook beiden lid van dit genootschap.

Het stadsbestuur besloot de twee verzoeken te combineren en het gasthuis voor gebruik door zowel de genootschappen als het Industrie College en de Industrieschool geschikt te maken. Wanneer de verenigingen daaraan zouden bijdragen door een jaarlijks bedrag neer te tellen, kon het een en ander zelfs gerealiseerd worden zonder de burgerij met een financiële last op te zadelen of het plan om de stedelijke schuld te saneren in gevaar te brengen. Zo'n zaal, stelden B en W, zou niet alleen ten goede komen van de leden van de vier verenigingen, maar 'tot nut en genoegen' strekken van 'geheel het beschaafd publiek'. Bovendien konden daar voortaan allerlei openbare vergaderingen gehouden worden.¹⁴

Stadsarchitect Salomon van der Paauw kreeg de opdracht het Catharinagasthuis te verbouwen tot een Gehoorzaal en een onderkomen voor Industrie-school en College. Voor de verbouwing en de inrichtingskosten werd een bedrag van f 15.000 uitgetrokken, wat overeenkomt met ongeveer € 143.000 anno 2010.¹⁵ Daarnaast werd besloten een 'bewaarder' voor de zaal aan te stellen.

De Stadsgehoorzaal ingericht

Hoewel het aanzicht van het Catharinagasthuis vrijwel ongewijzigd bleef, was er

*Stadsarchitect Salomon van der Paauw verbouwde het Catharinagasthuis tot Geheerzaal en Industrie College.
Coll. RAL.*

sprake van een ingrijpende verbouwing.¹⁶ De Geheerzaal kwam in de westelijke vleugel van het gasthuiscomplex. De grote zaal van het Catharinagasthuis, direct gelegen aan de Breesstraat, werd omgebouwd tot een ruimte waar men naar sprekers of muziek kon luisteren en waar andere grote bijeenkomsten en evenementen konden plaatsvinden. Deze nieuwe Grote Zaal werd 21 meter lang en 8,5 meter breed en kon daarmee maximaal tweehonderd bezoekers herbergen. Een stukje van de oorspronkelijke zaal, direct grenzend aan de kapel (toen en nu Waalse Kerk), scheidde Van der Paauw af: daar kwamen de nieuwe, aparte toegang en een trap naar de bovenverdieping. Een kleinere ruimte naast de grote zaal werd verbouwd tot koffiekamer. De bezoekers konden deze bereiken via een nieuwe gang langs de Grote Zaal.

Naast de Grote Zaal en de koffiekamer lagen nog enige gebouwtjes aan een binnenplaats. Deze werden afgebroken en aan de binnenplaats verscheen een Kleine Zaal, met een breedte van vijf meter. Aan wat resteerde van de binnenplaats lagen enkele woningen. Deze werden geschikt gemaakt als woning en keuken voor de bewaarder of kastelein van de Geheerzaal. Via de binnenplaats en een gang kon deze de koffiekamer bereiken.

De vleugel aan de Aalmarkt werd ingericht voor de Industrieschool en het Industrie College. De praktijkruimte met laboratorium kwam op de plaats waar later, in 1862, de gemeenteschool zou verrijzen en waar nu de nieuwe Kleine Zaal

staat. Daarnaast was nog een kleine onderwijsruimte en achter de praktijkruimte kwamen de werkkamers voor Van der Boon Mesch en De Gelder. De lokalen en werkkamers aan de Aalmarktzijde waren via een open doorgang, meer een poort, verbonden met de Geheerzaal aan de Breestraat.

De verbouwing werd op 24 april 1826 aanbesteed. Op 25 september van hetzelfde jaar meldde de *Leydsche Courant* dat deze bijna voltooid was en dat er spoedig lessen en openbare vergaderingen zouden plaatsvinden. Behalve het nut voor de wetenschap en het fabriekswezen, en het feit dat de ‘geleerde genootschappen’ eindelijk een ‘geschikte en waardige plaats’ voor hun openbare vergaderingen kregen, prees de krant ook de ‘fraaije bouworde en doelmatige inrigting’ van het nieuwe complex.¹⁷ Helemaal tevreden was men over de Industrieschool en het Industrie College achteraf overigens niet: eind 1828 moest dat deel van het complex alweer aangepast worden.

Tegelijkertijd werden in 1826 de taken van de ‘bewaarder’ ofwel conciërge vastgesteld. Deze moest de verschillende ruimten gereedmaken, openen en opruimen, toezien op het meubilair, het gebouw controleren op gebreken, de verlichting en verwarming verzorgen, de zaalhuur ontvangen en de entreebiljetten voor openbare bijeenkomsten innemen. Hij mocht ten eigen voordele ‘verversingen’ verkopen, maar niet bij het Industrie College en de Industrieschool. De genootschappen mochten dat desgewenst ook zelf verzorgen. Hij moest afspraken maken met de genootschappen en andere huurders, maar het College was verantwoordelijk voor aan wie en tegen welke voorwaarden de ruimten verhuurd werden. Dat alles deed hij tegen genot van vrije woning (maar hij mocht alleen met toestemming van de wethouder buiten het gebouw overnachten) en een vergoeding van f 200 per jaar (maar daar moest hij wel de schoonmaakspullen van betalen).¹⁸ Willem Sieberts werd de eerste bewaarder; in 1828 nam zijn weduwe de taak over.¹⁹ In 1832 werd M.A. van Pijpen conciërge, een functie die hij tot 1871 zou vervullen.²⁰

Voor de duidelijkheid: er was geen persoon of instantie die zich bezighield met een programmering. Dat is iets van een betrekkelijke recente datum. Personen, verenigingen en instellingen huurden simpelweg de ruimte(n) voor een of meer avonden, of voor een langere periode.

(Stads)geheerzaal, stadslokaal, stadszaal

Zo kon eind 1826 of begin 1827 de nieuwe Stadsgeheerzaal in gebruik genomen worden. Leiden had natuurlijk al een Schouwburg, waar toneelvoorstellingen en

ook wel concerten plaatsvonden. Nu was er voor het eerst een speciale ruimte waar allerlei andere grote openbare bijeenkomsten konden plaatsvinden.

Wellicht wekt die mededeling verbazing. G.L. Driessen schreef namelijk in 1931 dat in 1826 'de voormalige Geheerzaal' uit de Lokhorststraat naar de Breestraat werd overgebracht.²¹ Deze mededeling is vervolgens op verschillende plaatsen herhaald.²² De indruk is hiermee gewekt dat er al een (Stads)geheerzaal bestond, volgens sommigen zelfs al tweehonderd jaar.²³ De Stadsgeheerzaal in de Breestraat zou dan de tweede (Stads)geheerzaal zijn. Dat berust echter op een vergissing.

Er waren in de stad inderdaad al eerder 'geheerzalen', meerdere zelfs. Een geheerzaal was simpel een zaal waar mensen naar redevoeringen, colleges, pleidooien of (wellicht) concerten konden luisteren. Zo werd het Groot Auditorium van het Academieggebouw ook de Grote Geheerzaal genoemd. De zaal van de rechtbank werd eveneens wel aangeduid als 'Geheerzaal'.²⁴ De genoemde geheerzaal in de Lokhorststraat was niets meer of minder dan het auditorium van de Latijnse School. Dit auditorium werd tot 1826 inderdaad ook gebruikt voor andere doeleinden, namelijk de prijsuitreikingen voor de leerlingen van Mathesis, als onderkomen van een school voor minvermogenen en voor het afnemen van schoolexamens. Het auditorium werd echter niet voor publieke bijeenkomsten gebruikt, zoals de bedoeling was van de nieuwe zaal aan de Breestraat. In dezelfde raadsvergadering waarin besloten werd tot de verbouwing van het Catharinagasthuis, besloot de raad ook het auditorium van de Latijnse School te ontruimen en geheel ter beschikking van Mathesis te stellen. De twee besluiten staan direct onder elkaar, maar hebben verder niets met elkaar te maken, behalve dat zij allebei tot een opdracht aan stadarchitect Van der Paauw leidden. Dat zal de bron van de verwarring zijn.²⁵ De feestelijke prijsuitreikingen van Mathesis vonden overigens later in de Stadsgeheerzaal plaats. Dat was de enige activiteit die vanuit de Lokhorststraat naar de Breestraat verhuisde, maar wel pas twintig jaar later.

De nieuwe 'instelling' met haar Kleine en Grote Zaal plus koffiekamer, ging overigens niet direct als Stadsgeheerzaal door het leven. De aanduiding (Stads-)Geheerzaal werd in de jaren 1826-1835 even vaak gebruikt als Stadszaal, Stadslokaal of Concertzaal.²⁶ De vraag is zelfs of men, wanneer men indertijd sprak over de (Stads)geheerzaal aan de Breestraat, de 'instelling' bedoelde of een specifieke zaal, aansluitend bij de traditionele betekenis van het woord. Zo vindt men in de *Leydsche Courant* aankondigingen voor activiteiten in de 'grootte' dan

wel 'kleine' gehoorzaal van het Stadslokaal en vond de heropening van het Industrie College in 1829 plaats in de 'kleine stads-gehoorzaal'.²⁷ Pas na 1835 werd het gebruikelijk om het zalencomplex aan de Breestraat (Stads-)Gehoorzaal te noemen, hoewel vooral de naam Stadslokaal tot 1850 nog steeds regelmatig voorkwam. Ook aanduidingen als 'de kleine stads-gehoorzaal' voor de Kleine Zaal werden nog lang gebruikt.

Opvallend is overigens dat in 1872, toen de oorspronkelijke Stadsgehoorzaal plaatsmaakte voor de nieuwe zaal van J.W. Schaap, de naam Stadsgehoorzaal naar de achtergrond verdween. Het nieuwe gebouw werd vooral Stadszaal genoemd. Na de opening van de schepping van Knuttel in 1891 – het huidige gebouw – werd de aanduiding Stadsgehoorzaal weer veel vaker gehanteerd, maar tot de Tweede Wereldoorlog bleef het bijna net zo gebruikelijk om over de Stadszaal te spreken. Pas in de jaren zestig van de vorige eeuw werd dat gestaag minder. Voor het gemak wordt het zalencomplex aan de Breestraat hier verder (Stads)gehoorzaal genoemd.

Wetenschap en samenleving

De vier genootschappen hadden nu een vast onderkomen in de Stadsgehoorzaal. Zij hielden hier hun bestuursvergaderingen, bijeenkomsten met leden en een of twee keer per jaar openbare vergaderingen. Daarvoor maakten zij gebruik van de Grote Zaal, de Kleine Zaal en de koffiekamer. 't Nut en Letterkunde gebruikten de Stadsgehoorzaal op deze manier tot 1850. Toen verhuisden zij naar het nieuwe gebouw van 't Nut op de hoek van Steenschuur en Langebrug.²⁸

De ledenbijeenkomsten en openbare vergaderingen waren, in ieder geval in de eerste jaren, pure mannenaangelegenheden. Vrouwen waren naar het zich laat aanzien alleen welkom wanneer zich een feestelijke gelegenheid aandeede, zoals de viering van het vijftigjarig bestaan van Nijverheid in 1829.²⁹ In de jaren dertig waren vrouwen vaker welkom bij openbare bijeenkomsten, met name van Letterkunde en Fraaie Kunsten. Die veranderden toen ook enigszins van karakter, zoals we nog zullen zien.

Hoofdonderdeel van de ledenvergaderingen en openbare bijeenkomsten van deze genootschappen waren een of meer lezingen of redevoeringen, meestal uitgesproken door een hoogleraar van de universiteit of een andere geleerde autoriteit. Wat dat betreft maakten de genootschappen hun naam als 'wetenschappelijke' of 'geleerde' verenigingen meer dan waar. De Leidse burgerij kon dat wel waarderen, want de zaal zat bij openbare bijeenkomsten steeds behoorlijk vol. Bij

Letterkunde en Fraaie Kunsten ging het meestal om letterkundige beschouwingen, bij Nijverheid om het nut van de (natuur)wetenschappen voor industrie, landbouw en samenleving, bij 't Nut was onderwijs een belangrijk thema, maar kwamen ook andere maatschappelijke vraagstukken aan de orde.³⁰ Actuele vraagstukken als de aanleg van spoorlijnen, de watervoorziening en het weren van besmetting (cholera!) kwamen eveneens bij Nijverheid aan de orde, vooral in de jaren zestig.³¹

Serieuze lezingen op het breukvlak van wetenschap en samenleving waren niet het monopolie van deze vier genootschappen. In de loop der tijd zien we vaker dergelijke bijeenkomsten zonder dat altijd duidelijk is wie deze precies organiseerden. Vermeldenswaard zijn de lezingen die de pedagoge en publiciste Elise van Calcar in 1865 hield over opvoeding en (Fröbel)onderwijs. Deze lezingen werden uitgebreid verslagen in de Leidse pers.³² Van Calcar is de eerste vrouw die wij in deze rol in de Stadsgehoorzaal zien optreden.

Vanaf ongeveer 1850 werd ook een ander middel ingezet om het publiek kennis te laten maken met de wetenschap, de producten der vooruitgang en de voortgang van de industrie: de tentoonstelling. De eerste van dergelijke tentoonstellingen in de Stadsgehoorzaal was waarschijnlijk in 1849 georganiseerd door de Hollandsche Maatschappij van Landbouw ter gelegenheid van haar Algemene Vergadering.³³ In 1860 kon men in de Stadsgehoorzaal kunst- en nijverheidsvoorwerpen uit Japan bewonderen.³⁴ Nijverheid organiseerde ook dit soort tentoonstellingen, zoals een met wis- en natuurkundige instrumenten, plus een van Leidse producten, tijdens de landelijke jaarvergadering in 1865.³⁵

De andere partij die de stoot tot de verbouwing van het gasthuis had gegeven, de universiteit, verzorgde eveneens een stukje wetenschap in de Stadsgehoorzaal. De lokalen aan de Aalmarkt waren niet groot genoeg of ongeschikt voor het onderricht aan de Industrieschool, het Industrie College en van de universiteit zelf, die daar eveneens gebruik van maakte (de universiteit beschikte nog niet over een eigen laboratorium). De Gelder en Van der Boon Mesch maakten daarom hoogstwaarschijnlijk gebruik van de Kleine Zaal van de Stadsgehoorzaal.³⁶ De Industrieschool werd al snel opgeheven, maar Van der Boon Mesch zette het Industrie College voort en trok daarmee veel belangstellende burgers. Die kon hij zeker niet kwijt in de lokalen aan de Aalmarkt. De universiteit zelf maakte gebruik van de Kleine Zaal voor de colleges farmacie.³⁷

Deze activiteiten verdwenen in 1859, toen de universiteit eindelijk een eigen gebouw voor natuurwetenschappelijk onderzoek en onderwijs betrok, het huidi-

ge Kamerlingh Onnes Gebouw aan het Steenschuur. Het Industrie College verhuisde mee. De vleugel aan de Aalmarkt werd gesloopt en maakte plaats voor een lagere school der eerste klasse. De universiteit nam echter niet compleet afscheid van de Stadsgehoorzaal. Zo bleef zij hier bijvoorbeeld apothekersexamens afnemen.

Letterkundige voordrachten

In het begin van de jaren dertig veranderden de openbare bijeenkomsten van Letterkunde en Fraaie Kunsten: men voegde ook literaire declamaties toe aan het programma. We weten dat toen wel vrouwen de bijeenkomsten bezochten, aanzien Jacob van Lennep meldde dat diverse dames flauwvielen bij zijn voordracht van een door hem vertaald gedicht van Lord Byron op een bijeenkomst van Letterkunde in 1833. Of dat door zijn voordracht kwam of door de hitte in de overvolle zaal, kon hij echter niet zeggen.³⁸

Dergelijke bijeenkomsten waren buitengewoon populair bij het publiek, dat zowel uit academici als welgestelde burgers bestond. Vanaf de jaren dertig kon de voordrachtskunst, de nieuwe rederijkerij, ofwel de 'uiterlijke welsprekendheid', zich verheugen in een toenemende belangstelling, zowel actief als passief. Dat bleek bijvoorbeeld bij het bekende eerste openbare optreden van de Leidse studentauteurs, onder wie Nicolaas Beets en Johannes Knepelhout (Klikspaan), met hun Rederijerskamers voor Uiterlijke Welsprekendheid, op 21 maart 1836 in een (alweer) overvolle Stadsgehoorzaal. Het moge duidelijk zijn dat zowel de

De Rederijers-kamer voor Uiterlijke Welsprekendheid, getekend door O. Veralby (Alexander Ver Huell). Coll. RAL.

literatuurbeschouwing als de actieve beoefening van de letterkunde in de jaren dertig van de 19de eeuw in Leiden bloeide en dat de Stadsgehoorzaal daarvoor het belangrijkste podium was geworden.

Er ontstonden gezelschappen die zich niet zo zeer toeleegden op het voordragen van eigen werk, als wel op het declameren van gedichten van bekende schrijvers als Tollens en Bilderdijk. Dit verschijnsel beperkte zich niet tot Leiden, maar deed zich overal in Nederland voor.³⁹ Een voorbeeld van een Leids gezelschap is de Rederijderskamer 'Vondel', opgericht in 1851, met als zinspreuk 't Vermaecklijke en 't Nut wordt hier pas gemengd'.⁴⁰ In de zomermaanden bereidden de leden zich voor op de bijeenkomsten die zij 's winters in de Stadsgehoorzaal hielden, 'met dames, meer uitsluitend aan dramatische voordragten gewijd'.⁴¹ De leden van deze rederijderskamer kwamen niet meer louter uit de stedelijke elite. Ook de middenklasse deed mee.⁴²

Vanuit dit soort declameergezelschappen ontwikkelden zich vervolgens toneelverenigingen, waarvan Leiden er in de loop van de 19de eeuw heel wat zag verschijnen.⁴³ Toneel werd echter geen hoofdbestanddeel van het aanbod in de Stadsgehoorzaal. Hoogstens werden er korte stukjes opgevoerd tijdens een feestavond of andere bijeenkomst. Voor echt toneel moest je naar de Schouwburg.

Niet alleen de eigen leden traden op voor dit soort verenigingen. Ook schrijvers vonden hierbinnen een podium – en konden zo een goede boterham verdienen, zoals E. Douwes Dekker (Multatuli) en vooral J.J. Cremer, de grote ster binnen dit circuit. Vanzelfsprekend trad Cremer ook op in de Stadsgehoorzaal met voordrachten uit zijn populaire *Betuwsche* en *Overbetuwsche Novellen*. Meer dan eens zelfs, en zoals meestal bij Cremer was een deel van de opbrengst bestemd voor een goed doel.⁴⁴ In 1859 en 1860 trad hij op ten behoeve van de Kweekschool voor Zeevaart, in 1861 was de opbrengst voor het fonds voor behoeftige krankzinnigen en in 1863 voor de bewaarschool in de Groenesteeg. In 1867 deed hij de Stadsgehoorzaal weer aan.⁴⁵ Multatuli droeg in 1862 onder meer zijn *Gebed van een ongelovige* voor in de Stadsgehoorzaal, 'voor een buitengewoon talrijk gehoor'.⁴⁶

De voordrachten werden regelmatig gecombineerd met muziekuitsvoeringen. Zo organiseerde 'Vondel' in februari 1861 samen met het Leidsch Orkest een 'Openbare Vergadering' ten bate van de slachtoffers van een overstroming in de Betuwe, met declamatie, muziek en zang. Uitgevoerd werd het declamatorium 'Egmond' van Goethe, met muziek van Beethoven. Kneppelhout, erelid van 'Vondel', hield een voordracht, net als 25 jaar eerder.⁴⁷

Concertzaal

Muziek weerklonk niet alleen als omlijsting van andere evenementen. Volgens De Vries werden concerten aanvankelijk vooral gegeven in kerken en werden de Stadsgehoorzaal en de Schouwburg pas concertzalen na de verbouwingen van 1872, respectievelijk 1865.⁴⁸ Dat beeld klopt niet. De Stadsgehoorzaal was van meet af een concertzaal.

Inderdaad werden er in de kerken regelmatig concerten gegeven. Voor de oprichting van de Stadsgehoorzaal kon men in Leiden trouwens ook naar concerten in logementen als De Gouden Leeuw en Het Zwijnshoofd⁴⁹ en in de Schouwburg. Dergelijke concerten verdwenen na 1826 niet, maar de Stadsgehoorzaal werd wel het centrum van het muzikale leven in de stad.

Vanaf 1827 of 1828⁵⁰ werd in de wintermaanden jaren achtereen een reeks van doorgaans acht concerten gehouden. De organisatoren daarvan lijken de organist en muziekonderwijzer A. Le Lièvre en de violist N.J. Wetrens jr. te zijn geweest. De uitvoerende musici waren vaak leden van de Koninklijke Hofkapel, onder wie C.J. Lechleitner, de in Leiden geboren en getogen concertmeester van de Hofkapel. Men speelde onder meer werk van Beethoven, Rossini en Mozart. Le Lièvre en Wetrens werkten blijkbaar niet altijd samen en bovendien lijkt het erop dat het publiek wel eens wat aan te merken had op de concerten. In ieder geval gaven de heren in 1833 te kennen dat zij elkaar voortaan 'krachtdadig' zouden

N.J. Wetrens (1808-1863), musicus, orkestleider en organisator van concerten. Portret door L. Springer. Coll. RAL.

De wereldberoemde Andelina Patti, favoriet van Verdi, trad in 1862 op in de Stadsgehoorzaal.

bijstaan bij het organiseren van concerten in de Stadsgehoorzaal, ‘ten einde hierdoor de lust tot concerten meer en meer op te wekken, en de slechte voortaan te weren’.⁵¹

Buitenlandse musici vonden spoedig hun weg naar de Leidse Stadsgehoorzaal, en dan niet alleen aan Nederlandse gezelschappen verbonden zangeressen als J. Camoin en B. Richter von Usenau, die liederen zongen bij de concerten die Le Lièvre en Wetrens verzorgden. Het eerste buitenlandse gezelschap dat in de Stadsgehoorzaal optrad, was in 1832 de familie Leo, ‘Natuur-Zangers’ uit Tirol.⁵² Een internationale (en nog steeds niet geheel vergeten) beroemdheid die in de beginjaren de Stadsgehoorzaal aandeed, was M.A. Zani de Ferranti, de Italiaanse componist en gitaarvirtuoos. Hij verzorgde in 1835 en 1836 enkele concerten met medewerking van Wetrens en zangers van de Hofkapel.⁵³ De Stadsgehoorzaal werd een zaal waar regelmatig internationaal befaamde zangers, zangeressen en musici optraden. Soms liep de halve stad uit om deze grootheden te begroeten, zoals in 1862 bij het concert van de nog jonge, maar reeds wereldberoemde Italiaanse sopraan Andelina Patti, de lieveling van Verdi.⁵⁴

Het waren echter niet alleen nationale en internationale coryfeeën die van de Stadsgehoorzaal een concertzaal maakten. Veel van de muziek die in de Stadsgehoorzaal weerklonk, werd vertolkt door Leidse burgers.

Leidse burgers maken muziek

De oprichting van de Stadsgehoorzaal lijkt een grote stimulans voor de actieve muziekbeoefening onder de Leidse burgerij. Voor de oprichting van de Gehoorzaal zorgden korpsen van de schutterij en het garnizoen al voor 'militaire' concerten.⁵⁵ En natuurlijk werd er in huiselijke en besloten kring gemusiceerd, bijvoorbeeld op *soirees* waarop jongedames pianospeelden, iemand zong en waarop ook gedanst werd.⁵⁶ Nu vormden 'gewone' burgers echter orkesten en koren en gingen zij optreden voor publiek.

Het eerste Leidse 'burgerorkest' was Musis Sacrum, in 1828 opgericht door A. Le Lièvre. Deze vereniging wilde de toonkunst bevorderen en zo bijdragen aan de 'algemene veredeling en beschaving'. Hoewel bestemd 'voor alle standen', zorgden de hoge contributie en de ballotage ervoor dat het vooral een gezelschap bleef van meer welgestelden.⁵⁷ Bij Musis Sacrum ging het in eerste instantie om actieve muziekbeoefening.

Musis Sacrum begon zijn activiteiten in De Gouden Leeuw, maar dat voldeed niet.⁵⁸ De gemeente schoot te hulp en nog hetzelfde jaar konden de orkestleden terecht in de Stadsgehoorzaal. Daar oefenden zij en konden zij de piano en de pauken opbergen.⁵⁹ Ook concerteerden zij er regelmatig, al mocht men in beginsel tot concerten en repetities alleen leden toelaten en mensen die daarvoor uitdrukkelijk toestemming kregen. Musis Sacrum gaf daarnaast een paar keer per jaar speciale damesconcerten. Men gebruikte de Grote Zaal, de Kleine Zaal en de koffiekamer, althans wanneer de 'Wetenschappelijke Maatschappijen' daar geen gebruik van maakten. De Stadsgehoorzaal bleef het onderkomen van Musis Sacrum tot het in 1870 een paviljoen opende in het Plantsoen, waar het eerder al beschikte over een muziektent. Van een eigen muziekgezelschap was toen echter geen sprake meer.⁶⁰

In 1831, een paar jaar nadat de Leidse burgers begonnen te musiceren in Musis Sacrum, richtten ook de studenten een muziekgezelschap op, Sempre Crescendo. N.J. Wetrens jr. werd daarvan de orkestleider. Ook Sempre Crescendo maakte de Stadsgehoorzaal tot zijn thuisbasis. Het orkest maakte iedere dinsdag gebruik van de Grote Zaal, de ene week voor repetities, de andere voor uitvoeringen.⁶¹

De actieve en passieve belangstelling voor muziekbeoefening nam gestaag toe, de gezelschappen schoten als paddenstoelen uit de grond. Een volledig overzicht hiervan is er (nog) niet en evenmin is van ieder bekend gezelschap duidelijk wat precies de achtergrond was of hoe lang het bestaan heeft. Er was in ieder geval al

vóór 1837 een Dilettantenorkest, met de kapelmeester van de universiteit als dirigent.⁶² Later volgden de muziekgezelschappen Vermaak door Toonkunst en Orpheo Dulce. Vermaak door Toonkunst huurde vanaf 1852 de Grote Zaal voor concerten en op maandag 'vergaderde' men er.⁶³ Met 'vergaderen' bedoelden de muziekgezelschappen doorgaans dat zij repeteerden of in besloten kring musiceerden. In 1858 komen we voor het eerst de Vereniging van Musici uit het Leydsch Orkest tegen, wanneer zij optreden op een bijeenkomst 'met Dames' van Vondel in de Stadsgehoorzaal. De grote man achter dit Leydsch Orkest was de violist, dirigent en muziekleraar A.J. Wetrens, de jongere broer van N.J. Wetrens. De jonge Wetrens groeide uit tot een centraal figuur binnen de Leidse muziekwereld.

Ook de zangkunst werd bijzonder populair. In 1839 richtte de enige jaren eerder opgerichte Leidsche Maatschappij voor Toonkunst (verder: Toonkunst) al een koor op.⁶⁴ Behalve als een aangename tijdsbesteding zag de burgerij dit als een goed middel om de Leidenaars enige beschaving bij te brengen. 't Nut richtte in 1849 daarom een Volkszangschool op voor de lagere volksklasse, in 1860 een Burgerzangschool voor de middenklasse en in 1862 een mannenkoor. Er verschenen in dezelfde tijd veel meer koren in Leiden, zoals Euterpe, de Leidsche Koraalvereniging, de Nationale Zangvereniging en Caecilia. Verder telde de stad diverse liederentafels, kleine mannenzangverenigingen die zich vooral op Duits repertoire richtten, zoals De Avondster.⁶⁵ Ook deze gezelschappen traden bij allerlei gelegenheden in de Gehoorzaal op. Een aantal repeteerde er ook. Soms waren deze repetities toegankelijk voor het publiek of voor genodigden.⁶⁶

Net als bij de letterkunde breidde de actieve en passieve deelname aan deze activiteiten zich langzaam maar zeker uit. In eerste instantie was het de stedelijke bovenlaag die musiceerde en de concerten bezocht, later verschenen ook de middengroepen en zelfs 'de lagere volksklasse' in de Gehoorzaal.

De muziekschool

De toenemende belangstelling voor muziekbeoefening leidde in 1834 tot de oprichting van een muziekschool. Daarvoor werd een nieuw genootschap opgericht, het hierboven genoemde Toonkunst. Het Leidse stadsbestuur schoot te hulp en bood Toonkunst ruimten aan in de Stadsgehoorzaal, namelijk de voormalige regentenkamer van het gasthuis en de koffiekamer. Wanneer die laatste in gebruik was, kon men terecht in de Kleine Zaal.⁶⁷ Le Lièvre werd de directeur van

de muziekschool, die in haar beginjaren nauw samenwerkte met Musis Sacrum en Sempre Crescendo.

In juli 1834 ging de Leidse muziekschool van start. Zij telde toen zestien leerlingen voor zang, veertien voor piano, acht voor viool, drie voor fluit en nog één voor klarinet.⁶⁸ Twee jaar later was het aantal leerlingen al verdubbeld en het aantal bleef stijgen. De grootse leerling-uitvoering aan het eind van de jaarlijkse ledenvergadering werd een belangrijk evenement voor muziekminnend Leiden.

Na acht jaar kwam er echter een kink in de kabel. Toonkunst had de Stadsgehoorzaal gratis mogen gebruiken, maar het stadsbestuur vond dat men ondertussen wel een financiële bijdrage kon leveren. Toonkunst beëindigde daarop de samenwerking. De muziekschool vond in 1843 onderdak in het schooltje van 't Nut op de Papengracht. In 1850 verhuisden beide naar het nieuwe onderkomen van 't Nut op de hoek van Langebrug en Steenshuur. De uitvoering ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van Toonkunst vond in 1844 nog wel plaats in de Stadsgehoorzaal, maar de ledenvergadering met leerling-uitvoering verhuisde naar de Schouwburg. Na 1850 keerde men voor dit evenement echter definitief terug naar de Stadsgehoorzaal.

De Stadsgehoorzaal speelde al met al een centrale rol in de ontwikkeling van het Leidse muziekleven in de 19de eeuw. De meeste muziek- en zanggezelschappen maakten geregeld gebruik van de Stadsgehoorzaal, hetzij om te 'vergaderen' of te repeteren, hetzij om publieksconcerten te geven. Alles bij elkaar werden er tussen september en juli wekelijks een of meer concerten in de Stadsgehoorzaal gegeven, al waren deze vaak alleen toegankelijk voor leden van een vereniging en hun aanhang. Soms kregen muziek- en zanggezelschappen van het gemeentebestuur een ontheffing van de zaalhuur of hoefden zij alleen het verbruik van verlichting en verwarming te vergoeden.⁶⁹

De Stadsgehoorzaal was niet de enige plek waar men concerten kon beluisteren. De garnizoensorkesten verzorgden liefdadigheidsconcerten in de Schouwburg en traden vanaf de jaren vijftig vooral op in Zomerzorg aan de Stationsweg en in de buitensociëteit van Amicitia bij de Rijnsburgerpoort.⁷⁰ Ook in logementen als De Gouden Leeuw traden regelmatig muziekgezelschappen op.

Zelfs de gezelschappen voor wie de Stadsgehoorzaal de thuisbasis was, organiseerden ook elders concerten. Musis Sacrum had zijn kapelletje in het Plantsoen. Sempre Crescendo week voor zijn jaarlijkse armenconcerten vanaf 1836 uit naar de Schouwburg, omdat de Stadsgehoorzaal te klein was.⁷¹ Maar ook de Schouwburg was te klein voor de grote muziekfeesten die A.J. Wetrens organiseerde.

Daarvoor kon men inderdaad alleen terecht in de kerken. Deze festivals begonnen in 1862 met een uitvoering van het oratorium 'Elias' van Mendelssohn in de Hooglandse Kerk, uitgevoerd door de Leidsche Zangvereniging en de Verenigde Leidsche Musici. Die waren samen al goed voor 250 personen, meer dan men aan publiek in de gehoorzaal kon verstouwen. Zo'n tweeduizend mensen woonde dit concert bij, dat uitgroeide tot een evenement dat tot 1878 iedere twee jaar werd gehouden.⁷² De repetities voor 'Elias' werden overigens wel in de Stadsgehoorzaal gehouden: de musici en zangers werden daarvoor opgeroepen via advertenties in het *Leidsch Dagblad*.

Casino's en feesten

Muziek wordt niet uitsluitend passief ondergaan. Je kan er ook op dansen en daarvoor vond men evenzeer de weg naar de Stadsgehoorzaal. Klikspaan noemde deze niet voor niets een danszaal.

Dansavonden werden er in ieder geval vanaf 1833 gehouden. In dat jaar deed een commissie uit de burgerij een voorstel een aantal 'casino's' te houden in de Stadsgehoorzaal.⁷³ Een casino had niets met gokken of kansspelen te maken. In de 19de eeuw duidde men daar avondfeesten in besloten kring mee aan, die begonnen met uitvoeringen en werden afgesloten met een bal. De eerste casino's in Leiden dateren uit de Franse tijd, hoogstwaarschijnlijk 1809.⁷⁴ Blijkbaar is toen een informele feestorganisatie vanuit de betere standen ontstaan, die met enige regelmaat dergelijke dansavonden organiseerde.⁷⁵ Deze commissie bleef waarschijnlijk tot in de jaren zestig bestaan. In ieder geval besloot sociëteit Amicitia in 1859, toen men met het idee speelde zelf bals te houden, daarvan af te zien en het organiseren van dergelijke casino's aan deze commissie over te laten.⁷⁶ Overigens verzorgden ook verenigingen casino's voor hun leden en huisgenoten. Vermaak door Toonkunst betaalde daarvoor een extra bedrag bij de huur.⁷⁷

Amicitia organiseerde vanaf 1846 ook dansavonden in haar gebouw aan de Breestraat.⁷⁸ In 1867 kreeg de herensociëteit het verzoek mee te doen met 'eenige *Soirées Dansantes*' die in de winter in de Stadsgehoorzaal gehouden zouden worden voor de inwoners en de officieren van het garnizoen. In de winter van 1867-1868 werden zo zes avonden verzorgd in de Stadsgehoorzaal, ongeveer om de twee weken. Het Vierde Regiment Huzaren zorgde voor de dansmuziek. Het was een groot succes. Er namen 120 mannen deel aan de bals, onder wie 32 officieren, plus hun dames en introducés. De muziek begon tussen zeven en acht,

*A.J. Wetrens (1822-1899), spil van het Leidse muziekleven.
Portret door R. Raar, 1886. Coll. RAL.*

gedanst werd er pas vanaf half elf, dus men zal wel tot in de kleine uurtjes doorgewalst hebben.⁷⁹ Deze *Soirées Dansantes à la Strauss* bleven tot het eind van de jaren zeventig bijzonder populair.

De Stadsgehoorzaal werd daarnaast voor allerlei feestelijke bijeenkomsten en ontvangsten gebruikt, zowel door het stadsbestuur, het garnizoen, de universiteit als door de talrijke verenigingen en instellingen in de stad, en waarschijnlijk ook door individuele burgers. Jaarlijks terugkerend waren de feestelijke diploma- en medaille-uitreikingen van onderwijsinstellingen, zoals de Latijnse School (vanaf 1841), Mathesis (vanaf 1847) en de lagere scholen (vanaf ongeveer 1860). Verenigingen als Mathesis vierden hier hun jubilea, Nijverheid de bijzondere prestaties van Leidenaren op landelijke nijverheidstentoonstellingen.

Toespraken en lezingen waren de gebruikelijke onderdelen van zo'n feest, en natuurlijk muziek, veelal verzorgd door de onvermijdelijke A.J. Wetrens. En er werden feestmaaltijden gehouden, zoals de universiteit al in 1825 had gedaan. Het stadsbestuur bood de burgemeester een feestelijk diner aan in de Stadsgehoorzaal, de schutterij haar commandant.⁸⁰ Ook de onderofficieren van het garnizoen werden regelmatig getraakteerd op een feestelijke maaltijd in de Stadsgehoorzaal.

Ook bij grotere festiviteiten werd de Stadsgehoorzaal ingezet. Dan werd daar weer de onmisbare feestmaaltijd aangericht voor (een deel van) de feestvierders.

De universiteit deed dat herhaaldelijk, met name voor (oud-)studenten. Toen koning Willem II in 1841 Leiden bezocht, dineerde hij met het stadsbestuur en genodigden in de Geheerzaal.⁸¹ Het koninklijk huis gaf opnieuw acte de présence in 1858, toen 'Z.K.H den prins van Oranje' de garnizoensofficieren een met muziek omlijst diner aanbod, en in 1865, toen prins Frederik de oud-strijders van Waterloo fêteerde.⁸² De Stadsgeheerzaal was kortom de chique feestzaal van de stad.

Arbeiders in de Stadsgeheerzaal

Vanaf het midden van de jaren vijftig vond in de Stadsgeheerzaal jaarlijks een bijzonder soort viering plaats: kopermaandag. Koppermaandag is het traditionele nieuwjaarsfeest van de boekdrukkers op de maandag na Driekoningen, waarop ook geld ingezameld wordt voor ondersteuning van zieke of werkloze drukkers of hun nabestaanden. De typografische vereniging Lourens Jansz. Coster, opgericht in 1854, organiseerde in dit kader speciale feestavonden met declamatie, muziek en toneel. De opbrengst van de avonden ging in de Weduwen- en Toelagekas.⁸³ De vereniging mocht de Stadsgeheerzaal hiervoor gratis gebruiken.

De kopermaandagviering werd doorgaans afgesloten met een blijspel en dat viel blijkbaar in de smaak. In ieder geval verzorgde Lourens Jansz. Coster in de jaren zestig eens per jaar, los van kopermaandag, een blijspeluitlevering in de Stadsgeheerzaal, uitgeoerd door haar leden. Ook de opbrengst daarvan was voor de ondersteuningskas bestemd.

Met de bijeenkomsten van de typografen deden arbeiders nadrukkelijk hun intrede in de Stadsgeheerzaal, al waren dit geschoolde arbeiders, ambachtslieden, en niet de gewone fabrieksarbeiders. Maar ook die maakten hun opwachting in de stedelijke zaal, al was niet iedereen daar even blij mee.

De belangrijkste organisatie die probeerde de arbeidersklasse te verheffen, was 't Nut. In de jaren zestig keerde zij terug in de Stadsgeheerzaal met een nieuw initiatief, de zogeheten Volksbijeenkomsten.⁸⁴ Deze kwamen voort uit de Volksvoorlezingen die sinds 1854 werden gehouden. Vooraanstaande burgers hielden dan voordrachten voor 'werklieden' over onderwerpen als geschiedenis, economie of natuur- en sterrenkunde. Daar werd een recreatief element aan toegevoegd, met muziek door de schutterij of een zangkoor, een voorstelling door 'Vondel' of een blijspel door Lourens Jansz. Coster. 'Nuttige ontspanning' werd gecombineerd met lezingen en cultuur.

De formule sloeg aan en het Nutsonderkomen aan de Langebrug werd te

klein. In 1865 werd voor het eerst zo'n Volksvoorlezing/Volksbijeenkomst in de Stadsgehoorzaal gehouden.⁸⁵ Dat beviel. Eind 1867 verzocht 't Nut het stadsbestuur om kosteloos gebruik van de Stadsgehoorzaal voor de Volksbijeenkomsten; tegelijkertijd vroeg het een toelage voor de kosten van verwarming en verlichting, een subsidie dus.⁸⁶

Terwijl andere verzoeken vrijwel altijd door B en W werden afgedaan, leidde dit tot discussie in de gemeenteraad. Dat ging niet alleen om de subsidievraag – indertijd niet gebruikelijk – maar ook over de vraag of 't Nut de zaal wel nodig had. Daarachter stak eigenlijk een andere kwestie, treffend verwoord door de conservatieve ondernemer mr. Paul Du Rieu. 'Ik kan mij daarmee moeilijk vereenigen', zei hij: 'Ons lokaal is voorzien van nieuwe meubelen en strekt voor bijeenkomsten van de aanzienlijke klasse. En om het nu af te staan aan het volk, acht ik niet wenselijk.' Deze weerzin gewone arbeiders toe te laten in 'onze' stadsgehoorzaal, vond echter weinig aanhangers in de raad. Op drie leden na was iedereen ervoor de zaal kosteloos ter beschikking te stellen aan 't Nut. Maar het subsidieverzoek werd door de raad afgewezen.

Op 6 januari 1868 vond de eerste van de nieuwe reeks Volksbijeenkomsten in de Stadsgehoorzaal plaats, met zang door de Burgerzangschool en een improvisatie over leven en werken van Jacob Cats door schoolhoofd J.A. van Dijk, dat alles in tegenwoordigheid van het stadsbestuur. Deze bijeenkomsten werden nog jaren voortgezet, ook al moest men steeds vaker vaststellen dat het serieuze deel van het programma – de lezing – niet altijd evenveel aandacht kreeg van het aanwezige volk.

Vergaderlokaal

Behalve deze culturele, vermakelijke en wetenschappelijke activiteiten, vonden nog veel meer organisaties en activiteiten een plek in de Stadsgehoorzaal. Zo bood het 'stadlokaal' decennia lang onderdak aan de vrijmetselaarsloge La Vertu, eerst van 1826 tot 1833 en vervolgens van 1843 tot 1872, toen men een eigen pand aan het Steenschuur kon betrekken.⁸⁷ In de Stadsgehoorzaal vindt men in 1851 ook de sociëteit De Leidsche Broederschap, een onderafdeling van de loge, die zich ten doel stelde hulp en ondersteuning te bieden aan behoeftigen.⁸⁸

De Stadsgehoorzaal – en dan met name de 'kleine stads-gehoorzaal' – was ook lange tijd het vaste vergaderlokaal van de Plaatselijke Schoolcommissie, die namens het stadsbestuur toezicht hield op het onderwijs, en de plek waar de schoolopziener, oftewel de onderwijsinspectie, kantoor hield.⁸⁹ De School-

commissie vergaderde er niet alleen, zij nam er ook de vergelijkende examens af die onderwijskrachten bij hun sollicitatie moesten ondergaan. Wie op bezoek kwam bij de Schoolcommissie gebruikte overigens niet de ingang aan de Breestraat, maar de poort aan de Aalmarkt.

Er werden behalve deze sollicitatie-examens voor onderwijskrachten (en de apothekersexamens) overigens meer examens afgenomen in de Stadsgehoorzaal, zoals toelatingsexamens voor de universiteit en (in de jaren dertig) voor de Latijnse School. De leerlingen ('kwekelingen') van het Paedagogium van J.J. de Gelder (een alternatief voor de Latijnse School, 1834-1856) deden er hun eind-examen.⁹⁰

Behalve de Schoolcommissie gebruikten talloze andere organisaties de Stadsgehoorzaal als vergaderlokaal. Het stadsbestuur had in 1826 gelijk gehad: daaraan bestond een grote behoefte in de stad. In de *Leydsche Courant* en later het *Leidsch Dagblad* vinden we aankondigingen van vergaderingen van uiteenlopende gezelschappen, van de aandeelhouders van de Grofsmederij tot charitatieve verenigingen als de Vereniging 'Uit Liefde'. De burgemeesters uit de regio kwamen er bijeen om met leden van Provinciale Staten te beraadslagen over een spoorlijn naar Woerden, de armbesturen om de kinderarbeid te bespreken.⁹¹

Bijzondere vermelding verdienen de politieke bijeenkomsten. Op 20 november 1848 riep professor (en raadslid) J. Bake alle kiesgerechtigden op voor een vergadering die middag om 13.00 uur in de Stadsgehoorzaal.⁹² Enige dagen eerder was er al een kiezersvergadering geweest in hotel Lion d'Or en op 25 november volgde weer een bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal.⁹³ Men hield er zogenaamde proefstemmingen voor de Tweede Kamer. Feitelijk ging het in deze revolutionaire tijd om de vraag of Leiden de liberaal Thorbecke of de conservatief Gevers van Endegeest naar het parlement zou afvaardigen. Ook in 1850 werden dergelijke politieke bijeenkomsten met proefverkiezingen in de Stadsgehoorzaal gehouden, blijkens de verschillen in voorkeur vanuit uiteenlopende politieke richtingen.⁹⁴ De Stadsgehoorzaal werd toen ook als stembureau gebruikt: de stemgerechtigden uit Leiden, Zoeterwoude en Voorschoten moesten daar de ingevulde biljetten (met naam en voornaam!) inleveren.⁹⁵

Behalve al deze lokale vergaderingen en bijeenkomsten, kwamen ook gewestelijke en landelijke organisaties voor een algemene vergadering of een congres bijeen in de Leidse zaal. De gewestelijke vereniging voor onderwijzers en onderwijzeressen bijvoorbeeld, maar ook de Hollandsche Maatschappij voor Landbouw en de landelijke Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid.

In 1850 vond het nationale Landhuishoudkundig Congres er plaats en in 1863 kwam de Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunde voor het eerst naar Leiden.⁹⁶ De geneesheren zouden vaak terugkeren en zij waren niet de enige: de Stadsgehoorzaal werd een landelijke congreszaal. Soms was de zaal voor zo'n congres net te klein, zeker wanneer er sprake was van allerlei neven-activiteiten. Dan werden ook andere locaties ingeschakeld, zoals sociëteit Amicitia.

Dit overzicht van activiteiten is niet eens compleet. We hebben het nog niet gehad over de cursussen die er werden gegeven, of (waarschijnlijk eenmalige) activiteiten als een schilderijtentoonstelling en een militaire demonstratie.⁹⁷ De Stadsgehoorzaal werd voor van alles gebruikt. De instelling was duidelijk een schot in de roos.

Een zaal met gebreken

Zo ontwikkelde de Stadsgehoorzaal zich in de periode 1826-1871 tot een centrale plek in de Leidse samenleving. Uiteenlopende maatschappelijke organisaties hadden hier tientallen jaren hun thuisbasis. De zaal speelde een cruciale rol in de ontwikkeling van het actieve en passieve muziekleven van de stad. Hetzelfde geldt voor het literaire leven en voor uiteenlopende educatieve en opvoedende activiteiten. Het was de belangrijkste zaal voor grote festiviteiten en voor dansavonden. Men vergaderde er over van alles en nog wat en hield er congressen. De Stadsgehoorzaal had geen monopolie op dat soort evenementen, maar vervulde wel een spilfunctie in het ontluikende en zich vervolgens stormachtig ontwikkelende sociaal-culturele en politieke leven van de Sleutelstad.

De groep die de Stadsgehoorzaal bezocht, breidde zich navenant uit. Dames uit de burgerij voegden zich al snel bij het oorspronkelijke herengezelschap, zeker wanneer het om culturele of feestelijke activiteiten ging. Trof zich hier in het begin vooral de Leidse elite – zowel de burgerlijke als academische tak daarvan, plus de officieren van het garnizoen – vanaf ongeveer 1840 maakten ook de middenklassen gebruik van de Gehoorzaal en vanaf de jaren vijftig zelfs arbeiders. De Stadsgehoorzaal was het kloppend hart van Leiden geworden.

Dat leverde natuurlijk problemen op. De Stadsgehoorzaal barstte uit zijn voegen. De Grote Zaal kon weinig meer dan tweehonderd bezoekers herbergen. Al vroeg moest men voor grootschaliger activiteiten uitwijken naar andere locaties en met de toenemende deelname aan allerhande evenementen werd dat probleem steeds groter.

De Stadsgehoorzaal van J.W. Schaap. Coll. RAL.

Maar er was meer. De *Leydsche Courant* had zich in 1826 dan wel lovend uitgelaten over de bouwkundige kwaliteit van de Stadsgehoorzaal, al spoedig lieten zich kritische noten en bedenkingen horen. Klikspaan (Kneppelhout) had in zijn *Studentenleven* uit 1844 al weinig vleiend gesproken over de kwaliteit van de ruimte, om het zachtjes uit drukken. Er deugde in zijn ogen weinig van. Ruim twintig jaar later, in 1867, kaartte het raadslid Jan van Heukelom de omstandigheden in de Stadsgehoorzaal aan in de gemeenteraad.⁹⁸ Hij drong er bij B en W op aan de beheerder '[...] te bewegen de stads-gehoorzaal tot een dragelijke verblijfplaats te maken voor het publiek, dat daar soms in vrij grooten getale bijeenkomt. Het is er dan gewoonlijk zoo onuitstaanbaar warm en benaauwd!'

Het was niet de eerste keer dat het verblijfsklimaat in de Stadsgehoorzaal aan de orde werd gesteld en Kneppelhout en Van Heukelom waren zeker niet de enigen die erover mopperden. De onvrede leefde breed. Tegelijkertijd waren velen ontevreden over het totaal aan culturele voorzieningen in de stad. In 1864 deed daarom een groep ingezetenen onder aanvoering van professor J.A. Boogaard het

voorstel een groot concert-, feest-, vergader- en tentoonstellingsgebouw op te richten op de Grote Ruïne, het huidige Van der Werfpark.⁹⁹

Dat ging niet door. Men vond het plan te duur. Uiteindelijk besloot men in 1871 tot een ingrijpende verbouwing van de Stadsgehoorzaal. Jan Willem Schaap, de opvolger van Salomon van der Paauw, zette zich aan die taak. Er verrees een compleet nieuw gebouw uit de resten van de oude gasthuisvleugel. In januari 1872 werd de nieuwe Stadszaal in gebruik genomen. Nu konden vier of vijf keer zo veel mensen deelnemen aan al die uiteenlopende activiteiten die de voorgaande decennia het licht hadden gezien in de Stadsgehoorzaal en hoefde men voor grote evenementen niet steeds weer uit te wijken naar andere zalen. De kraamkamer was ingeruild voor een ruime, zelfstandige woning.

Noten

- 1 Aangehaald in Peter van Zonneveld, *Een literaire wandeling door Leiden* (Leiden 1992) 25.
- 2 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief Leiden 1816-1929 (SA III), inv.nr. 99, Deliberaties van de Raad 1824-1826, Bijlage 37. Ook volgend citaat hieruit.
- 3 In 1836 werd de naam Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid, in 1920 Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel.
- 4 Voor het eerste bijv. SA III, inv.nr. 1419, Notulen betreffende zaken van Fabricage, 1826, fol. 8v; voor het tweede bijv. *Leydsche Courant*, 25 september 1826.
- 5 Voor de oorsprong van beide genootschappen, zie Cor Smit, *Ondernemers en geleerden. Leiden 1778-2003. 225 jaar Departement Leiden van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel* (Leiden 2003) 39-40 en 47. Voor Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen (KWDAV) zie J. Koppenol en P.G. Hoftijzer, 'Het sociaal-cultureel leven' in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II: 1574-1795* (Leiden 2003) 172-191, 176-177. KWDAV fuseerde in 1800 met vergelijkbare verenigingen elders tot de Bataafsche Maatschappij voor Taal- en Dichtkunst, vanaf 1806 Hollandsche Maatschappij voor Fraaye Kunsten en Wetenschappen, zie E. Pelinck, 'De vergaderzaal van Kunst Wordt door Arbeid Verkregen', *Leids Jaarboekje* 48 (1956) 154-160, 159-160. Fraaie Kunsten werd in 1895 opgeheven. Voor de geschiedenis van Letterkunde, zie *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (Leiden 1966).
- 6 Voor de geschiedenis van dit departement: Smit, *Ondernemers en geleerden*, 15-30.
- 7 Zie noot 2. Het volgende is aan deze brief ontleend, tenzij anders vermeld wordt.
- 8 Aankondigen van bijeenkomsten van Fraaie Kunsten in de *Leydsche Courant* t/m 15 januari 1816. Voor Letterkunde, zie *Gedenkboek Letterkunde*, 120.
- 9 *Leydsche Courant*, 2 september 1805, 30 augustus 1811.
- 10 In algemene bewoordingen aangeduid in genoemde bijlage 37. *Gedenkboek Letterkunde*, 120 vermeldt De Gouden Leeuw. *Leydsche Courant*, 24 oktober en 3 november 1825 voor De Zon en De Harmonie door 't Nut; voor 't Nut zie ook RAL, Archief van het Departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 8, Notulen Departementsvergaderingen 1823-1841.
- 11 Blijkens bijlage 37. Ook *Gedenkboek Letterkunde*, 120.
- 12 *Gedenkboek Letterkunde*, 121.
- 13 Zie S.C.J.B. Loschacoff-de Kanter, 'Het Industrie College te Leiden', *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 125-146, en Smit, *Ondernemers en geleerden*, 93-95. Ook wat verder over de Industrieschool en het Industrie College wordt gemeld, is hierop gebaseerd.
- 14 SA III, inv.nr. 99, notulen gemeenteraad 1824-1826, 47-49.
- 15 SA III, inv.nr. 1419, Notulen betreffende zaken van Fabricage, 1826, fol. 8v, incl. bijlage 29. Omrekening via de rekenmodule op de website van het IISG, <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php>.
- 16 Onderstaande is grotendeels gebaseerd op de tekeningen die Van der Pauw hiervoor maakte, RAL PV28527, PV28530 en PV28531. Deze tekeningen worden in de catalogus echter niet aan hem toegeschreven en zijn deels ook fout gedateerd. Bij

- PV28530 staat zelfs vermeld dat het een 17de-eeuwse tekening zou zijn.
- 17 *Leydsche Courant*, 25 september 1826.
 - 18 SA III, inv.nr. 4476, Instructie voor de bewaarder van de Stadsgehoorzaal.
 - 19 SA III, inv.nr. 4475, Stukken betreffende de stadsgehoorzaal, Extract notulen B en W 15/9/1828.
 - 20 RAL, *Adresboeken*.
 - 21 G.L. Driessen, 'Het leven en de geschriften van den stadsarchitect Salomon van der Paauw (1794-1869)', *Leydsch Jaarboekje* 23 (1930-1931) 12
 - 22 Zie bijv. Annie Versprille, 'Het Sint Catharinagasthuis', *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 94-117, 117; *Gedenboek Letterkunde*, 123.
 - 23 Zoals in de eenvoudige uitgave *Geschiedenis Stadsgehoorzaal Leiden 1826-2006* van de Stadsgehoorzaal (z.p., z.j.).
 - 24 Zie bijvoorbeeld *Leydsche Courant*, 2 december 1818.
 - 25 Besluit gehoorzaal Lokhorststraat: SA III, inv.nr. 99, Deliberaties van de Raad 1824-1826, 47; Behandeling verbouwing Catharinagasthuis vervolgens van 47 t/m 49. Ook in SA III, inv.nr. 1419, Notulen betreffende zaken van Fabricage 1826, is op fol. 8v en in bijlage 29 geen koppeling te vinden.
 - 26 Deze en volgende alinea zijn gebaseerd op tellingen van vindplaatsen in de gedigitaliseerde kranten van het RAL op www.leidenarchief.nl.
 - 27 Zie resp. bijv. *Leydsche Courant*, 7 oktober 1829, 27 november 1833, 21 oktober 1829.
 - 28 Voor 't Nut was de Stadsgehoorzaal overigens nooit de enige plek waar men activiteiten ontplooid, zie de inleiding op de inventaris van het Nutsarchief (RAL, archief 32).
 - 29 *Leydsche Courant*, 7 en 19 oktober 1829.
 - 30 Voor Letterkunde en Fraaie Kunsten diverse krantenberichten; voor Nijverheid zie Smit, *Ondernemers en geleerden*; voor 't Nut zie RAL, Archief van het Departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 8, Notulen Departementsvergaderingen 1823-1841.
 - 31 Resp. *Leydsch Dagblad*, 3 december 1864, 5 december 1866 en 13 maart 1867.
 - 32 Veel berichten in *Leydsche Courant* en *Leydsch Dagblad*, verslag van de bijeenkomsten *Leydsche Courant*, 8 maart 1865, *Leydsch Dagblad*/*Leydsche Courant*, 8 april 1865.
 - 33 *Leydsche Courant*, 3 oktober 1849.
 - 34 *Leydsche Courant*, 24 april 1860.
 - 35 Zie Smit, *Ondernemers en geleerden*, 105.
 - 36 Zie ook het openingscollege van de Industrieschool en het Industrie College door Van der Boon Mesch in de 'kleine stads-gehoorzaal' in 1829.
 - 37 Zie SA III, inv.nr. 4475, Stukken betreffende de Stadsgehoorzaal 1826-1854 en inv.nr. 3008, Lijst vastgestelde vergaderingen Stadsgehoorzaal, 1844-1845.
 - 38 Zie B.M.A. de Vries, 'Het sociaal-culturele leven: nut en vermaak' in: B.M.A. de Vries en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III: 1795-1896 (Leiden 2004) 175-193, 178.
 - 39 De Vries, 'Het sociaal-culturele leven', 178.
 - 40 Niet te verwarren met de in 1895 opgerichte Rederijderskamer Vondel, een onderafdeling van de Roomsche Katholieke Volksbond. De hier genoemde 'Vondel' had geen levensbeschouwelijke signatuur.
 - 41 Aangehaald in De Vries, 'Het sociaal-culturele leven', 179.
 - 42 Gebaseerd op onderzoek in de *Adresboeken* (RAL).
 - 43 De Vries, 'Het sociaal-culturele leven', 179.
 - 44 Zie voor Cremer en het declamatiecircuit: Cor Smit, 'J.J. Cremer en de Leidse

- fabriekskinderen' in: Cor Smit en Korrie Korevaart, *Kinderarbeid. J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen* (Leiden 2008) 9-46, met name 29-30.
- 45 Resp. *Leydsche Courant*, 2 februari 1859, 14 maart 1860, 29 januari 1861, 14 februari 1863 en 20 december 1867.
- 46 *Leidsch Dagblad*, 11 april 1862.
- 47 *Leidsch Dagblad*, 9 februari 1861.
- 48 De Vries, 'Het sociaal-culturele leven', 184.
- 49 Zie bijv. *Leydsche Courant*, 2 juni 1818, 10 oktober 1821.
- 50 1827 ontbreekt helaas in het gedigitaliseerde krantenarchief.
- 51 *Leydsche Courant*, 25 november 1833.
- 52 *Leydsche Courant*, 9 maart 1832.
- 53 *Leydsche Courant*, 18 en 25 november 1835, 18 november 1836. Zani de Ferranti gaf in 1836 ook een cursus Italiaans in Leiden.
- 54 Zie het verslag daarvan in het *Leidsch Dagblad*, 15 april 1862.
- 55 Zie bijv. *Leydsche Courant*, 25 september 1815, 23 februari 1820.
- 56 Zie bijv. Peter van Zonneveld (ed.), *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836* (s-Gravenhage 1983) 226.
- 57 H. van Hoogdalem, 'Muis Sacrum. Muziekvereniging in Leiden, 1828-1929' (Masterthesis Universiteit Leiden 2007) 7-8.
- 58 Van Hoogdalem, 'Muis Sacrum', 31.
- 59 SA III, inv.nr. 4475, Stukken betreffende de Stadsgehoorzaal, Huurcontract met Genootschap Muis Sacrum; inv.nr. 3008, Lijst vastgestelde vergaderingen Stadsgehoorzaal 1844-1845.
- 60 Van Hoogdalem, 'Muis Sacrum', 4, 8.
- 61 SA III, inv.nr. 3008, Lijst vastgestelde vergaderingen Stadsgehoorzaal 1844-1845.
- 62 Th.J. Meijer, 'Een lector in de toonkunde', *Leids Jaarboekje* 60 (1968) 139-162, 146.
- 63 SA III, inv.nr. 4475, Stukken betreffende de Stadsgehoorzaal, Huurcontract 1852.
- 64 Niet te verwarren met de landelijke Maatschappij *ter bevordering van de Toonkunst*. Daar wenste men geen deel van uit te maken. In 1875 kreeg 'Bevordering' alsnog een Leidse afdeling. Zie ook G.W. Groen, *Ons eeuwfeest. Maatschappij voor Toonkunst Leiden 1834-1934* (Leiden [1934]) 7.
- 65 Zie De Vries, 'Het sociaal-culturele leven', 184-185; E. Pelinck, 'Een eeuw geleden muziekfestivals te Leiden', *Leids Jaarboekje* 53 (1961) 100-114.
- 66 Voor het eerste, zie o.a. *Leidsch Dagblad*, 1 juni 1861, voor het tweede o.a. *Leidsch Dagblad*, 2 november 1864.
- 67 RAL, Archief Maatschappij voor Toonkunst, inv.nr. 1.
- 68 J.P. Duyverman, 'De "Muzijkschool" van Toonkunst in haar eerste kwarteeuw', *Leids Jaarboekje* 69 (1977) 221-232, 222.
- 69 Zie de *Handelingen van de gemeenteraad* (RAL).
- 70 Zie De Vries, 'Het sociaal-culturele leven', 184; H.A.C. Branderhorst, *200 jaar sociëteit Amicitia Leiden* ([Leiden 1968]), geen paginanummers.
- 71 Cobi Bordewijk, Juliette Roding en Vic Veldheer, *Wat geeft die Comedie toch een bemoeijng! De Leidse Schouwburg, 1705-2005* (Amsterdam 2005) 156. 'Militaire' liefdadigheidsconcerten vonden hier al in de jaren twintig plaats.
- 72 Pelinck, 'Muziekfestivals', 104-105.
- 73 RAL, Familiearchief Hubrecht, inv.nr. 602, Casino in Stadsgehoorzaal.
- 74 RAL, Familiearchief De La Court, inv.nr. 405, mededeling dat in december 1809 het eerste casino zal plaatsvinden.
- 75 De commissie wordt niet vermeld in de *Heeren- en Adresboekjes*.
- 76 E. Joosse, 'Verdeeld en verenigd. Heren-sociëteiten en groepsvorming onder de

- burgerij in Leiden 1768-1918' (niet uitgegeven scriptie Universiteit Leiden 2003) 68.
- 77 SA III, inv.nr. 4475, Stukken betreffende de Stadsgehoorzaal.
- 78 Branderhorst, *Amicitia*, 107.
- 79 Joosse, 'Verdeeld en verenigd', 69.
- 80 *Leidsch Dagblad*, 18 november 1864 en 15 oktober 1864.
- 81 *Leydsche Courant*, 2 juni 1841.
- 82 Resp. *Leydsche Courant*, 12 juli 1858 en *Leidsch Dagblad*, 29 mei 1865.
- 83 Over L.J. Coster: Berry Dongelmans, 'Van De brave Hendrik tot de Speedmaster. Het Leidse boek in de negentiende en twintigste eeuw' in: André Bouwman e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 280-410, 342-346, en Idem, 'Uitzuigers, onderkruipers en teringlijders. Arbeidsomstandigheden in Leidse drukkerijen, 1850-1925', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2009*, 87-108, 89-91.
- 84 Onderstaande is vooral gebaseerd op S.P. Perdijk, 'Van een vijf-en-vijftig-jarigen arbeid tot heil van den werkenden stand. 1854-1909', *Leidsch Jaarboekje* 7 (1910) 51-96.
- 85 *Leidsch Dagblad*, 30 maart 1865. Niet vermeld door Perdijk.
- 86 *Handelingen gemeenteraad*, verslag raadsvergadering 5 december 1867. Daaruit ook de volgende citaten. Met dank aan H. Amptmeijer.
- 87 C.P.C. Huller, 'Vrijmetselaarloge La Vertu en haar leden, gezien in het Leiden van de 19e eeuw. Onderdeel van de stedelijke sociabiliteit of een geïsoleerd gezelschap' (bachelorscriptie Universiteit Leiden 2007) 19; M.J.M. de Haan (red.), *La Vertu, 1757-2007. Een loge in Leiden. Een jubileumboek* (Purmerend 2007) 56.
- 88 *Adresboek* 1851. De Broederschap is opgegaan in de Leidsche Maatschappij voor Weldadigheid, zie De Haan, *La Vertu*, 48.
- 89 SA III, inv.nr. 3008, Lijst vastgestelde vergaderingen Stadsgehoorzaal, 1844-1845.
- 90 J.J. de Gelder was een zoon van prof. J. de Gelder. Voor het Paedagogium: W.A. Elberts, 'Levensbericht van Jan Jacob de Gelder', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden, over het jaar 1889-1890* (Leiden 1890) 354-364, 357-361.
- 91 *Leydsche Courant*, 6 juli resp. 12 december 1859.
- 92 Ibidem, 20 november 1848.
- 93 Ibidem, 20 en 27 november 1848.
- 94 Ibidem, 12 en 19 augustus 1850.
- 95 Ibidem, 26 november 1849.
- 96 Ibidem, 19 april 1850 resp. *Leidsch Dagblad*, 26 juni 1863.
- 97 Cursus schoonschrijven: *Leidsch Dagblad*, 10 september 1869, Italiaans: zie noot 53; tentoonstelling schilderij: *Leydsche Courant*, 28 mei 1833; militaire 'assauts': ibidem, 20 februari 1863.
- 98 *Handelingen gemeenteraad 1867*, zitting 22 november, 30-24.
- 99 Jan Dröge, 'De Ruïnebouwers. Plannen voor het rampgebied' in Arti Ponsen en Ed van der Vlist (eds.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007) 301-327, 313-316.

Katholieken

van de Dekensten Leiden, Noordwijk, Alphen aan de Rijn en Zoeterwoude!

Dagelijks ervaart gij scherper het gemis van een katholiek dagblad. Deze woelige tijd met zijn vele vragen, talloze moeilijkheden, ontelbare problemen, eischt gedegen en principiële voorlichting.

Wij kunnen daarmee beginnen! Welnu, dan pakken wij het ook aan! Zaterdag a.s. gaat een nieuw katholiek dagblad verschijnen onder de titel

DE BURCHT

WAARIN OPGENOMEN „HERRIJZEND NEDERLAND“

Helder en onomwonden willen wij spreken. Scherp en eerlijk koers houden in alles onderworpen aan God, willen wij volk en land dienen.

Gij hebt gevraagd: „Waar blijft de krant?“... Welnu over enkele dagen komt ze!... Geef op Uw naam en adres, meldt U nu reeds als abonné.

Aan „De Burcht“ zijn verbonden:

als Directeur: G. G. van Elburg; Hoofdredacteurs: Rector H. L. J. M. Sondaal en Mr. Dr. C. C. A. van Haren; Redacteurs: Prof. Dr. W. Asselbergs (Anton van Duinkerken) en Joop Siebelt (Joop van A. C.)

Ik wensch mij te abonneren op „De Burcht“ voor 26 cent per week*, f 1.10 per maand*, f 3.20 per kwartaal*

Naam: _____

Straat: _____ Woonplaats: _____

Doorhalen wat niet verlangd wordt.

Duidelijk invullen, liefst met blokletters, om vergissingen te voorkomen.

Indien niet afgehaald, kunt U dit bijlt. bezorgen Zoeterwoudsche Singel 33, Leiden

Een Burcht van papier

Alphons Siebelt

Voor de Tweede Wereldoorlog verschenen er in de regio Leiden drie grote dagbladen met een sterk plaatselijk karakter. Tijdens de Duitse bezetting werden deze alle drie getroffen door een verschijningsverbod. *De Nieuwe Leidsche Courant*, een kopblad van *De Rotterdammer*, werd in 1941 verboden. Begin januari 1944 verdween het *Leidsch Dagblad*.¹ Daarvoor in de plaats kwam het *Dagblad voor Leiden en Omgeving*. Op 1 februari 1944 vonden de abonnees van *De Leidsche Courant* een ander dagblad in de bus, namelijk het *Zuidhollands Dagblad*. Beide kranten verschenen tot enkele weken voor de Bevrijding.

Na de Bevrijding mochten *De Leidsche Courant* en het *Leidsch Dagblad* niet direct opnieuw gaan verschijnen. Het eerste naoorlogs nummer van het *Leidsch Dagblad* verscheen op 1 februari 1946, dat van *De Leidsche Courant* pas op 6 mei 1946. In de tussentijd was er een ander rooms-katholiek dagblad verschenen, *De Burcht*. In dit artikel wordt ingegaan op het korte bestaan van *De Burcht*.

Het Tijdelijk Persbesluit 1944

Op 8 mei 1945 trokken de Canadezen en het Nederlandse Militair Gezag de stad binnen. De regering in Londen had bepaald dat het burgerlijk bestuur na de Bevrijding voorlopig zou worden uitgeoefend door het Militair Gezag. In Leiden werd de reservemajoor mr. F. Bloemarts aangesteld als Militair Commissaris. Een van de eerste zaken die door het Militair Gezag werden geregeld, was het inperken van de vrijheid van drukpers. De behoefte aan nieuws was enorm. Tijdens de laatste maanden van de oorlog werden er steeds meer illegale krantjes gedrukt en gestencild. Na de Bevrijding wilden de meeste bladen blijven verschijnen en de vooroorlogse bladen wilden opnieuw uitkomen. Er was echter niet genoeg papier en het Militair Gezag was beducht voor opruiende (communistiche) bladen.

De Leidsche Courant en het *Leidsch Dagblad* vielen onder de werking van het Tijdelijk Persbesluit, dat in september 1944 door de Nederlandse Regering in

A.S.M. Siebelt studeerde middeleeuwse geschiedenis en Nederlands recht.

*Rector L.A.J.M. Beune. Coll. Katholiek
Documentatiecentrum Nijmegen.*

Londen was uitgevaardigd. De regering had enigszins willekeurig 1 januari 1943 gekozen als datum om een scheiding aan te brengen tussen de bladen die wel en die niet moesten worden gezuiverd. Bladen waarvan de uitgave voor 1 januari 1943 was gestopt, kregen het voordeel van de tijd. Omdat beide kranten na die datum waren blijven verschijnen, moesten ze eerst worden gezuiverd.

De toepassing van het Tijdelijk Persbesluit in het bevrijde zuiden van het land raakte bekend in het nog bezette gebied. Daarom kwam het verschijningsverbod dat de beide Leidse kranten door het Militair Gezag kregen opgelegd in afwachting van de zuivering bepaald niet onverwacht. De katholieken hadden zich er zelfs al op voorbereid.

Voorbereidingen voor een nieuwe krant

De voorbereidingen voor het verschijnen van een katholieke krant na de Bevrijding waren al tijdens de oorlog in gang gezet. Na de bekendwording van het Tijdelijk Persbesluit 1944 realiseerde men zich in de Leidse katholieke kringen dat, als er geen stappen werden ondernomen, er na de Bevrijding voorlopig geen apart katholiek regionaal dagblad zou verschijnen. Daarom werd het initiatief genomen tot de oprichting van een nieuw katholiek dagblad voor Leiden en omgeving met een 'zuivere' leiding en redactie.

De grote stimulator van dit plan was de geestelijke L.A.J.M. Beune (1886-1954), sinds 1934 rector van het Lidwinahuis aan de Zoeterwoudse Singel 33,

een tehuis voor ‘achterlijke voogdijkinderen’, zoals dat toen heette. Naast zijn functie als rector had hij voor de oorlog leidende functies gehad in het katholieke jongerenwerk. Hij was moderator (geestelijk adviseur) geweest van het dagelijks bestuur van het Nationaal Verbond van de Katholieke Jonge Middenstandsverenigingen (KJMV), van het Bondsbestuur van de KJMV in het bisdom Haarlem en bij de Land- en Tuinbouwraad van de KJMV.² Verder had hij zich ingezet voor de werklozenzorg, maar vooral voor de katholieke sportbeoefening.³ Beune was in 1936 de oprichter van de rooms-katholieke sportvereniging DOCOS en had de club vier jaar later gered van de financiële ondergang. In 1937 was er zelfs een ‘rector Beune wisseltrofee’ gekomen ter promotie van de rooms-katholieke sportbeoefening. Rector Beune had tijdens de Hongerwinter een actie op touw gezet voor kindervoeding, die in de laatste maanden vrijwel de gehele stad omvatte.⁴ Ook had hij contacten gehad met de Leidse illegaliteit. In het Lidwinahuis was het eerste hoofdkwartier gevestigd geweest van de Binnenlandse Strijdkrachten.⁵ Volgens een latere mededeling van rector Herman Sondaal, over wie we hierna nog zullen spreken, was Beune de ‘geheime telefooncentrale’ geweest van het Leidse verzet.⁶ Deze rector Beune nu nam het voortouw bij de oprichting van de nieuwe katholieke krant.

Toen de Bevrijding eenmaal een feit was, moest snel worden gehandeld. Aangezien er direct katholieke kranten werden uitgebracht, zoals *De Volkskrant*, *De Tijd* en *Het Binnenhof* uit Den Haag, dreigde de marktpositie van *De Leidsche Courant* te zijner tijd problematisch te worden. De terugkeer van *Het Binnenhof* was tijdens het laatste halfjaar van de bezetting goed voorbereid en onder leiding van hoofdredacteur F. Schneiders (oud-redacteur van *De Leidsche Courant*) werden pogingen ondernomen een editie in Leiden op te zetten. Het was dus zaak snel met een katholieke Leidse krant te komen om het vacuüm te vullen.⁷

Van groot belang in deze situatie was het feit dat het Persbesluit alleen van toepassing was op gedragingen tijdens de bezetting. Er werd besloten een geheel nieuwe krant op te richten, met een geheel nieuwe leiding en redactie van mensen die tijdens de bezetting geen journalistieke activiteiten hadden verricht. In katholieke kring werd gezocht naar representanten met een onbesmet of liever een ‘vaderlandslievend’ gedrag gedurende de bezetting.

Onder leiding van de deken van Leiden, A. Homulle, was in mei 1945 (wellicht al veel eerder) een commissie gevormd met daarin een aantal aansprekende namen, die – om maar een modern begrip te gebruiken – als een stuurgroep zou moeten fungeren. Deze commissie zond op 27 mei een brief aan het Militair

Aan de Commissie tot Perszuivering
Sectie I van het Militair Gezag
p/a Alg.Nederl.Persbureau 's Gravenhage.

Leiden 27 Mei 1945.✓

Mijne Heeren,

Ondergeteekenden - optredende namens de Katholieke Geestelijkheid en het Katholieke volksdeel van Leiden en omstreken in al zijn maatschappelijke gedingen - veroorloven zich, Uwe Commissie te verzoeken, vergunning te verlenen, om voor Rijnland - Leiden en omstreken - een R.K.Dagblad op te richten, dat aan het Katholieke volksdeel voorlichting kan geven gedurende de periode, waarin "De Leidse Courant" niet verschijnen kan.

Als Redacteuren zullen optreden de Heeren H.L.J.M. SONDAAL, Prof. Dr. W. ASSELBERGS (ANTON VAN DUINKEREN), Dr. H. v. ROOIJEN, J. FENSTRA en JOOP SIEBELT. De Directie zal worden gevoerd door den Heer G.G. ELBURG.

Als kring van verspreiding zal gelden: de steden Leiden en Alphen met het omringende Rijnland, de Duinstreek Wassenaar, Katwijk, Noordwijk, de Bollenstreek tot aan Millegom. Te verwachten aantal abonnées bedraagt 25 á 30.000.

Het zij ons veroorloofd op een spoedige vergunning aan te dringen, omdat reeds al te lang ons volksdeel een goede persvoorlichting missen moet.

Met verschuldigde achting,

Namens de Katholieke Geestelijkheid:

Momulle

A.H.M.J. Momulle, Deken v. Leiden en a.i.
van Alphen a.d.R.

Namens het Katholieke volk:

J. Aalders, Fabrikant.

Prage

Prof. Dr. J. A. J. Barge,
Hoogl. Leidse Univers.

G. P. Bengers, Winkelier.

C. P. Bengers

Herm. Geijer, Jeugtleider.

Omloot

A. H. J. v. d. Horst, Ambtenaar

H. W. J. W. J. Kortmann,
Arts.

M. van Oele, hiffes

Mevr. M. C. v. Oerle-Nipper,
Ned. Volkskerstel.

J. A. v. Oyen, Arbeider.

J. A. v. Oyen

J. E. v. Ulden,
Ned. Volkskerstel.

J. A. Siebelt, *Hoofdwerker*
(Joop van A.C.)

Maunier

Correspondant: L. Beune Zoeterw. singel 33. Leiden.

P.S. Zoowel de Redacteuren, als ook de Directie, evenals de aanvragers bekleeden geen functie in "De Leidse Courant".

Brief aan het Militair Gezag d.d. 27 mei 1945, waarin vergunning wordt gevraagd een rooms-katholiek dagblad te mogen uitgeven. Coll. NIOD.

Gezag, waarin gevraagd werd om toestemming voor het oprichten van een katholiek dagblad.⁸

De folder

Om de katholieke bevolkingsgroep op de hoogte te brengen van de komst van een katholiek dagblad trad deze commissie eind mei naar buiten met een folder, gericht aan de katholieke bevolking. Vermoedelijk is deze folder in de kerk verspreid, maar wellicht ook bij alle katholieken thuis bezorgd. In de folder stond het advies om, zolang er geen katholiek dagblad was, zich te abonneren op het *Mededelingenblad*, dat tijdelijk werd uitgegeven door de gezamenlijke voormalige illegale pers. Daarbij zouden zij dan ook de wekelijkse uitgave van *Herrijzend Nederland* ontvangen. Dat was een oud-illegaal blad, waarvan de redactie ook katholiek was en de aspiratie had een heuse krant te gaan uitgeven.

De folder werd ondertekend door deken Homulle ‘namens de geheele Katholieke Geestelijkheid’ en door een groep leken ‘namens de Katholieke bevolking’. De ondertekenaars vormden een zeer gemengd geheel van meer en minder bekende katholieken.⁹ Dezelfde mensen hadden het verzoek aan het Militair Gezag van 27 mei ondertekend. Al deze mensen waren afkomstig uit katholieke organisaties. Een aantal van hen (voor zover bekend) was actief geweest in de illegaliteit.

Wilmer en De Leidsche Courant

De oprichters van het nieuwe rooms-katholieke dagblad hebben zich gerealiseerd dat de rol van *De Leidsche Courant* tijdens de bezetting omstreden was, in het bijzonder die van de hoofdredacteur mr. Th.B.J. Wilmer (1886-1950). Om dit te kunnen begrijpen moet diens rol tijdens de bezetting nader worden toegelicht.

In tegenstelling tot tegenwoordig had de gemiddelde regionale krant voor de oorlog maar een paar redacteuren in dienst. De kopij werd betrokken van persbureaus. Plaatselijk en regionaal nieuws werd verzorgd door enkele verslaggevers of correspondenten. In 1940 had Wilmer al een lange staat van dienst. Hij was in 1911 bij de krant in dienst getreden en in 1915 tot hoofdredacteur benoemd. Sinds 1917 zat hij voor de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) in de Leidse gemeenteraad en hij had diverse functies in katholieke organisaties bekleed. Redacteur mr. H.F.A. Geise was voor de oorlog voorzitter geweest van de Rooms-Katholieke Journalistenvereniging (RKJV) tot de opheffing in 1941. Redacteur F.I.M. Schneiders was secretaris geweest van dezelfde vereniging.

Directeur van de NV Handels- en Courantendrukkerij De Leidsche Courant was sinds 1929 C.M. van Hamersveld. De Raad van Commissarissen bestond uit een aantal katholieke notabelen, onder voorzitterschap van Th. Bergers, slager van beroep, die vanaf 1923 lid was van de gemeenteraad voor de RKSP. *De Leidsche Courant* was dus nauw vergroeid met het katholieke volksdeel. De drukkerij was gevestigd aan de Papengracht op nummer 32.

Wilmer trok in 1940 (na de capitulatie) en 1941 de aandacht wegens enkele hoofdredactionele commentaren, waarin hij volgens zijn critici te veel begrip toonde voor de politiek van de bezetter en de NSB. Zoals hierna nog aan de orde komt, kreeg Wilmer na zijn benoeming tot wethouder in juli 1945 met deze verwijten te maken, wat leidde tot zijn voortijdig vertrek. Daarnaast moest hij zich voor deze commentaren in februari 1946 verantwoorden voor de Commissie van de Perszuivering.

Vanaf 1941 moesten journalisten zich krachtens het Journalistenbesluit verplicht inschrijven in het beroepsregister. Wie niet in dat register was ingeschreven, mocht geen journalistiek werk verrichten. De toezichthouder was de Vereniging van Nederlandse Journalisten (VNJ), een mantelorganisatie van de NSB. Alle medewerkers van *De Leidsche Courant* werden lid van de VNJ.

Binnen de steeds smaller wordende marges die door de Nederlandse overheid en de Duitse instanties werden toegestaan, bleef de krant verschijnen. Het episcopaat hoopte op deze manier de katholieke lezers zo lang mogelijk aan een katholiek dagblad te kunnen binden. De gedwongen opname van advertenties van de NSB en aanverwante organisaties in december 1942 was echter voor het episcopaat onaanvaardbaar. Na overleg met aartsbisschop J. de Jong bezocht pater Titus Brandsma O.P., sinds 1935 geestelijk adviseur van de RKJV, in januari 1943 de redacties van de katholieke dagbladen met instructies: de redacties moesten de aangeboden advertenties weigeren. Vele redacties, waaronder die van *De Leidsche Courant*, verklaarden zich akkoord met dat standpunt. Brandsma werd kort daarop gearresteerd; hij overleed nog datzelfde jaar in concentratiekamp Dachau.¹⁰ De NSB trok de aangeboden advertenties terug. Gedurende de oorlog heeft de NSB geen advertenties meer aangeboden, maar andere nationaal-socialistische organisaties bleven regelmatig in de kranten adverteren.

Redacteur Schneiders, die als pseudoniem jarenlang 'Troubadour' gebruikte en schrijver was van de column 'Momentje', vertrok in 1943. Geise en Wilmer bleven aan het werk, ondanks toenemende kritiek op hun functioneren. Enerzijds lagen zij onder vuur vanuit hun eigen katholieke kring; anderzijds nam

de druk vanuit de VNJ toe om nog meer de propagandistische koers te gaan varen.

Na het opgaan van *De Leidsche Courant* in het *Zuidhollands Dagblad* in februari 1944 bleef Wilmer hoofdredacteur van die krant, totdat hij op 13 april 1944 uit het register van de VNJ werd geschrapt en diensgevolge werd ontslagen. De nieuwe krant werd gedrukt op de persen van *De Leidsche Courant*.

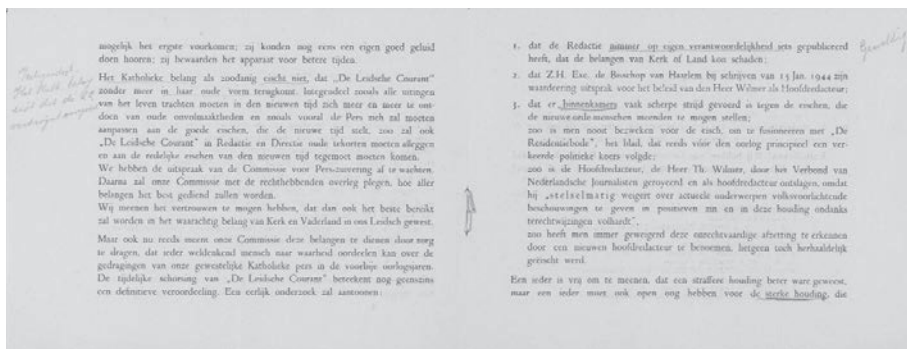
De bovenbedoelde folder besteedde ruim aandacht aan de ontwikkelingen rond Wilmer tijdens de bezetting. De brief inzake de verwijdering van Wilmer uit het register van de VNJ was in de folder opgenomen, zodat het grote publiek die kon lezen. Volgens het VNJ had Wilmer 'stelselmatig' geweigerd 'over actuele onderwerpen volksvoorlichtende beschouwingen te geven in positieven zin' en in die houding ondanks 'terechtwijzingen' volhard.

Volgens de folder was er voor een positieve waardering van de daden van de redactie van *De Leidsche Courant* wel wat te zeggen. De tekst noemde drie punten:

1. de redactie had 'nimmer op eigen verantwoordelijkheid iets gepubliceerd dat de belangen van kerk of vaderland kon schaden';
2. de bisschop van Haarlem, mgr. J. Huibers, had in januari 1944 zijn waardering uitgesproken voor het beleid van hoofdredacteur Wilmer;
3. 'binnenskamers' was vaak scherpe strijd gevoerd tegen de eisen van de 'nieuwe orde'.

Een exemplaar van deze folder bevindt zich in het persoonlijk archief van de bekende Leidse verzetsman Lex Bernard.¹¹ Hij had duidelijk minder positieve gedachten toen hij de folder onder ogen kreeg, getuige de aantekeningen die hij met potlood in de marge schreef. Bij de ondertekening 'namens de Katholieke bevolking' schreef hij: 'Wie geeft hun dat recht?' en bij het hierboven genoemde punt 1: 'Geweldig'. Bij deze zin in de folder 'Het Katholieke belang als zoodanig eischt niet, dat "De Leidsche Courant" zonder meer in haar oude vorm terugkomt.' noteerde hij: 'Integendeel. Het Kath. belang eist dat de L.C. verdwijnt voorgoed.' Vermoedelijk was het standpunt van Bernard in deze kwestie geen uitzondering.

Sterk punt voor Wilmer was uiteraard de waarderende brief van de bisschop. Ook die brief (gedateerd 15 januari 1944) was in de folder afgedrukt. Samengevat kan worden gezegd dat de folder de verdediging inhield van het beleid van *De Leidsche Courant* tijdens de oorlogsjaren. Een terugkeer van die

krant na de zuivering lag dan ook in de lijn der verwachtingen. En tot die tijd zou er een vervangend katholiek blad komen.

Beune vormde (waarschijnlijk als enig persoon) de Katholieke Perscommissie. In deze hoedanigheid toog hij naar Den Haag, vergezeld van Joop Siebelt en Jan van Ulden, voor een onderhoud met kapitein A.L. Govers van de subsectie Perszuivering van het Militair Gezag over het plan voor een nieuw katholiek dagblad. Na enkele gesprekken gaf Govers toestemming tot het laten verschijnen van een zelfstandig katholiek blad per 1 juni 1945. Het was daarbij uitdrukkelijk de bedoeling dat deze krant te zijner tijd weer in een gezuiverde *Leidsche Courant* zou opgaan. Hoe men aan de naam voor de nieuwe krant is gekomen, is verder niet bekend, maar die stond al direct vast.

N.B.

binnenkamers is aangenomen, maar door de dwangpositie niet bekend gemaakt kon worden.

Dat deze houding verdedigbaar is blijkt wel uit het ontslag van den Hoofd-redacteur als ook uit de waardeerende woorden, die de Bisschop tot den Heer Wilmer heeft willen richten.

Om ons Katholieke volk zoo volledig mogelijk in te lichten, voegen wij hieraan toe de afschriften zoowel van het Bisschoppelijk schrijven als ook van de roeymentsbrief van het z.g. Verbond van Nederlandsche Journalisten.

Katholieken! Wij hebben een Gewestelijk zuiver Katholiek Dagblad noodig! Het zal er komen en hopelijk zeer spoedig! Blijft trouw!

Namens de geheele Katholieke Geestelijkheid:
 A. H. M. J. HOMULLE, Deken van Leiden en a.i. van Alphen aan den Rijn

Namens de Katholieke bevolking:
 J. AALDERS, Fabrikant
 Prof. Dr. J. A. J. BARGE, Hoogleraar Leidsche Universiteit
 G. P. BERGERS, Winkelier
 HERMAN GEIJER, Jeugtleider
 A. H. J. v. d. HORST, Ambtenaar
 H. W. J. W. J. KORTMANN, Arts
 Mevr. M. C. v. OERLE-NIPPER, lid Nederl. Volksherstel
 J. A. v. OYEN, Arbeider
 J. G. SIEBELT, Illegaal werker (Joop v. A. C.)
 J. W. v. ULDEN, lid Kerncomité Nederl. Volksherstel

beide partijen uit voor een overleg op 6 juni. Aanwezig voor *Herrijzend Nederland* waren de redacteurs G. Samson, André de Rijk en J. Stijnman.¹² Voor *De Burcht* zaten Jan van Ulden en Joop Siebelt aan tafel. Verder was nog aanwezig Jan van Stralen, tijdens de oorlog redacteur van het illegale blad *Kroniek van de Week* en nu lid van het Militair Gezag.

Wat er precies is besloten, is naderhand onderwerp van discussie geworden. Beune schreef hierover op 7 juni een brief aan kapitein Govers. Volgens Beune was er gesproken over een voorstel van de Perscommissie (hemzelf dus) om mr. C. van Haren, advocaat te Wassenaar, namens *Herrijzend Nederland* op te nemen in de hoofdredactie van het blad. Tevens zou de nieuwe krant *De Burcht* gaan heten, maar als ondertitel dragen: *waarin opgenomen Herrijzend Nederland*. Nog steeds volgens Beune was *Herrijzend Nederland* met dit voorstel akkoord gegaan, mits de niet aanwezige heer Van Haren ermee zou instemmen. Inderdaad was Van Haren met het voorstel, dat hem door Beune ook op 7 juni was voorgelegd, akkoord gegaan. De redactie van *Herrijzend Nederland* moest het verlies

accepteren. Pogingen naderhand een eigen blad uit te geven, bleven zonder resultaat. Nog op 9 maart 1946 diende G. Samson een aanvraag in voor een Certificaat van geen bezwaar om *Herrijzend Nederland* opnieuw te kunnen uitgeven.

Toen de genoemde folder verscheen, waren de voorbereidingen voor de nieuwe krant al in volle gang. Het Militair Gezag had in de vergunning bepaald dat er geen enkel contact mocht zijn tussen *De Burcht* en *De Leidsche Courant*. Daarom werd voor het drukken van de krant gebruikgemaakt van de persen van het *Leidsch Dagblad*. Deze drukkerij was weliswaar gevorderd door het Militair Gezag, maar inmiddels weer aan het werk voor gewoon drukwerk – net als overigens de drukkerij van de *Leidsche Courant*. *De Burcht* huurde voor het technische personeel twee lokalen in het gebouw van het *Leidsch Dagblad*. De redactie en administratie vestigden zich in een ruimte boven de kledingzaak De Faam aan de Hoogstraat. De ingang was aan Oude Rijn 1.

Het eerste nummer van *De Burcht*

Op dinsdag 19 juni verscheen het eerste nummer van *De Burcht*. In tegenstelling tot wat was afgesproken, ontbrak de ondertitel *waarin opgenomen Herrijzend Nederland*. Op welke wijze en op welk moment de naam voor de krant is gekozen, blijft onbekend. De naam lijkt uiteraard erg Leids, maar er was ook een katholieke betekenis. Katholieken zingen over het algemeen niet zo vaak psalmen, zodat een directe ontleening aan de befaamde Luther-psalm ‘Een vaste burcht is onze God’ (Psalm 46) niet het eerst voor de hand liggend zal zijn geweest. Maar ‘burcht’ was in het vooroorlogse katholieke leven ook de benaming van het clubhuis van de jeugdbeweging De Kruisvaart. In Leiden waren er drie burchten, in de Anna Paulownastraat (de achterkant van de dekenale kerk aan de Herensingel), Garenmarkt 36 en het St. Antoniusclubhuis aan de Mare 43. Rector Beune was, zoals we zagen, goed bekend met het katholieke jeugdwerk.

In het colofon stonden vermeld als directeur G. van Elburg en als hoofdredacteurs rector H. Sondaal en mr. C. van Haren. Zij waren alle drie actief geweest in de illegaliteit. Van Elburg had valse papieren gedrukt¹³ en Van Haren was redacteur geweest van *Herrijzend Nederland*. Sondaal was rector van Huize Duinzicht in Oegstgeest en was waarschijnlijk tijdens de oorlog betrokken bij het ondersteunen van onderduikers.¹⁴ Beune en Sondaal kenden elkaar zeer goed.

In de eerste weken bleek dat er wel degelijk een behoefte was aan een katho-

Gedicht geonden op 't lijk van 'n Amerikaansch soldaat

Look, God, I have never spoken to You;
But now I want to say: How do You do?
You see, God, they told me You didn't exist....
And I like a fool believed all this.
Last night, from a shell-hole I saw Your sky
And figured, right then, they told me a lie!
Good, I taken time to see things You made,
I'd have known they weren't calling a spade a spade.
I wonder, God, if You'd shake my hand,
Somehow, I feel that You'll understand.
Funny I had to come to this hellish place
Before I had time to see Your face.
Well, I guess there isn't much more to say,
But I'm sure glad, God, I met You to-day
I guess, the zero hour will soon be here,
But I'm not afraid, since I know You're here.
The signal: well, God, I'll have to go....
I like Your lots, I want You to know.
Look, now: this will be a horrible fight;
You know, I may come to Your house to-night.
How I wasn't friendly to You, before,
I wonder, God, if You'd wait at Your door?
Look, I'm crying... me, shedding tears!
Well, I had known, You these many years!
Well, God, I have to go now - good-bye -
Strange, since I met You I'm not afraid to die.

Vertaling:

Lijk m'n God nooit heb ik met U gesproken.
Maar nu, ik moet U zeggen: Hoe, maakt U het?...
Begrijpt U, God, ze zeiden mij dat U niet werlde bestaan
En alleen als geloofde ik, dat alles waar.
Gisteravond zag ik van 'n granaatgat uit U's lucht,
En doperug, toen klaar, dat ze mij hadden belogen.
Good, ik den tijd maar genomen naar de dingen te zien, die U maakte,
Dan had ik geweten, dat ze een seepop greep sehop noemden.
Ik vraag U nu, of God, roedt U, mij, in hand geven?
Soms reis ik het gevoel, dat U mij wel begrijpt.
Tot, dat ik naar deze helische plek moest komen.
For ik nog tijd had om Uw gelaat te zien.
Komaan, ik denk, dat er niet veel meer te zeggen valt.
Alleen dat echt blij ik was, God, vandaag U te mogen ontmoeten.
Ik denk, het zal duidelijk middernacht wel werken.
Maar, ik begrijs niets anders sinds ik weet, dat U hier zijt.
Het signaal! Kom, God, ik moet gaan....
Ik hou van wat U beschikt. Ik moet U leren kennen.
Aijkens: t zal een bar gevecht gaan worden;
Nu weet mag ik vannacht komen, naar Uw huis.
Och al was ik vroeger niets aardig tegen U.
Ik vraag me af, God, of U me dan opwacht aan Uw deur?
Niet nu, ik wil.... ik er tranen.
Het ongaag had ik U gekend al die jaren lang.
Kom, God, ik moet nu gaan - gedag -
Wat gek, sinds ik U ontmoette ben ik niet bang meer te sterven.

uitg. St. Laurens. R'dom.

'Gedicht gevonden op 't lijk van 'n Amerikaansch soldaat', opgenomen in het eerste nummer van De Burcht, 19 juni 1945. Coll. A.S.M. Siebelt.

liek dagblad. De pastoors en kapelaans spoorden de bevolking aan abonnee te worden en er werd een collecte gehouden. Het aantal abonnees steeg snel tot bijna 11.500. Op het hoogtepunt waren dat er ruim 12.000, net zoveel als *De Leidsche Courant* voor de oorlog had gehad. Niemand van *De Burcht* had ook maar enige ervaring met het maken van een dagblad.

Wanneer men *De Burcht* inhoudelijk vergelijkt met de vooroorlogse *Leidsche Courant* kan men niet anders concluderen dan dat *De Burcht* inhoudelijk een regelrechte voortzetting van *De Leidsche Courant* is geweest. De criticasters hadden dat snel door. In een brief aan Van Haren beklagde G. Samson (van *Herrijzend Nederland*) over de eng-katholieke geest, die uit het blad oprees: 'De krant is voor een niet-katholiek ongenietbaar.'¹⁵ Maar voor die mensen was de krant nu eenmaal niet bestemd. Maar ook katholieken hadden zo hun bedenkingen tegen deze ouderwetse krant.

Als redacteuren van de krant werden vermeld Joop Siebelt (Joop van A.C.¹⁶) en prof. dr. W. Asselbergs (Anton van Duinkerken). Die laatste naam was wel heel opmerkelijk. Dat Asselbergs, bekend katholiek, hoogleraar Vondelstudies aan de Leidse universiteit, nu werkelijk redacteur zou gaan worden, was natuurlijk niet de bedoeling. Beune had hem gevraagd af en toe columns te schrijven. Zijn medewerking kon van belang zijn om aandacht te trekken en om wat glans te geven aan het nieuwe dagblad. De andere medewerkers mochten dan wel illegaal actief zijn geweest, ze waren juist daardoor bij de bevolking niet bepaald bekend.

Asselbergs was onder het pseudoniem Anton van Duinkerken voor de oorlog jarenlang het 'boegbeeld' geweest van het katholieke dagblad *De Tijd* en had in die krant en in andere publicaties openlijk het nationaalsocialisme bestreden. In december 1935 had hij in *De Tijd* het beroemde anti-Mussertgedicht 'Ballade van den katholiek' gepubliceerd. Het jaar erna had hij korte tijd zitting genomen in het Comité van Waakzaamheid van antinationaalsocialistische intellectuelen.¹⁷ Eind mei 1945 zal nog nauwelijks bekend zijn geweest dat hij als gijzelaar geïnterneerd was geweest in St. Michielsgestel en dat hij had meegewerkt aan het illegale blad *Christofoor*.

Juist onder de lezers van dat blad wekte de medewerking van Asselbergs aan *De Burcht* verbazing. Het blad *Christofoor* was een voorstander van de zogenaamde 'doorbraakgedachte', die tijdens de oorlog in het gijzelaarskamp St. Michielsgestel was ontstaan: iedereen had de vrijheid zelf een politieke partij te kiezen, los van zijn geloofsovertuiging. Van Duinkerken had ook al voor de

oorlog veel contacten buiten de katholieke kring gehad. Zijn medewerking aan het 'klerikale' dagblad *De Burcht* paste daar absoluut niet bij.

Asselbergs heeft echter maar twee bijdragen geschreven. Op 26 juni raakte hij betrokken bij een ernstig auto-ongeval. Vanaf zijn ziekbed liet hij weten niet meer aan *De Burcht* te willen meewerken, omdat de koers van het blad hem niet aanstond. In het tijdschrift *Christofoor* verscheen in juli en augustus een redactionele verklaring over deze zaak.¹⁸ Asselbergs had opgezegd, omdat *De Burcht* weliswaar katholiek was, maar ook een 'propaganda-orgaan voor een bepaalde politieke richting die onder de hedendaagse Nederlandse katholieken niet meer algemeen aanvaard wordt'. Leidse katholieken hadden dit niet goed kunnen begrijpen en Asselbergs hier op aangesproken.

Beune, geschrokken van Asselbergs' opzegging, bezocht daarop de redactie van *Christofoor* in Amsterdam en kwam tot de ontdekking dat men daar nog nooit een exemplaar van zijn krant had gelezen. Beune schreef een brief aan Asselbergs, waarop deze liet weten dat hij toch wel wat 'abrupt' had gereageerd en dat ze er maar eens over moesten praten. Volgens Beune moesten de aanstichters van dit relletje worden gezocht in de kringen van *Herrijzend Nederland*, maar details gaf hij niet. Aan Asselbergs' medewerking was desondanks een einde gekomen.

De krant draait, maar er zijn problemen

De redactie werd van meet af aan geconfronteerd met praktische problemen. Het werd het in het verzuilde Nederland als een probleem ervaren dat *De Burcht* bij een niet-katholieke drukkerij werd gedrukt. Begin augustus werd wederom contact gezocht met de commissarissen van *De Leidsche Courant*. Beune schreef op 9 augustus naar aanleiding van een overleg aan zijn medebestuurders dat de commissarissen *De Burcht* wel wilden drukken als drukorder, maar de redactie en de directie de toegang tot het pand ontzegden. Formeel was dat geheel in lijn met de voorwaarde die het Militair Gezag in zijn vergunning aan *De Burcht* had gesteld: géén contact, persoonlijk noch materieel met *De Leidsche Courant*. De situatie werd acuut toen het *Leidsch Dagblad* de huur van de twee ruimten aan de Oude Rijn opzegde met een termijn van veertien dagen. Vandaar dat Beune op 18 augustus een brandbrief schreef aan de voorzitter van de Persraad (in oprichting), dr. C. Beekenkamp. Beekenkamp was in Leiden welbekend. Voor de oorlog had hij vanaf 1931 in de Leidse gemeenteraad gezeten voor de Anti-Revolutionaire Partij en in juli 1945 was hij, tot zijn overstap naar de Persraad met ingang van 1 augustus, enkele weken wethouder van Leiden geweest.

Zou het niet mogelijk zijn om tóch naar het kantoor van *De Leidsche Courant* te verhuizen? Er moesten dan wel twee problemen worden opgelost. Allereerst lag er het ‘contactverbod’ met *De Leidsche Courant*. Dat was moeilijk te handhaven in één gebouw. Een groter probleem was echter dat de directie van *De Leidsche Courant* het personeel van *De Burcht* categorisch de toegang tot het gebouw weigerde.

Beekenkamp hakte snel de knoop door. Enkele dagen later stelde hij Beune er van op de hoogte dat de minister van Binnenlandse Zaken ruimte bij *De Leidsche Courant* vorderde ten behoeve van *De Burcht*. Daarmee werd het huisvestingsprobleem opgelost, maar begon tevens een moeizame ‘cohabitation’, die in ieder geval door Van Hamersveld, oud-directeur van *De Leidsche Courant* en directeur van de handelsdrukkerij, met alle mogelijke middelen werd bemoeilijkt. Dat ging zo ver dat het toilet van *De Leidsche Courant* op slot ging en het toilet van *De Burcht* niet werd gerepareerd. Van Hamersveld was ook voor het eigen personeel niet gemakkelijk in de omgang. *De Leidsche Courant* schreef na zijn overlijden op 2 april 1968: ‘Hij had een merkwaardig karakter, dat wat stroef en onvriendelijk leek, terwijl iedereen wist dat hij het beste met de mensen voorhad en in zijn besluiten strikt eerlijk was.’

Daarnaast waren er nog andere problemen. Eigenlijk was de omvang van de redactie – redacteur Joop Siebelt en medewerkster Fien Schermer Voest¹⁹ – veel te klein. Het personeel van de drukkerij deed wat het moest doen, maar meer ook niet. Van Elburg constateerde dat de drukkerij ook wel ernstig verouderd was. Daarnaast functioneerde hoofdredacteur Van Haren maar matig. Hij was slechts enkele uren per week aanwezig, tegen een fors honorarium, en hij schreef veel te moeilijk. *De Burcht* was een krant voor ‘boeren en buitenlui’ en die zouden zijn artikelen waarschijnlijk niet begrijpen. Verder leverde ook de aard van de advertenties problemen op. Men haalde weliswaar een flinke omzet van ruim f 8.000 uit de advertenties voor dansavonden, filmvoorstellingen en bokswedstrijden, maar dat strookte toch niet met het katholieke uitgangspunt. Ten aanzien van de huwelijksadvertenties werd in de bestuursvergadering van 6 oktober 1945 besloten: ‘Huwelijksadvertenties zullen alleen worden opgenomen als daar een verklaring van een geestelijke bij is. Men is er dan zeker van dat de advertentie serieus is.’ Het allereerste accountantsrapport, van begin november, over drieënhalf maand was gunstig: er was een winst gerealiseerd van ruim f 8.500.

Gedurende het hele bestaan is de feitelijke positie van *De Burcht* voor de buitenstaander onduidelijk gebleven: was het nu een vermomde *Leidsche Courant* of

een zelfstandige katholieke krant? De tweeslachtige publiciteit rond de start had deze twijfel veroorzaakt. Nu de redactie in hetzelfde gebouw was gehuisvest, was het voor de buitenstaander helemaal moeilijk geworden om de nuances te zien. Zeker omdat de krant geen inhoudelijke vernieuwing vertoonde.

De houding ten opzichte van de persoon van Th. Wilmer maakte het er niet beter op. Vooruitlopend op nieuwe verkiezingen werden er in juli 1945 twee nieuwe wethouders benoemd, Wilmer en Beekenkamp, die zoals we zagen per 1 augustus benoemd werd tot voorzitter van de Persraad. In november 1945 werd een nieuwe, tijdelijke gemeenteraad gevormd. De raad werd gedeeltelijk samengesteld uit mensen die hun sporen in de illegaliteit hadden verdiend. Daarnaast keerden ook enkele politici die al voor de oorlog in de raad hadden gezeten terug. De benoeming van Wilmer tot wethouder leidde tot heftige kritiek. In de plaatselijke pers, zoals *De Kroniek* en mogelijk ook de plaatselijke edities van *De Waarheid* en *Het Parool*, werd kritiek geuit op de houding van Wilmer en de artikelen die hij tijdens het eerste jaar van de bezetting had geschreven.²⁰ Volgens de kritiek was Wilmer veel te meegaand geweest en had hij veel te positief geschreven over de NSB en de Duitse propaganda toen dat nog niet nodig was geweest. *Het Parool* had al in augustus kopieën van de gewraakte artikelen naar de Grote Adviescommissie der Illegaliteit gestuurd.²¹ Wilmer zag uiteindelijk af van zijn wethouderschap, maar zou na de verkiezingen in 1946 in de raad terugkeren.

De Burcht nam het in redactionele commentaren op voor de persoon van Wilmer, waarmee de verdenking van sympathie alleen maar werd versterkt. Inderdaad stond Beune uit praktische overwegingen niet helemaal afwijzend tegenover de persoon van Wilmer, met wie hij redelijk overweg kon, maar hij heeft het effect van deze coulante houding onderschat. Ongetwijfeld was deze handelwijze het gevolg van een groot respect voor de persoon van Wilmer, veel goede bedoelingen en misschien een door de kerk gepropageerde barmhartigheid, maar tactisch was het uiterst onverstandig. Wilmer had het bij *De Leidsche Courant* niet voor het zeggen en hij speelde geen doorslaggevende rol. Bovendien wenste hij terug te keren als hoofdredacteur van die krant.

De zuivering van De Leidsche Courant

De taken van het Militair Gezag met betrekking tot de pers werden met ingang van 1 augustus 1945 overgedragen aan de Afdeling Perszaken van het ministerie van Binnenlandse Zaken.²² Beekenkamp werd hoofd van deze afdeling. Op 18 september trad een nieuw Tijdelijk Persbesluit in werking (TP '45). De eer-

der aangekondigde Perscommissie zou er niet komen, maar daarvoor in de plaats werden twee nieuwe organen in het leven geroepen. De Commissie voor de Perszuivering (CPZ) zou de eigenlijke zuivering moeten doorvoeren. Deze commissie fungeerde feitelijk als onderzoeker, aanklager en rechter tegelijk. Hoofd van de afdeling recherche werd kapitein A. Govers. De CPZ had nog een tweede taak gekregen. Iedereen die in een journalistieke functie werkzaam wilde zijn, moest bij de CPZ een certificaat aanvragen. Dat werd slechts verstrekt nadat een onderzoek geen noodzaak tot vervolging had opgeleverd. Door de overstelpende hoeveelheid aanvragen liep de verstrekking echter grote vertraging op; pas na maanden werden de eerste certificaten uitgereikt. De aanvraag voor certificaten voor *De Leidsche Courant* werd door de CPZ aangehouden.

Naast de CPZ kwam de Persraad, die de materiële zaken rond de verschijning van de pers zou gaan regelen, zulks in afwachting van een nog te verschijnen Perswet. Voorzitter werd Beekenkamp, die dit merkwaardig genoeg bleef combineren met zijn ambtelijke functie. Formeel was die functie weliswaar beperkt tot het bieden van ondersteuning aan beide nieuwe organen, maar door de combinatie met het voorzitterschap van de Persraad was Beekenkamp in korte tijd een invloedrijke persoon geworden. Vrijwel direct na zijn benoeming begon hij openlijk en soms ook minder openlijk oppositie tegen de CPZ te voeren. In de ogen van Beekenkamp moest de zuivering snel worden doorgevoerd, zodat de materiële belangen van de eigenaren niet zouden worden aangetast. Politiek was dit trouwens een zeer gevoelig onderwerp, dat de regering in 1946 verdeeld zou houden. Kern van het probleem was dat in het TP '45 de eigenaren van de pers buiten de zuivering zouden blijven, terwijl zij tijdens de bezetting wellicht een minstens zo onvaderlandse houding hadden gehad als de redacteurs en verslaggevers, die wél ter verantwoording werden geroepen.

Op 2 en 23 februari vond de zitting plaats van de CPZ betreffende *De Leidsche Courant*.²³ De CPZ behandelde de zaken niet per persoon, maar per onderneming. Opgeroepen waren de negen commissarissen, de hoofdredacteur, redacteur Geise, de directeur en het hoofd van de advertentieafdeling. De krant werd vertegenwoordigd door de Haagse advocaat L.G. Kortenhorst, die op dit gebied bezig was een bijzondere reputatie op te bouwen. Kortenhorst was vanaf 1925 lid van de Tweede Kamer voor de RKSP en (vanaf de oprichting in december 1945) de Katholieke Volkspartij; een partijgenoot van Wilmer dus.²⁴ Naast zijn Kamerlidmaatschap had hij nog tal van nevenfuncties. Zo was hij president-commissaris van het katholieke dagblad *Het Binnenhof* in Den Haag. Kortenhorst

verdedigde als advocaat verscheidene prominenten tegen de beschuldiging van economische collaboratie.²⁵

Wilmer en Geise werden op de zitting geconfronteerd met zeventien door hen geschreven artikelen (commentaren), die in 1940 en 1941 in *De Leidsche Courant* waren verschenen en waartegen de CPZ 'bezwaar' maakte wegens hun onvaderlandslievend karakter. Van Hamersveld werd aansprakelijk gesteld voor het plaatsen van advertenties van 'foute' instanties, die hij had kunnen weigeren. De commissarissen hadden kunnen ingrijpen, maar hadden dit niet gedaan.

De aanpak van de procedure door de advocaat was misschien min of meer te voorspellen geweest, maar Kortenhorst speelde in zijn verdediging van Wilmer een belangrijke troef uit. In een nota van 7 februari 1945 wees hij de Commissie er op dat de bisschop van Haarlem, mgr. Huibers, hem op 30 januari 1946 schriftelijk had verklaard nog steeds achter zijn brief van 15 januari 1944 te staan. Wilmer had gewoon gedaan wat de bisschop hem had gevraagd. Wanneer de CPZ Wilmer zou veroordelen, zou dat tevens een veroordeling van het beleid van de bisschop inhouden. Volgens die redenering vervielen dan natuurlijk ook de bezwaren tegen de overige beklaagden. In de necrologie, die op 21 februari 1950 in de *Leidsche Courant* van Wilmer verscheen, werd het zo geformuleerd: 'dat de hoofdredacteur in nauw overleg met de hoogste "vaderlandse" kringen [...] het voortbestaan van de krant moest kiezen als een kleiner kwaad om de invloed van groter kwaad te verzwakken.'²⁶

Nog voor de eerste zittingsdag had de bisschop op een nog veel directere manier geïntervenieerd door rector Beune te ontheffen van zijn functie als censor van *De Burcht* en hem te benoemen tot pastoor in Bloemendaal. Voor Beune betekende dit een mooie promotie, maar door deze ingreep werd het bestuur van de Stichting De Burcht beroofd van zijn drijvende kracht. Het was duidelijk dat de bisschop hiermee krachtige signalen afgaf ten gunste van de terugkeer van *De Leidsche Courant*.

Het vertrek van Beune moet bij het bestuur grote teleurstelling, misschien wel verslagenheid hebben teweeggebracht. Daarbij kwam dan nog de verdediging van Wilmer door de bisschop persoonlijk. Daags na de eerste zitting schreef A. van der Horst²⁷ namens het bestuur (zonder Beune uiteraard) een woedende brief van acht kantjes aan de bisschop, wat men van volgzame katholieken niet gauw zou verwachten. De bisschop zal verbaasd hebben opgekeken. Alle frustraties kwamen er uit.

De grieven tegen de houding van de directie van de *Leidsche Courant* sedert

BISDOM
VAN
HAARLEM
POSTREKENING No. 43509

31000
25

Abe Illaia
Haarlem 30 jan 46

Wederelgstrave Heer -

Er is een sprake van, dat ik mijn
standpunt t.o.z. hem den Heer
Wilnes heb gecorrigd en ik
onder schijf nog ten volle wat ik
hem 2 Januari 44 verstaan heb.

Ik verzoek ook niet, dat
er iemand in de Persoonscommissie
dat verzoekt of dat bevestigd heeft.
Wel de inhoud van welke ik
heb ingezonden blijft het te veel.
Opzake.

Mozacten

Uw dienaar - O.H.

+ J.P. Huibers
op H.

mei 1945 waren grotendeels van praktische aard, maar *De Burcht* voelde zich door de bisschop zeker in de steek gelaten ten gunste van mensen die tijdens de bezetting een kwalijke rol hadden gespeeld. Terwijl de gewone man, opgeroepen door de bisschoppelijke brieven die van de kansel waren voorgelezen, door een principiële houding offers hadden moeten brengen, was Wilmer blijven zitten en had goed verdiend aan de advertenties van de nationaalsocialistische propaganda. De *Leidsche Courant* had ook nationaalsocialistisch drukwerk vervaardigd. In de brief werd gezinspeeld op een kwestie die waarschijnlijk vrij gevoelig heeft gelegen: 'Wilmer is meermalen door priesters en leeken gewaarschuwd: "het gaat zo niet langer, ga toch heen, stop met dit geschipper".' De briefschrijver heeft hier ongetwijfeld de persoon van Titus Brandsma op het oog gehad.

Rond deze tijd vond een gesprek plaats tussen de bisschop en het Bureau Perszaken, in de persoon van Beekenkamp. Die schreef namelijk op 14 februari een brief aan de bisschop, waarin hij nog eens schriftelijk bevestigde wat hij in hun onderhoud (de brief noemt geen dag of datum), waarbij ook Govers als getuige-deskundige aanwezig was geweest, had verklaard over het ontstaan van *De Burcht*. Beekenkamp benadrukte dat *De Burcht* een zelfstandige verschijningsvergunning had. Alleen door overleg kon samenwerking tot stand komen. Vermoedelijk besepte men dus al voor de einduitspraak (zelfs tijdens de procedure) wat de uitkomst zou zijn. Waarschijnlijk heeft men daarom besloten een bemiddelingspoging te wagen. Daarvoor werd pater H. Gall M.S.C. gevraagd.²⁸ Pater Gall was in dit veld goed ingevoerd. Net als Asselbergs was hij in februari 1944 lid geweest van de bisschoppelijke commissie die moest adviseren over de wederopbouw van de naoorlogse katholieke pers. Beiden hadden als gijzelaar in het Seminarie Beekvliet in St. Michielsgestel gezeten. Gall was inmiddels lid van de Persraad.

Door de interventie van de bisschop had *De Leidsche Courant* nu een sterke troef in handen. In een harde confrontatie zou *De Burcht* ongetwijfeld het onder-spit delven. Na de herverschijsing van *De Leidsche Courant* zouden er twee katholieke kranten zijn. Maar *De Leidsche Courant* had de steun van de bisschop, de outillage en het kapitaal, *De Burcht* had niets en het was duidelijk dat dit niet zou veranderen. Bij *De Burcht* besepte men dat het gedaan was met de zelfstandigheid en moest men zien, dat er een gunstige oplossing zou komen.

Op 8 maart kwam de uitspraak van de CPZ. Tegen het hoofd van de advertentieafdeling werd geen maatregel genomen, aangezien hij een zeer onzelfstandige functie had gehad. De commissarissen, Wilmer en Geise kregen een ontzeg-

ging van één jaar, de directeur van anderhalf jaar. De CPZ lijkt geen rekening te hebben gehouden met de bisschoppelijke goedkeuring, want de straffen waren niet veel anders dan in andere gevallen; in vergelijking met die voor het *Leidsch Dagblad* zelfs aan de hoge kant. Cruciaal was de aanvangsdatum van de ontzegging: 5 mei 1945. Dat betekende dat er nog maar krap twee maanden resteerden voordat vrijwel allen weer aan de slag konden. Alleen Van Hamersveld zou nog een half jaartje moeten wachten. Door de interventies van de bisschop en de uitspraak van de CPZ was het lot van *De Burcht* bezegeld.

De Burcht en De Leidsche Courant fuseren

Vandaar dat wederom toenadering werd gezocht tot *De Leidsche Courant*, maar nu met een heel ander doel: behoud van de uitgangspunten van *De Burcht* en veiligstellen van de positie van het personeel. Vooral Van Hamersveld weigerde echter een duimbreed toe te geven. Hij werd daarbij gesteund door de commissarissen, die de oplossing van het probleem in zicht zagen komen zonder concessies te hoeven doen.

Op 25 en 29 maart en op 13 april 1946 vonden vergaderingen plaats van de commissarissen van *De Leidsche Courant* en de bestuursleden van de Stichting De Burcht onder voorzitterschap van pater Gall. Ook aanwezig was directeur Van Elburg, maar Van Hamersveld ontbrak. Er werd overeengekomen dat vijf personen van *De Burcht* commissaris bij *De Leidsche Courant* zouden worden. Onder hen was een nieuwe naam, namelijk Steef Menken, lid van de gemeenteraad voor de RKSP. Daar stond tegenover dat *De Burcht* zich niet zou verzetten tegen het aanblijven van de overige commissarissen. Verder werd besloten de exploitatie van beide kranten met ingang van 1 april voor rekening te laten komen van de NV De Leidsche Courant. Van Elburg zou directeur blijven tot november 1946. De krant zou met ingang van 6 mei 1946 onder hoofdredacteurschap komen van rector Sondaal en Wilmer, die daarmee dus zijn comeback maakte. Tevens werd vastgelegd dat Schermer Voest en Siebelt voor tenminste één jaar zouden worden overgenomen door *De Leidsche Courant*.

Om de fusie ook technisch en financieel te kunnen laten verlopen, werden er twee commissies gevormd onder voorzitterschap van pater Gall. Er moest een analyse worden gemaakt van de 'technische en sociale verhoudingen' bij *De Leidsche Courant* over de laatste tien jaar. Ook de financiën zouden worden doorgelicht. Dit laatste rapport mocht niet worden gepubliceerd. Men zou uitzoeken of er in het afgelopen jaar te hoge drukkosten in rekening waren gebracht. Dit

zou dan worden verrekend met de nog openstaande vorderingen. Uiteindelijk werd er *f* 3.000 afgerekend.

De benoeming van commissarissen zou moeten plaatsvinden in een vergadering die gepland stond op 1 juni. De nieuwe commissarissen zouden aandeelhouders kunnen worden en een aandeel van *f* 25 kunnen kopen. Dit leverde echter problemen op wegens de stringente regelgeving op dit gebied.

De Leidsche Courant herrijst

Op maandag 6 mei 1946 verscheen het eerste naoorlogs nummer van *De Leidsche Courant* met als ondertitel *waarin opgenomen "De Burcht"*. Na een jaar actief en passief verzet kreeg de NV de Leidsche Courant op een presenteerblaadje een redelijk goed lopende krant aangeboden met ruim 12.000 abonnees. De prijs voor deze overname – *f* 3.000 (feitelijk een terugbetaling van te hoog gefactureerde kosten), een paar aandelen en de tijdelijke overname van twee werknemers – stelde niets voor. Bovendien omvatte de deal ook nog de verkoop van het kerkblad *Sursum Corda*, dat door de Stichting vanaf 17 november 1945 werd uitgegeven en bij *De Leidsche Courant* werd gedrukt.

Na het ogenschijnlijk constructief verlopen overleg bleven de commissarissen van *De Leidsche Courant* passief verzet voeren. De aankoop van aandelen werd zo veel mogelijk vertraagd. Als excuus werd aangevoerd dat het effectenverkeer nog niet vrij was.

Rector Sondaal vertrok als hoofdredacteur met ingang van 1 december 1946 vanwege een benoeming elders. De aangekondigde jaarvergadering die op 1 juni 1946 zou plaatsvinden, werd uiteindelijk pas op 9 mei 1947 gehouden. Tegen alle afspraken in werden er maar twee mensen van *De Burcht* tot commissaris benoemd. Het Stichtingsbestuur van *De Burcht* stuurde op 12 mei een brandbrief naar de bisschop om hem op deze gang van zaken te wijzen, met het verzoek invloed aan te wenden om die resterende commissarissen benoemd te krijgen.

Fien Schermer Voest vertrok in augustus 1946 en redacteur Joop Siebelt in februari 1947. Er restte niets anders dan de Stichting De Burcht te liquideren. Nadat de bedrijfsactiviteiten in 1947 waren gestaakt, bleef er een lege stichting over. Op 20 februari 1949 werden de uiteindelijke financiële stukken opgesteld. Van de katholieke Burcht restte alleen nog wat papier. De ondertitel bleef opgenomen in *De Leidsche Courant* tot en met het nummer van 6 december 1950. De volgende dag was elke herinnering aan de *De Burcht* voorgoed verdwenen.

Noten

- 1 Over het *Leidsch Dagblad* zie R.D. Paauw, 'Leidsch Dagblad in oorlogstijd', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 99 (2007) 199-212.
- 2 De Leidse afdeling van het KJMV 'St. Peter Kanis' had een vast lokaal aan de Lange Mare op nummer 43.
- 3 Zie o.a. *De Leidsche Courant*, 16 september 1936, 10 september 1937 en 5 augustus 1940.
- 4 Zie *De Burcht*, 14 november 1945.
- 5 [J.M. van Stralen], 'Het verzet in Leiden gedurende den bezettingstijd. Het Leidsche verzet gezien tegen den achtergrond van strijdend Nederland', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 38 (1946) 86.
- 6 Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen, archief Westerpers BV. Brief d.d. 5 oktober 1984 van Sondaal aan *De Leidsche Courant*.
- 7 Alle genoemde stukken met betrekking tot *De Burcht* bevinden zich voor zover niet anders vermeld in het Regionaal Archief Leiden, archief *De Burcht*.
- 8 NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies (NIOD), archief Commissie van de Perszuivering, dossier *De Leidsche Courant*.
- 9 De ondertekenaars waren:

J. Aalders	fabrikant
prof. dr. J.A.J. Barge	hoogleraar geneeskunde
G. Bergers	winkelier
H. Geijer	jeugdleader
A. van der Horst	ambtenaar
H. Kortmann	longarts
mw. M. van Oerle-	lid Nederlands
Nipper	Volksherstel, oud-directrice van de RK Vakschool voor meisjes
- J. Siebelt oud illegaal werker (Joop van A.C.)
- J. van Ulden ondernemer en lid van Nederlands Volks Herstel
- 10 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V: Maart '41-juli '42. Tweede helft* ('s-Gravenhage 1974) 712 e.v.
- 11 Zie de Beeldbank WO II Leiden e.o. op de website www.leidenarchief.nl; zoek op thema 'De Burcht'.
- 12 Kopieën van doorslagen van deze correspondentie zijn in het bezit van de zoon van A. de Rijck.
- 13 Alphons Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud. Het Nationaal Steunfonds in en rond Leiden', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 96 (2004) 146.
- 14 Sondaal was tijdens de oorlog waarschijnlijk betrokken bij het illegale katholieke Fonds voor bijzondere Nooden. Dit Fonds verleende financiële steun aan ondergedoken katholieke joden en aan katholieken die wegens hun principiële houding in financiële problemen waren geraakt.
- 15 Een doorslag (kopie) van deze brief is in het bezit van A. de Rijck.
- 16 Siebelt, 'Een enveloppe met inhoud', 146. Van Elburg had tijdens de oorlog valse papieren voor Siebelt gedrukt.
- 17 Michel van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903-1968)* (Amsterdam 2000) 219 e.v.
- 18 *Christofoor*, 29 juli en 5 augustus 1945.
- 19 In 1944 en 1945 was zij medewerkerster geweest van de Arbeidscentrale van het Nationaal Steunfonds.
- 20 Het dossier van de CPZ bevat knipsels uit *De Kroniek*, maar niet uit de andere twee

- genoemde kranten. Daarvan zijn mij geen exemplaren bekend.
- 21 NIOD, archief Commissie van de Perszuivering, dossier *De Leidsche Courant*. Brief d.d. 15 augustus 1945 van H. van Traa-van der Burg aan de Grote Adviescommissie der Illegaliteit (GAC). De GAC was in juli 1944 opgericht om de samenwerking tussen de illegale bewegingen te coördineren en te bevorderen. Na de Bevrijding werd de GAC een belangenbehartiger van de voormalige illegaliteit.
 - 22 Hans van den Heuvel en Gerard Mulder, met medewerking van Willem Breedveld en Huub Wijffes, *Het vrije woord. De illegale pers in Nederland, 1940-1945* (s-Gravenhage 1990) 57.
 - 23 NIOD, archief Commissie van de Perszuivering, dossier *De Leidsche Courant*.
 - 24 Een zoon van Kortenhorst was in 1942 gehuwd met een dochter van prof. Barge.
 - 25 Van den Heuvel en Mulder, *Het vrije woord*, 98 e.v. Over Kortenhorst zie ook Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003) 239-242 en 300-305.
 - 26 Een gangbare, degelijke, katholieke motivering.
 - 27 A.H.J. van der Horst was Chef de Bureau van de Leidse Duinwater Maatschappij.
 - 28 M.S.C.: Missionarii Sacratissimi Cordis Iesu (Missionarissen van het H. Hart).

Begin van de sloop van de uit 1969 daterende Groenordhallen. Foto Hielco Kuipers.

Kroniek van Leiden over 2010

Samengesteld door: A. van Leeuwen, mw. W. Smitsloo-de Graaff
en R.D. Paauw

Januari

- 1 De jaarwisseling verloopt relatief rustig. De ME hoeft niet in actie te komen. Er worden 54 personen gearresteerd. De brandweer moet talrijke grote en kleine vuren doven.
- 1 Om te bezuinigen sluit de centrale bibliotheek BplusC aan de Nieuwstraat op zondag en komt er een einde aan een traditie van zeventien jaar.
- 1 De binnenstad is alleen nog toegankelijk voor 'schone' vrachtauto's. Bij de invalswegen staan borden dat in het centrum een milieuzone geldt.
- 2 Museum Naturalis sloot 2009 af met in totaal 275.000 bezoekers en bezit daarmee op de nationale top 50 van musea de achtste plaats.
- 2 De nieuwbouw van het Stedelijk Gymnasium aan de Nieuwe Marnixstraat in Noord wordt in gebruik genomen. Socrates, zoals het wordt genoemd, biedt ruimte aan circa 600 leerlingen.
- 4 Korpschef Stikvoort van de politie Hollands Midden is ernstig bezorgd over het stijgend aantal woninginbraken. In 2009 waren het er 2.838 tegen 2.556 in 2008.
- 4 De gemeente begint met de sloop van twaalf illegaal gebouwde appartementen aan de Hoefstraat en de Garenmarkt. Ze werden in opdracht van zakenman Verbaan gebouwd in de hal van een voormalige garage.
- 4 De kunstijsbaan in de Nieuwe Rijn heeft ruim 11.000 bezoekers getrokken. Het experiment wordt in 2011 herhaald.
- 7 Het Stedelijk Concertgebouw aan de Breestraat gaat weer Stadsgehoorzaal heten, aldus directeur Van Mossel. Er is veel kritiek op het 'verkwanselen' van de sinds 1826 gebruikte naam.
- 7 Groenlinks-fractieleider Pieter Kos dient in de raad een motie in om het besluit tot de bouw van een tijdelijke parkeergarage aan de Morsweg uit te stellen. Daarmee keert de partij zich tegen het coalitieakkoord en tegen de nota Bereikbaarheid van de eigen wethouder John Steegh. Deze treedt kort hierna af.
- 7 Een meerderheid van de gemeenteraad stemt in met verlenging van de

Kanaalweg naar industrieterrein De Waard en het graven van een tunnel onder de Zijl door naar het Leiderdorpse bedrijventerrein Baanderij. D66 en de SP zijn tegen.

- 8 Een PvdA-voorstel om helemaal af te zien van woningsloop in de Oude Kooi krijgt in de raad de steun van SP, Leefbaar Leiden en het CDA. Het besluit staat haaks op de overeenkomst die woningcorporatie De Sleutels en bewonerscommissie in december 2008 sloten. Dat plan, kosten 85 miljoen, voorziet in sloop van de helft van het blok Timorstraat, Driftstraat, Atjehstraat en Parkstraat en renovatie van de andere helft.
- 8 De gemeente mag de panden van de Vrijplaats Koppenhinksteeg ontruimen. Dat is de uitspraak in het kort geding dat de gemeente had aangespannen tegen de gebruikers.
- 11 De nieuwe vleugel (12.500 vierkante meter) van de Leidse Hogeschool aan de Zernikedreef is klaar. Kosten 20 miljoen euro.
- 14 Na ruim een jaar uitstel begint de sloop van de Groenordhallen. De hal werd in 1969 geopend.
- 15 De waterpolodames van ZVL worden voor de derde maal sportploeg van het jaar. Oud-ZVL'er Iefke van Belkum wordt voor de vierde keer sportvrouw van het jaar en Njord-roeier Jaap Schouten voor de derde keer sportman van het jaar. De Ereprijs gaat naar Jan Beij voor activiteiten op schaakgebied.
- 16 Weekblad Elsevier meldt dat het Stedelijk Gymnasium behoort tot de beste vijf vwo-scholen van Nederland.
- 19 De architecten Ad van Aert (JHK) en Hans Toornstra (bureau Inbo) maken een ontwerp voor de nieuwe bètacampus in de Leeuwenhoek. Die moet in 2015 klaar zijn. Daarvoor zullen alle in de jaren zestig gebouwde panden worden gesloopt.
- 19 Tot en met 24 januari wordt de Leidse Jazzweek gehouden zonder het traditionele Key Town Festival. De Leidse Jazz Award wordt uitgereikt aan saxofonist Florian Wempe (20).
- 20 De Turkse ambassadeur opent aan het Rapenburg een consulaat voor Leiden en nog enkele steden. Leidenaar Joost Peters is er honorair consul-generaal.
- 20 De gemeente Voorschoten geeft haar archief over de periode 1400-1925 in bewaring bij het Regionaal Archief Leiden.
- 23 Het eeuwenoude kerkorgel van de Marekerk wordt na een uitgebreide renovatie opgeleverd aan de Protestantse gemeente in Leiden.
- 24 Politie en ME ontruimen het monumentale pand Herengracht 36-38, dat

- eerder op de dag is gekraakt. Bij de actie worden 22 personen aangehouden.
- 25 De Leiderdorpse gemeenteraad zegt definitief nee tegen de aanleg van de Ringweg-Oost naar de Zijldijk. Reden zijn de hoge kosten en de verminderde leefbaarheid in de omgeving.
 - 26 Woningcorporatie De Sleutels en bewonersvereniging Tuinstadwijk zijn akkoord over aanpak van de wijk. Er worden ruim 200 huizen gesloopt in de Dahliastraat, Hyacinthenstraat en Seringenstraat. Daarvoor komen 40 tot 55 appartementen en 34 eengezinswoningen.
 - 26 De Garenmarkt krijgt een ondergrondse parkeergarage met een tot drie verdiepingen, maakt het college van B en W bekend.
 - 27 Leidenaar Gerwin van der Werf (40) is de winnaar van de eerste editie van de Turing Nationale Gedichtenwedstrijd. Voor zijn gedicht 'Misbruik' ontvangt hij de eerste prijs van 10.000 euro.
 - 28 Er komt bij Naturalis een Nederlands Centrum voor Biodiversiteit, een bundeling van collecties waarvoor de overheid 30 miljoen euro uittrekt. Met 37 miljoen geconserveerde planten en dieren wordt het een van de grootste collecties ter wereld. Daarvoor komt een nieuw gebouw naast de Naturalistoren.
 - 29 Leidse zanger Wesley Klein (21) wint de finale van de SBS-talentenjacht Popstars. Wesley krijgt een platencontract en gaat optreden met de Toppers in de Arena.

Februari

- 1 De Anne Frankschool in de Stevenshof begint een afdeling voor hoogbegaafde kinderen, de zogeheten Leonardoklassen. Er zijn twee klassen met zestien kinderen die een IQ hebben van minstens 130.
- 1 Als postuum verjaardagscadeau krijgt de tien jaar geleden overleden schrijver Fritz B. Hotz (1922-2000) een gedenksteen in de gevel van zijn geboortehuis aan de Rijnsburgerweg 75.
- 2 Het omstreden fietspad dwars door volkstuintencomplex Ons Buiten in Noord komt er toch. Het CDA, steeds tegenstander, stemde voor in ruil voor politieke steun voor een besluit over de Oostvlietpolder.
- 5 De gemeente Leiden krijgt tot en met 2014 11,5 miljoen euro van het ministerie van Wonen, wijken en integratie. Het geld gaat naar wijkverbetering in Noord en de Slaaghwijk (Merenwijk) en de bouw van 650 studentenappartementen.

- 10 De eerste paal wordt geslagen voor het nieuwe gebouw van de St. Joseph-school. Er komen ook twee speellokalen, ruimten voor buitenschoolse opvang en een gymnastiekzaal.
- 10 Hoogheemraadschap van Rijnland gaat de komende jaren 5.500 eigendommen en ruim 900 hectare aan grond en water verkopen. De rekenkamer becijfert dat ze 228 miljoen euro kunnen opbrengen. Het Gemeenlandshuis aan de Breestraat wordt verhuurd. Het elf jaar oude kantoor aan de Archimedesweg wordt voor 13 miljoen euro verbouwd.
- 12 Uit onderzoek door de GGD blijkt dat het aantal daklozen in de periode 2006-2009 is gedaald van 454 naar 313. Negen van de tien daklozen zijn mannen. De gemiddelde leeftijd is 41 jaar.
- 13 De Vlaming Jeroen Leenders (31) wint het Leids Cabaret Festival. De publieksprijs van de 32ste finale in de Leidse Schouwburg gaat naar Emilio Guzman (29).
- 14 De eerste studentenkamers in de flat Nieuweroord aan de Rijnsburgerweg worden betrokken. Studentenhuisvester Duwo maakt in totaal 264 kamers in de voormalige verpleegstersflat, die tot vorig jaar werd gebruikt als asielzoekerscentrum.
- 15 In het Nieuwe Energiegebouw aan de Derde Binnenvestgracht wordt een verzamelplek voor achttien eenmansbedrijfjes in de creatieve sfeer geopend.
- 16 Wethouder Pieter van Woensel maakt bekend dat de gemeente het zogeheten Gat van Van de Putte en het ernaast gelegen gekraakte kantoorgebouw aan het Stationsplein koopt van Bever Holding voor 17,9 miljoen euro.
- 16 De gemeente trekt een half miljoen euro uit om samen met studentenhuisvester SLS Wonen te onderzoeken of het mogelijk is 400 extra kamers te realiseren op leegstaande verdiepingen boven winkels.
- 17/21 In de Pieterskerk organiseert de Stichting Scratch Muziekdagen de eerste scholierenscratch met 650 aanmeldingen uit het hele land. Het Koor van de Toekomst voert de Messiah van Händel uit. In totaal doen 4.037 zangers en 230 orkestleden mee.
- 17 Hette Quispel, medewerker van de afdeling Communicatie van de gemeente, wint met 25 fouten het Leids Dictee bij de 'amateurs'. Bij de experts wint Pieter van Diepen met 20 fouten.
- 18 De gemeenteraad start het project om op en rond het Kooiplein een compleet nieuwe wijk te bouwen met woningen, winkels en parkeergarages.
- 18 IJVL-schaatster Laurine van Riessen behaalt een bronzen medaille op de

- 1.000 meter tijdens de Olympische Winterspelen in het Canadese Vancouver.
- 19 Ria de Graaff bereikt de pensioengerechtigde leeftijd, maar besluit zich onverdrotten te blijven inzetten voor de opmaak van het *Leids Jaarboekje*.
 - 25 Wethouder Van Woensel plant een vleugelnoot aan de Jan van Houtkade als eerste van de 1.000 bomen in het kader van het Groenactieplan.
 - 26 Wethouder De Haan presenteert bij het Stadhuisplein met de onthulling van een bord over de Stadhuisbrand in 1929 een nieuwe website over de Leidse historie.
 - 26 Politie ontruimt met 110 man de drie panden van de Vrijplaats Koppenhinksteeg. Daarmee komt na 41 jaar een eind aan de plek waar tal van activiteiten werden gehouden.
 - 26 Kunstenaars Julius van Adrichem en Paul Bouter plaatsen op het dak van het pand Potgieterlaan 17 het eerste beeld van het sloopkunstproject. In april begint woningbouwvereniging Portaal met de sloop van de huizen aan de Nicolaas Beetsstraat, Schimmelstraat, De Genestetstraat, Potgieterlaan en Toussaintkade.
 - 27 De komende maanden worden in museum De Lakenhal dagelijks zo'n zestig objecten uit het depot op een lopende band gezet om te worden beoordeeld, beschreven en gefotografeerd. Totale kosten: een miljoen euro. Het publiek kan achter glas het 'Werk in Uitvoering' bekijken.

Maart

- 3 D66 is de grote winnaar van de gemeenteraadverkiezingen. De partij gaat van twee naar tien zetels. De Stadspartij Leiden stijgt van één naar twee en de Partij voor de Dieren is nieuwkomer met één zetel. De PvdA zakt van tien naar zes zetels en de SP van zeven naar vier, VVD (6), CDA (4) en GroenLinks (4) blijven gelijk. Christen Unie en Leefbaar Leiden verliezen één zetel en houden er beide één over. De opkomst daalt van 57,7 naar 55,4 procent.
- 8 Begin van de tweede fase van de reconstructie van Willem de Zwijgerlaan. Tot april 2011 worden er twee tunnels aangelegd: ter hoogte van de Kooilaan en de Gooimeerlaan.
- 10 Gemeenteambtenaren handelen integer, maar op cruciale momenten ook onprofessioneel en star. Dat rapporteert oud-rechter Holthuis die in opdracht van burgemeester Lenferink onderzoek deed naar machtsmisbruik van ambtenaren in 2006-2007.

- 10 Directeur-eigenaar Melchior Groen vraagt surseance van betaling aan voor boekbinderij Jansenbinders aan de Rooseveltstraat. Er werken 65 mensen. Het bedrijf behoort tot de top drie van boekbinderijen in ons land.
- 11 Bij de Sterrewacht zijn vier telescoopkoepels na restauratie teruggeplaatst.
- 12 Wethouder Gerda van den Berg verricht de officiële opening van het verbouwde Joods Weeshuis aan de Roodenburgerstraat. In het gemeentelijke monument, dat dienst deed als GG en GD-gebouw, zijn een huisartsenpraktijk, apotheek en Brijder Verslavingszorg gehuisvest.
- 12 De in 1654 gebouwde Doelenpoort wordt grondig gerenoveerd.
- 13 Het gebouw van het Da Vinci College op de hoek van Sumatrastraat en Surinamestraat wordt voor ruim vijf miljoen euro verbouwd ten behoeve van de vrije school voor voortgezet onderwijs, het Marecollege.
- 15 Wethouder De Haan geeft het startsein voor de restauratie van de Burcht. Het werk kost ruim 1,2 miljoen euro.
- 17 De gemeente moet minimaal 296.000 euro per jaar extra uittrekken om het LAKtheater te behouden. Er zijn twee scenario: een fusie met de Leidse Schouwburg en Stadsgehoorzaal vanaf 2012 of verder gaan als zelfstandige stichting.
- 17 Het monument 'Bagage' ter herdenking van de in de oorlog vermoorde joodse stadgenoten wordt onthuld. Het bestaat uit zes natuurstenen koffers die op

Het monument Bagage, ter herdenking van de in de oorlog vermoorde Leidse joden. Foto Hielco Kuipers.

vijf locaties in het centrum zijn geplaatst. Uit Leiden zijn 270 van de ongeveer 500 joden gedeporteerd en vermoord.

- 18 Met een reorganisatie moet bij het Leids Universitair Medisch Centrum de komende jaren 40 miljoen euro worden bezuinigd. Er verdwijnen 600 banen.
- 24 Tot 28 maart wordt het Leids Textiel Festival gehouden op 35 plekken in de stad. Quilters, vilters, kantklossers, hakers, wevers en breiers zijn actief in o.a. de Pieterskerk en Leidse musea.
- 28 In Almere wint de basketbalploeg Zorg en Zekerheid Leiden de nationale beker. De ploeg plaatst zich daarmee voor de Europese bekerstrijd.
- 29 Begin van de nieuwbouw van geestelijke gezondheidszorgorganisatie Vierduinen aan de Albinusdreef. Het wordt de grootste GGZ-vestiging van Nederland.
- 31 Ton Elderhorst stopt na 32 jaar met de sportartikelenzaak op de Breestraat. Hij krijgt de Gouden Speld van de gemeente voor het voorzitterschap van de winkeliersvereniging Breestraat.

April

- 4 Voor de 25ste keer verzorgt het Leids bloemenbedrijf van Charles van der Voort de bloemenhulde die het Urbi et Orbi van de paus zo kleurrijk omhult.
- 17 De universiteit wil het Van der Klaauwgebouw, ook bekend als de Kaisertoren, op het terrein van de Leidse Sterrewacht slopen. Daar moeten woningen komen. Omwonenden en belangengroeperingen zijn tegen.
- 17 Museum Naturalis heeft er een nieuwe aanwinst bij: de Nothosaurus winkelhorsti. Het gaat om een schedel van het oudste en kleinste reptiel dat ooit in Nederland is gevonden. Het schedeltje is 4,5 centimeter groot, maar wel 240 miljoen jaar oud.
- 18 In De Lakenhal wordt een tentoonstelling geopend over zes 16de-eeuwse koorboeken uit de Pieterskerk. De koorboeken geven een indruk van het repertoire waarover een kerkkoor destijds kon beschikken.
- 18 SP, VVD, D66 en CDA gaan de komende vier jaar de stad 'regeren'. Deze coalitie brengt drie nieuwe wethouders met zich mee: Roos van Gelderen (SP), Frank de Wit (D66) en Robert Strijk (D66).

Mei

- 16 De 20ste marathon van Leiden trekt ruim 6.500 deelnemers. Een record.
- 17 Drogisterij Bik aan de Doezastraat mag zich hofleverancier noemen.

Commissaris van de Koningin Jan Franssen onthult het bijbehorende schild. De drogisterij vierde op 15 maart haar 150-jarig bestaan.

- 27 Het aantal klanten van de Leidse Voedselbank is het afgelopen half jaar enorm gegroeid: van 300 naar 400.
- 28 Gerdi Verbeet, voorzitter van de Tweede Kamer, opent het Kinderrechten-huis, een centrum voor informatie rond kinderrechten. Het is gevestigd in het voormalige weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht.
- 29 De Lakenhal heeft het laatste grote schilderij van de in Oegstgeest geboren schrijver/kunstenaar Jan Wolkers aangekocht. 'Het grote gele doek' maakt in Leiden veel reacties los, variërend van uiterst positief tot juist erg negatief.

Juni

- 9 Het Leidse hospice Xenia voor jongeren komt in een leegstaand pand aan de Kloosterpoort. Studentenhuisvester SLS Wonen koopt het gebouw. Xenia wordt een sterfhuis voor terminaal zieken tussen de 16 en 30 jaar en zou daarmee het eerste hospice voor jongeren worden in Nederland.
- 11 Voor de eerste keer in de geschiedenis zijn drie onderzoekers van de Universiteit Leiden tegelijkertijd onderscheiden met de prestigieuze Spinoza-premie: psychologe Naomi Ellemers, astronoom Marijn Franx en classica Ineke Sluiter.
- 17 Tijdens de viering van het 435-jarig bestaan van de Universiteit Leiden houdt de beroemde schrijver Salman Rushdie de Vrijheidslezing. Er zijn uitgebreide veiligheidsmaatregelen getroffen. Tegen Rushdie werd in 1989 een doodvonnis uitgesproken door de Iraanse ayatollah Khomeini.
- 18 De franciscaner gemeenschap in Leiden wordt na 500 jaar opgeheven. Er zijn te weinig nieuwe intredingen.

Juli

- 1 De Leo Kannerschool (voor leerlingen met een 'stoornis in het autistisch spectrum') mag een nieuwe vestiging bouwen aan de César Franckstraat in Leiden-Zuidwest. De school is nu tijdelijk gevestigd in het voormalige asielzoekerscentrum. De nieuwbouw zal plaats bieden aan 200 leerlingen.
- 5 Na 25 jaar neemt Aad van der Luit afscheid als organisator van de Lakenfeesten.
- 5 Achter de panden 63 en 65 van het Rapenburg zullen worden bijgebouwd: negen studentenkamers, een grote collegezaal, een lounge en een auditorium

in de tuin. Beide panden, al in gebruik bij de universiteit, zullen op de begane grond met elkaar worden verbonden.

- 11 Zo'n 6.000 Leidenaars kijken op een afgezet terrein bij Molen De Valk op een groot scherm naar de voetbalfinale om het wereldkampioenschap tussen Nederland en Spanje.
- 14 De Leidse Merenwijk krijgt er de komende jaren ongeveer duizend parkeerplaatsen bij. Op 5.869 woningen heeft de wijk nu 7.042 parkeerplaatsen, wat veel te weinig is.
- 16 Tjeerd Scheffer (56) wordt door de Stichting Topsport Leiden gekozen als coördinator.
- 22 Het Leids Universitair Medisch Centrum zal in het landhuis Ter Wadding aan de Leidseweg in Voorschoten een 'zelfstandig behandelcentrum cardiologie' vestigen. De opening is op 1 november. Huis Ter Wadding, gebouwd omstreeks 1770 en eigendom van de Oegstgeestse ondernemer Menno Smitsloo, stond al enkele jaren leeg.

Augustus

- 6 De door het Leids Film Festival in de openlucht (op het Pieterskerkplein) vertoonde Italiaanse films trekken een recordbezoek: 1.800 liefhebbers.
- 14 Kris Schiermeier, japanologe, wordt per 1 september de nieuwe directeur van museum het SieboldHuis.
- 16 Met een vertraging van een jaar begint de aanleg van het nieuwe woonwagenveld naast de wijk Roomburg. Er komen 29 plekken voor jongeren die nu nog bij hun ouders verblijven in de wagenvelden op het overvolle Trekvaartplein.
- 21 Het aantal nieuwe studenten aan de Universiteit Leiden blijft evenals vorig jaar steken op 4.000. 'Gezien de ambities van de universiteit is dat te weinig', aldus een woordvoerder. De oorzaak van de stagnering zou liggen in het feit dat Leiden geen economische studies aanbiedt.
- 23 Studentenvereniging Augustinus heeft tijdens de El Cid introductieweek de meeste eerstejaars binnengehaald: 382, 34 meer dan vorig jaar. Minerva volgt met 326 nieuwe leden.
- 26 De Leidse Schouwburg en de Stadsgehoorzaal zullen volgend jaar een fusie aangaan. Het college van B en W stemt in met het bedrijfsplan van de directie.
- 26 Hevige regenval zet (opnieuw) het noordelijk deel van de Oude Kooi (Lombokstraat, Parkstraat en Atjehstraat) onder water.

Jaap Montagne werd gekozen als stadsdichter van het jaar. Foto Hielco Kuipers.

- 28 Feestartikelenwinkel Paddenburg aan de Nieuwe Rijn sluit na negentig jaar voorgoed haar deuren. Als reden wordt opgegeven dat 'het rendement te laag is om door te gaan'. Paddenburg is een begrip in Leiden als het gaat om feest- en fopartikelen.
- 30 Recordinschrijving voor de z.g. Minikoraal voorafgaand aan de viering van het 3 Oktoberfeest. Het aantal deelnemende basisscholen passeert voor het eerst de vijftig. Dat komt neer op ongeveer 3.400 kinderen.

September

- 1 Jaap Montagne (51) zal het komend jaar stadsdichter van Leiden zijn. Hij is daartoe voorgedragen door het Leids Dichtersgilde. Bij allerlei gelegenheden en evenementen zal hij een gedicht maken.
- 6 In een toespraak 'de universiteit van Leiden en Den Haag' bij de opening van het academisch jaar zegt rector Van der Heijden dat Den Haag steeds belangrijker wordt voor de Universiteit Leiden. Op deze dag wordt in Den Haag het nieuwe University College geopend. De groei van 'Den Haag' zou niet ten koste gaan van 'Leiden', maar wethouder van Onderwijs De Haan is daar niet gerust op.
- 10 Aan de gebouwen die opengesteld zijn tijdens de Leidse Open Monumentendagen zijn een kleine 50.000 bezoeken afgelegd. De Hartebrugkerk spande de kroon met 5.100 bezoeken.
- 15 De Stichting Studentenhuisvesting (SLS Wonen) wil aan het Steenschuur en

de Langebrug 108 appartementen voor studenten bouwen. In het oude gebouw van de sociale dienst komen 38 tweekamerwoningen. Het nieuwe deel van de sociale dienst aan de Langebrug en de brandweerkazerne zullen worden gesloopt.

- 16 Het V & D-pand zal een grondige verbouwing ondergaan. Met het project is veertig miljoen euro gemoeid. De winkelruimte wordt teruggebracht van 16.500 naar 12.000 vierkante meter. In het vrijkomende souterrain komt een fietsenstalling met 900 plaatsen.
- 16 Het Regionaal Archief Leiden heeft bijna alle Leidse kranten digitaal verwerkt, van de *Leydse Courant* uit 1720 tot het *Leidsch Dagblad* uit 2009. Ze kunnen op internet worden geraadpleegd.
- 21 In 2012 komt er een rechtstreekse spoorverbinding tussen Leiden, de Amsterdamse Zuidas en Almere en Lelystad, aldus de NS.
- 23 Verzet tegen de komst van de RijnGouweLijn (RGL) is 'onwenselijk, onnodig en juridisch onhaalbaar'. Tot die conclusie komt de commissie-Staal die onderzocht of het Leidse stadsbestuur de RGL nog kan tegenhouden.

Oktober

- 1 Wethouder De Haan deelt in het LAKtheater mee dat de gemeente 3,5 ton beschikbaar stelt om de bezuinigingen van de Universiteit Leiden op te vangen.
- 2 Op de Hooglandse Kerkgracht maken 4.500 leden van de 3 October Vereniging gebruik van de hutspotmaaltijd.
- 2 Gymnastiekvereniging Groen-Wit krijgt de eerste prijs in de Taptoe.
- 2 Burgemeester Lenferink reikt de gouden erepenning van de gemeente uit aan de paters franciscanen Ton Peters en Jan van Duijnhoven. Na 565 jaar vertrekken de laatste vier franciscanen uit Leiden.
- 23/4 Tijdens de festiviteiten van Leidens Ontzet met als thema 'Grenzeloos feesten' worden op proef camera's en matrixborden geplaatst. In de Waag worden ruim 30.000 haringen en 7.100 Geusjes uitgereikt. De optocht brengt festiviteiten als het bevrijdingsfeest in 1945, het Oktoberfeest en het carnaval in beeld.
- 5 B en W nemen de adviezen van de commissie Hoogwaardig Openbaar Vervoer Leiden over en werken toch samen met de provincie aan de komst van de RijnGouweLijn door Leiden. Daarvoor wordt een MER-procedure gestart waarin het voorkeurs tracé Hooigracht-Langegracht wordt vergeleken met tracés over de Breestraat en via bestaand spoor.

- 6 Het echtpaar Gerrit Ciggaar en Leentje Ciggaar-Verhaar krijgt postuum de Yad Vashem-medaille. Dochter Guurtje neemt de onderscheiding in ontvangst in de synagoge aan het Levendaal. Het paar bood onderdak aan joodse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog.
- 7 Groen Vervoer, Taxi Wielkens en twee raadsleden presenteren een plan om Glipper-busjes elk kwartier te laten rijden vanaf Leiden Centraal naar de Merenwijk, Stevenshof, Roomburg, Waardeiland, Morskwartier, Zuid-West en het Bio Science Park. Die moeten de lijnbussen in de stad vervangen.
- 7 Leidenaar Jochem Myjer is door het publiek gekozen tot beste cabaretier van Nederland in het afgelopen seizoen. De prijs wordt uitgereikt door Bart van Mossel, directeur van de Leidse Schouwburg.
- 13 De nieuwbouw van Onderwijs Centrum Leiden De Delta aan de Da Costastraat wordt officieel geopend.
- 15 Hein van Woerden, chef kabinet van de gemeente, ontvangt de universiteitspenning uit handen van rector magnificus Paul van der Heijden. Het is een blijk van waardering voor mensen buiten de universiteit die de onderwijsinstelling grote diensten hebben bewezen.
- 15 De gemeente verkoopt de ruim 100 jaar oude watertoren aan Hoge Rijndijk aan het kunstenaarsechtpaar Bert en Ria Uitterhoeve uit Bleiswijk
- 18 In Museum Volkenkunde wordt de tentoonstelling rond de Maori-cultuur geopend door mr. Pieter van Vollenhoven, beschermheer van de New Zealand-Netherlands Foundation. Speciaal overgekomen Maori's voeren daarbij traditionele haka's (oorlogsdansen) uit.
- 18 De sloop van de Kippenbrug, die de twee delen van de Vrouwensteeg verbindt, begint. Op die plek werd al in 1324 een brug gebouwd.
- 20 De Zwitserse architect Peter Zumthor en bouwer Ab van der Wiel presenteren de plannen voor de voormalige Meelfabriek aan de Zijlsingel. Er moeten een grand café, hotel, overdekte insteekhaven, loft-appartementen, ateliers en studentenwoningen komen.
- 22 Vier grote bouwcombinaties zijn door B en W geschikt bevonden voor de herontwikkeling van het Lammenschanspark tot een campus met studenten-huisvesting voor maximaal 2.000 studenten.
- 26 Op het vijfde Leids Film Festival beleeft de nieuwste Woody Allen-film 'You will meet a tall dark stranger' de Nederlandse première.
- 27 Voor de vierde keer op rij is Leidenaar Armin van Buuren door het Britse muziektijdschrift *DJ Mag* verkozen tot de beste dj ter wereld.

- 27 Wethouder Frank de Wit maakt bekend dat de gemeente stopt met de aanbesteding voor de bouw van het Huis van de Sport in de Mors. Reden: er dreigt een tekort van 40 tot 55 miljoen euro.

November

- 2 Bij een overval op juwelier Van de Water aan de Hooglandse Kerksteeg maken twee mannen naar schatting 30.000 tot 40.000 euro aan sieraden buit. Een dader wordt aangehouden; van de ander ontbreekt ieder spoor.
- 18 Studentenhuisvester Duwo is begonnen met de bouw van de campus aan de Wassenaarseweg. Er worden 504 studentenwoningen gebouwd, die in 2012 klaar moeten zijn.
- 20 De Leidse cultuursector protesteert tegen de voorgenomen landelijke bezuinigingen (twintig procent) op kunst en cultuur. De manifestatie in het Van der Werfpark trekt naar schatting tweeduizend mensen.
- 23 Lesbische stellen kunnen niet voor een ivf-behandeling of kunstmatige inseminatie in het LUMC terecht. Een Leids koppel vindt dat er sprake is van discriminatie en dient een klacht in bij de Commissie Gelijke Behandeling.
- 23 De laatste naaimachinezaak van Leiden, gevestigd aan de Steenstraat, sluit zijn deuren. Eigenaar Dick Keij stopt niet omdat het slecht gaat met de zaak, maar vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd en het ontbreken van een opvolger.
- 23 De Oostvlietpolder blijft groen en dat kost de stad ruim 21 miljoen euro.

*Eigenaar Dick Keij stopt met zijn naaimachinezaak aan de Breestraat, de laatste in Leiden.
Foto Hielco Kuipers.*

B en W stoppen het project om er een bedrijventerrein te bouwen en besluiten het verlies te nemen.

- 25 De drie kandidaten voor de bouw van het Huis van de Sport zien toch nog mogelijkheden om dat in De Mors te realiseren. Ze zijn verontwaardigd dat de gemeente besloot het project af te blazen.
- 26 Dr. Hans Blom, voorzitter van de Historische Vereniging Oud Leiden, houdt in het Academiegebouw zijn oratie in het kader van zijn benoeming tot Cleveringa-hoogleraar door de Universiteit Leiden.

December

- 1 De Lakenhal wint de Zuid-Hollandse Museumprijs (4.000 euro) met het project Werk in Uitvoering.
- 1 De gemeente Leiden begint met de opruiming van de talloze fietswrakken in de stad. Voor de operatie is 60.000 euro uitgetrokken.
- 2 Het Huis van de Sport, het miljoenenproject in De Mors, krijgt wellicht nog een tweede kans. Daarover beslist volgend jaar de Leidse gemeenteraad.
- 2 De Leidse gemeenteraad besluit om de gebruikers van de voormalige Vrijplaats Koppenhinksteeg toestemming te geven een rij pandjes aan het Vrouwenkerkhof te kopen, maar zal daarvoor geen aankoopsubsidie verlenen. Buurtvereniging Maredorp-De Camp en Museum Boerhaave tonen zich geschokt door het besluit.
- 3 Museum De Lakenhal krijgt van een particuliere verzamelaar twee schilderijen van Jan Steen in leen: 'De koekvrijer' en 'De piskijker'. De paneeltjes dateren uit de periode 1663-1665.
- 4 Wethouder De Haan onthult op het Waardeiland een monument ter herinnering aan de Kettingfabriek die hier van 1899 tot 1975 was gevestigd.
- 7 Femke Krijger (37) wordt gekozen als Leidse vrijwilligster van het jaar en is daarmee winnares van de Co Verhoogprijs 2010. Op haar 17de ontdekte mw. Krijger dat ze op den duur doof en blind zou worden. In 2002 moest ze haar werk als juriste bij de Hoge Raad neerleggen, waarna ze al haar energie stak in een belangenorganisatie voor doofblinden.
- 7 Anton Dronkers en Jacqueline Schoonwater ontvangen in de Hongaarse ambassade in Den Haag een onderscheiding voor hun jarenlange inspanningen vanuit Diaconaal Centrum De Bakkerij voor de zorg aan arme en kwetsbare groepen in de regio Targu Mures.

- 9 De bewoners van het Leidse woonwagencentrum Trekvaartplein mogen zelf een nieuw buurthuis bouwen ter vervanging van het te slopen gebouw 'De Rolleman'.
- 9 Officieel begin van de bouw van de Brede School aan de Bonairestraat. Er is zo'n twaalf jaar gepraat over het gebouwencomplex waarin behalve vier basisscholen ook een bibliotheek, buurthuis, gezondheidscentrum, vijftig huurhuizen en zorgwoningen komen.
- 10 Bioscoop Lido aan de Steenstraat, gebouwd in 1934, wordt architectonisch in oude luister hersteld en technisch gemoderniseerd. De stapsgewijze opknapbeurt zal ongeveer vier jaar in beslag nemen.
- 13 Hans Heestermans, scheidend voorzitter van de Vereniging van Belangstellenden in De Lakenhal, is onderscheiden met de Gouden Speld van de gemeente Leiden. Heestermans was achttien jaar voorzitter.
- 14 Evenals in 2008 en 2009 heeft burgemeester Lenferink twee veiligheidsrisicogebieden tijdens de jaarwisseling aangewezen: Leiden Noord (de wijken Groenoord, Noorderkwartier en De Kooi) en Leiden West (Hoge Mors, Lage Mors en Stevenshof). De politie heeft in deze gebieden vergaande bevoegdheden om op te treden.
- 15 Pieter van Diepen, bestuursadviseur van de gemeente Leiden, wint het Groot Dictee der Nederlandse Taal.
- 16 Bij werkzaamheden waarvoor de gemeente Leiden meer dan een kwart miljoen betaalt, moet de ontvanger daarvan voortaan tien procent van de loonsom besteden aan werkervarings- of opleidingsplaatsen voor werklozen.
- 16 Tot opluchting van de rondvaart- en sleepbootbedrijven schrapte de gemeente Leiden de enorme verhoging van de havengelden.
- 17 Het bouwplan voor de plaats aan de Damlaan waar tot eind 2007 de Maranathakerk stond, wordt gewijzigd. Er komen niet alleen woningen, maar ook enkele maatschappelijke functies, aldus de eigenaar van de grond. Tot het begin van de bouw, niet voor 2012, mogen wijkbewoners van het terrein een wilde speeltuin voor de buurtkinderen maken.
- 18 Na een negen maanden durende renovatie is de Burcht met een kanonschot heropend. Het is de eerste grootscheepse verbouwing sinds 1964. Volgens deskundigen moet het 13de-eeuwse fort elke veertig jaar grondig worden gerenoveerd. 'Je krijgt de Burcht nooit vrij van verzakkingen.'
- 18 In het politiedistrict Hollands Midden, waartoe Leiden behoort, wordt het gros van de overvallen niet opgelost. Men blijft steken op een percentage van

De Burcht met een kanonschot heropend na een vele maanden durende renovatie. Foto Hielco Kuipers.

33. Dat heeft korpschef Stikvoort bekendgemaakt. In het algemeen daalt de criminaliteit.
- 20 De gemeente Leiden heeft toestemming verleend om de toeschouwerscapaciteit van de meer dan 40 jaar oude Vijf Meihal met 800 plaatsen te vergroten. Basketbalvereniging ZZ Leiden draagt de helft van de bouwkosten.
- 22 De Waalse Kerk heeft na 25 jaar de windwijzer van bladgoud terug die in oktober 1985 van de torenspits was gehaald. De politie heeft de dader(s) nooit kunnen achterhalen. Een der dieven zorgde er via een journalist van het *Leidsch Dagblad* voor dat het attribuut weer in handen kwam van de rechtmatige eigenaar.
- 22 Op de jaarlijkse lijst van bezoekersaantallen van musea neemt Naturalis de twaalfde plaats in met een recordaantal van 270.000 bezoekers, 4.000 meer dan vorig jaar. Het Rijksmuseum van Oudheden is 28ste met 130.000 bezoekers. De Hortus Botanicus is 38ste met 108.000 bezoekers en Museum Volkenkunde 40ste met 100.000 bezoekers.
- 30 Een aantal agenten van de politie van Hollands Midden zal tijdens de jaarwisseling in Leiden en de regio een kleine filmcamera dragen. Zo kunnen geweld en vernielingen worden vastgelegd.

De Waalse Kerk kreeg na 25 jaar de gestolen windwijzer van bladgoud terug. Foto Hielco Kuipers.

Jubilea in 2010

- 435 jaar: Universiteit Leiden, 87ste lustrum.
- 350 jaar: Gebouw De Waag, Aalmarkt.
- 150 jaar: De Vijzel, P.J. Bik, drogist, Doezastraat 4, *Leidsch Dagblad*, kranten-uitgeverij.
- 125 jaar: Vlieland, dierspeciaalzaak, Nieuwe Rijn.
- 100 jaar: Gymnastiekvereniging Brunhilde; Leids Damgenootschap; Rhijnhof, begraafplaats; klipperak 'Welvaart', historische haven Galgewater; Koninklijke Watersport Vereniging 'De Kaag'.
- 75 jaar: Papyrologisch Instituut van de Universiteit Leiden; LMHC Roomburg, hockeyvereniging; Sarabande, vrouwenkoor.
- 50 jaar: Wim Hoppezak, (feest)kleding- en grimeurzaak, Pieterskerkgracht; De Weerklank, school voor slechthorenden en kinderen met spraakproblemen, Robijnstraat; Speeltuinvereniging Zuid-West; Heempark, Oegstgeesterweg; The Black Albinos, muziekband; The Fellows, muziekband.
- 25 jaar: Djoser, verre-reizenorganisatie; Grieks restaurant Olympia, Botermarkt; Flamencoschool Wil Lambregts; Stichting Muziek Leidse Hout; Leids Instituut voor Lucht en Ruimterecht; Arnold Schönberg Kamerkoor; KamerRaad, kamerbemiddeling; Stichting Ouderen Kerst-Ins; Tennisvereniging Zuid-West; Speeltuin Stevenshof, Carry van Bruggepad.

Overleden in 2010

- 08-01: Henk Nieuwenburg (77), drogist in Noord, bestuurs- en erelid voetbalvereniging LFC.
- 12-01: Miep Gies (100), geb. Hermine Santrouschitz, pleegdochter Leids gezin Nieuwenburg, redder dagboek Anne Frank.
- 15-01: Piet Overdevest (67), eigenaar café/brasserie Cronesteyn aan Vlietweg.
- 16-01: Janny Witteman-Dool (84), zweminstructrice, bestuurs- en erelid van De Leidse Watervrienden, winnaar Co Verhoogprijs voor vrijwilligers.
- 20-01: Frank Bonte (84), sportjournalist Leidsch Dagblad. Handbaltrainer.
- 21-01: Jan Hein Koningsveld (63), directeur PCM facilitaire en grafische bedrijven.
- 26-01: Onno Greiner (85), grondlegger architectenbureau Greiner Van Goor Huijten, 'redder' en restaurateur Leidse Schouwburg.
- 12-02: Andries Middeldorp (88), rector van het Visser 't Hooft Lyceum.
- 21-02: Koos Mark (78), voorzitter Hengelaarsbond voor Leiden en omstreken.
- 06-03: Arie de Kort (78), nestor instructeurs Schaatsshal aan de Vondellaan.
- 03-04: Rudy Kousbroek (80), essayist, columnist, winnaar P.C. Hooftprijs 1975.
- 10-04: Dick Kerkvliet (60), kunstschilder, bestierder Rembrandt-atelier aan Galgewater.
- 22-04: Ton Kallenberg (80), basketbalpionier en oprichter van Bona Stars.
- 23-04: Helena Francina de Winter-de Boer (86), predikant.
- 25-04: Jacob de Geus (81), erevoorzitter woningbouwvereniging De Sleutels.
- 12-05: Toos Gijbels (91), voorzitter speeltuinvereniging Vogelenwijk, bestuurslid sociëteit Harteburg.
- 13-05: George Witte (61), huisarts, psychiater, geneesheer-directeur Rivierduinen.
- 01-07: Jan Spijkers (80), erevoorzitter Leidsche Vereniging van Postzegelverzamelaars.
- 03-07: Roelie van Opijnen (49), PvdA-raadslid en fractievoorzitter.
- 07-07: Frans van der Waals (65), journalist o.a. ANP, mediatrainer.
- 12-07: Joop Koet (93), lid (van verdienste) schaakclub Philidor, eerste elftal-speler voetbalvereniging Lugdunum.
- 02-08: Cornelis Kromhout (94), verzetsstrijder, hulp onderduikers, Yad Vashem onderscheiding, secretaris ARP.
- 18-08: Willem Vervoort (93), conservator en directeur van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie, hoogleraar Systematische Dierkunde aan Universiteit Leiden.

- 28-08: Joop du Prie (62), directeur bouwbedrijf du Prie Bouw & Ontwikkeling, bestuurslid en voorzitter afdeling Leiden Bouwend Nederland.
- 03-09: Marjolein Briër (68), danspedagoge, eigenaar ballet- en dansstudio's en leider dansgroep.
- 18-09: Adriaan Jan (Aat) Vis (90), gedeputeerde Noord-Holland, burgemeester en ereburger van Leiden, drager erepenning van de gemeente.
- 24-09: Sjoerd de Mik (72), directeur Bedrijfs Technische School (opgegaan in Da Vinci College).
- 27-09: Jos Kentie (54), gemeenteambtenaar, beheerder kinderboerderij in Merenwijk.
- 11-10: Toos Kop (90), stadsdichter, telefoniste stadhuis, bezitter Jan van Hout-penning.
- 28-10: Cor Elzenga (75), VVD-raadslid, commissaris 3 October Vereeniging, medeorganisator Leidse Jazzweek.
- 02-11: Aad Boonekamp (58), directeur drankengroothandel Boonekamp.
- 08-12: Frans van der Zeeuw (82), eerste elftalspeler voetbalvereniging UVS.
- 11-12: Gerrit Steinbach (94), o.a. Rijksverkeersinspectie, directeur gemeentelijke stichting Leidse Jeugd Actie, bezitter Jan van Hout-penning.
- 12-12: Rolph Pagano (51), journalist o.a. *Leidsch Dagblad*, directeur Foster Parents Plan Nederland.
- 12-12: Sergej Sitniakowsky (65), journalist o.a. *Leidsch Dagblad*.
- 26-12: Kees Groos (57), conservator geneeskunde Museum Boerhaave.

Gemeentelijke archeologen aan het werk in de Oostvlietpolder.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2010

Dit overzicht is samengesteld door de redactie op basis van ter beschikking gestelde teksten en illustraties uit het *Jaarverslag Team Monumenten & Archeologie 2010* van de gemeente Leiden. Met dank aan het hoofd en de medewerkers van deze afdeling.

Zeezand in Cronesteyn

In 2010 is een booronderzoek uitgevoerd in polderpark Cronesteyn en in de nabijgelegen Oostvlietpolder. Het bleek een uitgelezen kans om de landschappelijke ontstaanswijze van het gebied te ontrafelen. Uitgerust met boor, guts en GPS is de ondergrond van het park nauwkeurig in kaart gebracht. Groot was de verrassing toen in een aantal boringen, op amper anderhalve meter onder het maaiveld, duinzand werd gevonden.

Langzaam maar zeker werd door het onderzoek de contour zichtbaar van een langgerekte strandwal. Een strandwal is een door de wind opgeworpen wal van zand parallel aan de kust, vergelijkbaar met onze huidige duinenrij. De oudste strandwallen in Nederland zijn ontstaan vanaf ongeveer 3000 voor Chr. In die periode werd het klimaat warmer en steeg de zeespiegel als gevolg van het afsmelten van het landijs. Na verloop van tijd ontstonden er meerdere strandwallen parallel aan de kust, waarbij steeds een jongere strandwal ten westen van de oude werd gevormd. Door de stijgende zeespiegel werden de strandwallen hoger in westelijke richting.

Gezien de ligging, zo ver landinwaarts, is de Leidse strandwal een van de oudste in Nederland. De strandwal bij Leiden kan bewoond geweest in de Nieuwe Steentijd en de Bronstijd, dus grofweg van 3000 tot 1000 voor Chr. Vermoedelijk betreft het dezelfde strandwal die ook is aangetroffen in de ondergrond van Schipluiden. Hier zijn inderdaad de resten van een nederzetting uit de Nieuwe Steentijd aangetroffen. Bij het booronderzoek in Leiden werd veel houtskool gevonden. Dit kan een aanwijzing zijn voor bewoning, maar het zou ook een natuurlijke oorsprong kunnen hebben. Fragmenten aardewerk of vuursteen zijn helaas (nog) niet gevonden. De oudste bekende sporen van Leidse bodem dateren uit ongeveer 2500 voor Chr. en zijn gevonden op de jongere strandwal bij de

Wassenaarseweg. Met de nieuwste vondst kan de oudste bewoning dus honderden jaren ouder zijn.

Proefsleuf in Oostvlietpolder

In de Oostvlietpolder worden nieuwe volkstuinen aangelegd. Omdat archeologische resten in deze polder heel dicht onder de oppervlakte kunnen liggen, is in de zomer van 2010 op de plaats van de nieuwe tuinen archeologisch onderzoek gedaan.

Het eerste onderzoek bestond uit een booronderzoek, waarmee het ondergrondse landschap in kaart is gebracht. Aan de hand van zogenaamde archeologische indicatoren, zoals bot, stukjes aardewerk en houtskool, werd vastgesteld dat op drie locaties in het gebied archeologische vindplaatsen in de ondergrond aanwezig konden zijn. De Leidse gemeentelijke archeologen hebben deze drie locaties verder onderzocht met een proefsleuvenonderzoek. Op een van de drie locaties aan de noordzijde van het perceel, tegen de Vlietweg aan, troffen zij grondsporen aan van greppels en kuilen. Deze bevonden zich naast en onder enkele vergravingen uit het recente verleden. Op deze plek is ten slotte het onderzoek uitgebreid en zijn alle sporen gedocumenteerd. Het aardewerk uit deze sporen dateert uit de Romeinse tijd. Iets dieper in de grond vonden de archeologen ook een flinke hoeveelheid scherven uit de IJzertijd. Grondsporen uit deze periode waren niet aanwezig. Het aardewerk is waarschijnlijk weggespoeld van een nabijgelegen plaats, waar in de IJzertijd mensen woonden.

Het Aalmarktproject – onderzoek in de wieg van de stad

Het 12de-eeuwse prestedelijke landschap ter plaatse van de Aalmarkt bestond uit een vrij open, buitendijks rivierlandschap met enkele sloten. Rond 1200 werden in een gezamenlijke actie de sloten gedempt, gevolgd door de realisatie van percelen met een vlechtwerkbeschoeiing. De nu opgegraven percelen hadden een breedte van zo'n elf tot veertien meter. De bebouwing op deze percelen zal bij het hogere gedeelte aan de Breestraat hebben gestaan en houtbouw zijn geweest. De percelen werden onafhankelijk van elkaar uitgebouwd met landhoofden in de Rijn. Pas in het derde kwart van de 13de eeuw werden deze percelen opnieuw collectief vergroot door aanplemping in de Rijn. Tegen het einde van de 13de eeuw verschenen ook de eerste houten gebouwen op de achterzijde of Rijnzijde van de percelen. Een mogelijke tweedeling in percelen aan de Breestraat en Aalmarkt kan zich toen hebben voorgedaan. Dit is dan tevens het moment waar-

Reconstructie van de 13de-eeuwse parcellering tussen de Mandenmakerssteeg en de Vrouwensteeg, met de oeverlijn rond 1200 (gestippeld) en de landhoofden omstreeks 1225-1250.

op de voor Leiden kenmerkende waterstegen aangelegd kunnen zijn. Met deze stegen hielden de afgescheiden (oudere) percelen hun achteruitgang op de Rijnoever. In het bouwhistorisch onderzochte deel zijn drie stegen teruggevonden en deze zijn dus na vele eeuwen nog te herkennen.

Pas aan het einde van de 14de eeuw verschenen huizen met een stenen fundering en een houten, vakwerk of bakstenen opbouw. Uit het bouwhistorisch onderzoek komen in de huidige stadsplattegrond de oudste grenzen van langgestrekte percelen duidelijk naar voren. In en na de middeleeuwen werden de grote percelen aan de Breestraat soms opgedeeld. Van de kleinere percelen in de Mandenmakerssteeg is echter onduidelijk of het een middeleeuwse splitsing betreft van een groot, diep perceel of dat deze tot de oorspronkelijke, middeleeuwse perceelsindeling behoren. De stichting van het St.-Catharinagasthuis, kort voor 1276, vormde een afwijking in de geschetste ontwikkeling in het gebied. De kern van dit gasthuis werd mogelijk gevormd door een bakstenen zaalbouw met kapel aan de Breestraat, de huidige Waalse kerk. Dit complex breidde zich fors uit ten koste van omliggende woonhuizen. De vleugel van

Breestraat 68 uit 1571 en Aalmarkt 11 uit 1455 zijn hier nog bestaande delen van.

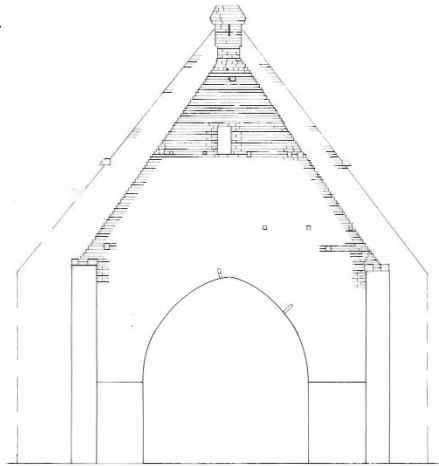
De toestroom van vluchtelingen na 1574, en de overbevolking waarmee dit gepaard ging, had grote gevolgen voor de middeleeuwse percelen en bebouwing. Zo vond opsplitsing van grote percelen plaats. Dit is goed waarneembaar aan de Aalmarkt. Ook werden de binnengebieden volgebouwd, zoals blijkt uit de aanleg van meerdere percelen rond de Joost van Zonneveldpoort omstreeks 1650. De vraag naar woonruimte laat zich ook goed aflezen aan Aalmarkt 16, dat over een watersteeg heen is gebouwd.

In de 18de eeuw leidde de economische en demografische neergang tot het samenvoegen van twee of zelfs meerdere huizen tot één groot statig huis, zoals Breestraat 70 en 72. Een brede nieuwe voorgevel moest dit samenvoegen verbergen. In het midden van de 19de eeuw leefde de stad economisch weer op en dit toonden bewoners direct in de modernisering van bestaande huizen. Veelal kregen huizen een nieuwe gevel en een nieuw interieur. Soms werden panden opgehoogd met een verdieping, zoals Aalmarkt 12. Daarnaast voltrok zich in het Aalmarktgebied na het midden van de 19de en in de 20ste eeuw ook een andere verandering: de ontwikkeling van woningen naar winkels met aparte bovenwoningen.

Het gecombineerde archeologisch en bouwhistorisch onderzoek laat fraai de bewegingen zien die percelen in dit stadsgebied maakten. Dit jojo-effect, dat samenhangt met de sociaal-economische ontwikkelingen, heet met een vakterm *burgage-cycle*. Uit het onderzoek zijn ook de gevolgen van dit effect voor de bebouwing gebleken. Bij splitsing werden vaak nieuwe panden gebouwd, eventueel met hergebruik van oudere muren. Maar bij samenvoegingen bleef de oudere bebouwing vaak behouden, achter een nieuwe gevel. De ontwikkeling werd afgesloten met de vorming van gescheiden winkels en bovenwoningen. Toen ontstonden winkelpuien en deden zich modernisering en vernieuwing van gevels en interieurs.

Benadrukt moet worden dat ondanks dit jojo-effect het stedelijke weefsel uit de middeleeuwen op deze locaties in de bouwmuren nog voor een groot deel bewaard is gebleven. De hoofdingeling van lange, brede stroken tussen de Breestraat en de Rijn stamt al uit de tijd van het ontstaan van de stad en blijkt standvastig, ongeacht de ontwikkelingen die volgden.

De middeleeuwse achtergevel van de Waalse kerk.

Een middeleeuwse gevel van het Catharinagasthuis

Bij de sloop van de foyer van de stadsgehoorzaal kwam de achtergevel van de Waalse kerk in het zicht. Dit bleek een oude muur van het middeleeuwse Catharinagasthuis te zijn. Het formaat van de toegepaste bakstenen in de muur duidt namelijk op een datering in de 13de of vroege 14de eeuw. Bouwhistorisch onderzoek bevestigde verder dat het een oude scheidingsmuur betreft met daarin een grote spitsboogvormige opening.

De muur scheidde waarschijnlijk de ziekenzaal van de smallere kapelruimte, waarin het altaar stond. De ziekenzaal is later de Waalse kerk geworden, waarbij de kapelruimte is afgebroken. Op historische tekeningen zijn de twee gebouwdelen van het gasthuis nog goed te herkennen. Daarop is ook zichtbaar dat de kapelruimte een vlakke achterwand had. Deze opzet van geschakelde zaal en kapelruimte kenmerkt middeleeuwse gasthuizen en is in Leiden nog herkenbaar bij het voormalige Elizabethgasthuis (gesticht 1428) aan de Caeciliastraat.

Uit de originele balkgaten in het muurwerk is de vorm van de kapconstructie met tongewelf te reconstrueren. Verder was er een kleine doorgang in de muur om van de ene naar de andere zoldering te kunnen gaan. Uit de kapconstructie van de Waalse kerk zijn houtmonsters genomen voor dendrochronologisch onderzoek. Op basis van dit onderzoek dateert de huidige kap van de Waalse kerk uit 1455. Daarnaast is er ook een datering van 1314 met een marge van zes jaar voor een hergebruikt spantbeen. Deze laatste datering bepaalt vermoedelijk de

bouwtijd van de zaal van het Catharinagasthuis en de aangrenzende kapel-ruimte.

De muur is inmiddels gerestaureerd en afgewerkt in kleur, waarbij de spitsboog door een donker vlak is benadrukt. Vanuit de foyer van de stadsgehoorzaal of de cultuurtuin is de muur nu voor iedereen te bewonderen.

Van kasteel tot kantine

Medewerkers van Monumenten & Archeologie hebben in het kader van het vernieuwen van de sportvelden aan de Boshuizerkade in de zomer van 2010 archeologisch onderzoek uitgevoerd naar kasteel Boshuizen.

Het middeleeuwse kasteel Boshuizen dateert uit het begin van de 14de eeuw. In 1574 werd het verwoest, volledige afbraak volgde later. Omstreeks 1632 kwam op dezelfde plaats een nieuw huis tot stand dat in de 18de eeuw moest plaatsmaken voor een eenvoudig landhuis. In het midden van de 19de eeuw werd ook dit landhuis gesloopt, waarna egalisatie van het terrein volgde en de ingebruikname als weiland.

In het voorjaar van 1955, tijdens de aanleg van de sportvelden, werden restanten van brede funderingen blootgelegd. De aangetroffen muurresten vormden een carré van dertig bij dertig meter. Zeer waarschijnlijk betrof het de buitenmuren van het voormalige kasteel Boshuizen. Na documentatie van de muur-

Boshuizen: luchtfoto van het in 1955 opgegraven terrein.

resten zijn deze afgebroken, waarna het puin is afgevoerd. Het was niet bekend of op het binnenterrein nog resten van muren of bijvoorbeeld waterputten aanwezig waren. Wel kon op basis van vondsten geconstateerd worden dat vlakbij het kasteel een steenbakkerij gestaan moet hebben.

Het vernieuwen van de sportvelden vormde een uitgelezen kans om opnieuw onderzoek te doen naar het kasteel. Met een grondradar is allereerst het gehele sportveld bekeken. Helaas bleek dat de fundamenteën van het kasteel zo grondig verwijderd zijn dat het grondradaronderzoek geen verdere resultaten opleverde. Op de plaats van de nieuw te bouwen sportkantines groeven de archeologen daarna twee proefsleuven om te onderzoeken of hier resten van gebouwen of van de steenbakkerij aanwezig waren. Tijdens dit onderzoek kwamen grote hoeveelheden puin aan het licht. Slechts op één plaats was daarin nog een stukje muur te herkennen. Het gaat om een muur uit de 18de of 19de eeuw. Deze is mogelijk afkomstig van een bijgebouw van het 18de-eeuwse landhuis Boshuizen. Verdere conclusies over de aard van deze muur kunnen niet worden getrokken.

Resten van zeldzaam leemstucplafond ontdekt

Het enige nog aanwezige leemstucplafond in het westen van Nederland bevindt zich in het pand Rapenburg 65 in Leiden. De verrassing was dan ook groot toen

Hooglandsekerkgracht 21: reconstructie van de ophanging van het leemstucplafond met de latjes tussen en onder de kinderbinten.

de Leidse gemeentelijke bouwhistorici in een ander Leids woonhuis aan de Hooglandsekerkgracht 21 resten aangetroffen van nog een leemstucplafond.

Hooglandsekerkgracht 21 is een statig woonhuis uit 1737, maar met een veel oudere kern. De kinderbinten van de achterkamer op de eerste verdieping hebben opmerkelijke, ingehakte lengtegroeven en rijen spijkergaatjes. Doordat de bouwhistorici eerder het leemstucplafond van Rapenburg 65 diepgaand hadden onderzocht, was het voor hen duidelijk dat de aangetroffen restanten alleen maar konden behoren tot een dergelijk type plafond. In de groeven werden aangepunte latjes geklemd en aan de onderzijde van de kinderbinten werden latjes getimmerd. Aan deze latjes hing het leemstucplafond. Het onomstotelijke bewijs werd uiteindelijk geleverd door de vondst van leemfragmenten in de plafondconstructie.

Het leemstucplafond hing in een grote brede kamer op de eerste verdieping, met uitzicht op een grote tuin en de Burcht. Ook in Rapenburg 65 bevindt het plafond zich op de verdieping in een achterkamer met uitzicht op een grote tuin. De eigenaar die het laatste in 1623 had laten bouwen, was afkomstig uit Keulen, waar dergelijke plafonds gebruikelijker waren. Het ligt voor de hand dat in beide panden dezelfde stucploeg heeft gewerkt. De draagconstructie van het plafond aan de Hooglandsekerkgracht 21 komt namelijk overeen met die van Rapenburg 65 uit 1623. Wellicht kenden beide eigenaren elkaar en wilde die van de Hooglandsekerkgracht 21 net zo modern zijn als zijn kennis aan het Rapenburg.

Aap aan het plafond

In het pand Oude Rijn 164 is een bijzondere schildering met een aap ontdekt. Het betreft een woonhuis dat in de eerste helft van de 17de eeuw nieuw gebouwd is op een ouder perceel.

Voor die nieuwbouw zijn meerdere aanwijzingen, waaronder de uitvoering van moer- en kinderbintenvloeren in grenenhout. Toepassing hiervan had in Leiden pas vanaf het begin van de 17de eeuw plaats. De moerbalken zorgen voor een nadere datering. Ze zijn voorzien van decoratieve consoles met een gerekt oijef-profiel, een profiel in de vorm van een in- en uitgezwenkte curve. Deze kwamen voor vanaf de late 16de eeuw tot in het derde kwart van de 17de eeuw. De eiken, gekromde spantbenen van de grenenhouten kapconstructie duiden ten slotte op een ontstaan in de eerste helft van de 17de eeuw.

Het oorspronkelijke grenen balkenplafond van de begane grond kwam aan het licht bij sloopwerkzaamheden. Grenenhout werd, in tegenstelling tot het hoger

Oude Rijn 164: schildering van een aap.

gewaardeerde eikenhout, vrijwel altijd geschilderd. Het plafond is monochroom rood en voorzien van gele biezen. Ook de verdieping heeft een plafondschildering. Deze is veel rijker en bestaat uit biezen langs de hoeken van de moerbalken, palmetmotieven op de onderkant ervan en ranken op de zijkanten. Tussen deze ranken bevindt zich op één balk een vogelfiguur en zelfs een aap. Ook de kinderbinten zijn voorzien van biezen. Deze hoogwaardige afwerking is in Leiden zeldzaam, zeker op de eerste verdieping. Een ander voorbeeld van een pand met beschildering op de eerste verdieping is Haarlemmerstraat 174 uit 1679.

De figuratieve geschilderde afwerkingen worden in Leiden met name op de begane grond aangetroffen en dan vooral in het ontvangstvertrek. De aanwezigheid van het rijk geschilderde plafond op de verdieping van Oude Rijn 164 maakt duidelijk dat dit vertrek op de verdieping ook een representatieve functie had. De schildering van Oude Rijn 164 is overigens niet de enige die in 2010 aan het licht kwam. Hooglandsekerkgracht 42 had tot voor kort een doorzichtige vernisachtige afwerking met een donkere bies, vermoedelijk uit de eerste helft van de 17de eeuw. En in het pand Rapenburg 54 is een monochroom groen plafond met oranje- of rood biezen uit 1646 aangetroffen.

Rapenburg 2: schoorsteen uit circa 1640.

Palladio in de schoorsteen

Een goed voorbeeld doet goed volgen. In een van de vertrekken van Hotel de Doelen, Rapenburg 2, bevindt zich nog een van de weinige 17de-eeuwse schoorstenen van Leiden. De vormgeving lijkt te zijn ontleend aan het architectuurtraktaat *I quattro libri dell' architettura* van Andrea Palladio (1508-1580), een van de belangrijkste modelboeken uit de 16de eeuw.

Het ontwerp van het statige woonhuis Rapenburg 2 wordt toegeschreven aan Arent van 's-Gravesande. Het is waarschijnlijk een van zijn eerste particuliere opdrachten na zijn benoeming tot 'stadsfabriek' ofwel stadsarchitect van Leiden in 1638. Van 's-Gravesande introduceerde met zijn komst de nieuwe architectuurstroming van het Hollands classicisme. De architecten van deze stroming baseerden zich op Italiaanse architectuurtraktaten, zoals die van Giacomo Barozzi da Vignola (1562), Andrea Palladio (1570) en Vincenzo Scamozzi (1615). Deze waren op hun beurt gebaseerd op de architectuur van de klassieke oudheid. De opdrachtgever van Rapenburg 2 was Cornelis Claesz. Corsteman. Zijn keuze voor een moderne architect zal zeer bewust zijn gemaakt om zijn prestige en moderniteit uit te drukken.

In de linkervoorkamer bleef een fraaie schoorsteen bewaard, die op stilistische gronden is gedateerd rond 1640. Het houtsnijwerk hiervan in Hollands classicistische stijl is mogelijk van de bekende Leidse houtsnijders de gebroeders

Goosman. De kapitelen zijn ontleend aan het werk van Palladio. Voor de voor-
gevel heeft Van 's-Gravesande echter gebruik gemaakt van andere Italiaanse trak-
taten. Zo is de gevellijst ontleend aan Vignola (1507-1573) en de kapitelen aan
Scamozzi (1548-1616), zelf leerling van Palladio. Al met al is Rapenburg 2 een
mooi stukje Italië in Leiden.

Tegels met een verhaal in 'De Bonte Koe'

Op nummer 13 van de Hooglandsekerkchoorsteeg, in de schaduw van de
Hooglandse kerk, zit al ruim een eeuw café 'De Bonte Koe'. Niets aan de buiten-
kant van dit café verraadt het bijzondere betegelde interieur waarin grote
tableaus zijn verwerkt. In de jaren 1908-1910 was een slager van plan op de
Hooglandsekerkchoorsteeg 13 een 'vleeschhouwerij' te vestigen. Voortvarend
werd het pand zowel van een nieuwe winkelpui als interieur voorzien. Als slage-
rij heeft het pand vermoedelijk nooit gefunctioneerd. In maart 1910 werd een
deel van de inboedel te koop aangeboden en op 1 mei van dat jaar opende hier

Tegelwand in De Bonte Koe.

café *In de Bonte Koe*. De betegeling van de slagerij bleef echter onaangeroerd. Het tegelwerk is uitgevoerd in Jugendstil en bestaat uit patroon- en plinttegels, buiklijsten (deklijsten van lambriseringen) en drie centrale tableaux. Op elk van de zijmuren van het voorgedeelte is een liggend tableau aangebracht. Het wandvullende tableau geheel achterin heeft een afmeting van maar liefst 3,20 bij 3,20 meter! Op alle drie zijn koeien afgebeeld, de handelswaar van de slager. De zwartbonten en een enkele roodbonte zijn in een geïdealiseerd Hollands polderlandschap geplaatst met torenspitsen en molens. Van de rokende schoorstenen die de geïndustrialiseerde Hollandse stad rond 1900 kenmerkten, ontbreekt elk spoor. De tegels werden vervaardigd door de Utrechtse Tegelfabriek Holland (1893-1918). Het werkordernummer staat vermeld op de achterzijde van de tegels en dateert uit 1908. Restaurator Henk Nijenhuis schrijft het ontwerp toe aan Hermanus Oostveen, destijds een van de beste decorateurs van de tegelfabriek.

Het pand is mede vanwege het interieur in 1986 op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. In het afgelopen jaar onderging het tegelwerk een zeer zorgvuldige restauratie. Dit bleek geen eenvoudige klus. Al in 2000 ondernam eigenaar Frans Bik de eerste initiatieven. In 2005 volgden een grondige inventarisatie en een funderingsonderzoek. Hieruit bleek dat het behalve een ingewikkeld ook een kostbaar project ging worden. Voordat het tegelwerk aan de beurt kon komen, moest eerst de verzakking worden aangepakt.

Restauratie van de tegels was hard nodig vanwege uiteenlopende beschadigingen. Allereerst had een verzakking van het pand tot scheurvorming geleid. Om te achterhalen waaruit de funderingsproblemen bestonden, is bouwhistorisch onderzoek verricht. Hieruit kwam naar voren dat op het perceel tot 1879 twee panden hebben gestaan. Het rechterpand was waarschijnlijk slechts één bouwlaag hoog met daarop een kap. Het had een minimale fundering: de muur van achten centimeter dik houdt na ongeveer dertig centimeter onder de vloer op. Na het verhogen van dit pand rond 1890, zonder aanpassing van de fundering, begon het langzaam te verzakken. Een zwaar beschadigd tableau in het café was hiervan uiteindelijk het resultaat. De schade aan het tegelwerk op de bouwmuur had een geheel andere oorzaak. Inwatering en vorst tasten hier de glazuurlaag aan. Verder leidde het intensieve gebruik als café op alle wanden tot slijtage en breukvorming. Ten slotte liepen de tegels schade op door roestvorming van de vele aangebrachte ijzeren krammen, spijkers en de ingebouwde ijzeren elektriciteitsleidingen. Deze laatste behoorden tot de vroegste elektrische installaties van Leiden, mogelijk gemaakt door de opening van de stedelijke

elektriciteitscentrale aan de Langegracht in 1907. Voor de geplande slagerij was moderne elektrische verlichting als noviteit en uit oogpunt van hygiëne kennelijk aantrekkelijker dan gasverlichting.

Met het uitnemen van loszittende en gebroken tegels nam de restauratie een aanvang. Bij de verzakte muur moesten echter alle tegels worden verwijderd, omdat herstel van de muur en een nieuwe fundering hier nodig waren. Alle uitgenomen tegels werden van een code voorzien, om ze later op de juiste plek te kunnen terugplaatsen. De volgende stap bestond uit het reinigen van de tegels, zowel de vaste als de verwijderde exemplaren. Na een eeuw hadden nicotineaanslag, verf, lijmresten, vet en roet een vuile laag gevormd. En in de loop der jaren was tijdens het schoonmaken ervan dit vuil juist in de tegels gewreven. Met een loog kon de vervuiling van de niet uitgenomen tegels worden verwijderd. De uitgenomen tegels werden allereerst ontdaan van mortelresten. Daarna volgde in de werkplaats een chemische reiniging, onder andere met waterstofperoxide. De reiniging van de tegels was een zeer specialistische en arbeidsintensieve klus. Er mocht namelijk geen kleurverschil optreden tussen de verwijderde exemplaren en de tegels die op de muur werden gereinigd. Na reiniging werden gebroken tegels gelijmd, op zo'n manier dat breuken niet of nauwelijks zichtbaar zijn. Tegels met kleine beschadigingen konden ter plekke worden gerepareerd. Bij de herplaatsing volgde aanvulling van ontbrekende of onherstelbare tegels. Hierbij zijn bestaande exemplaren zoveel mogelijk samengevoegd en zijn ontbrekende delen aangevuld met replica's (163). Door die replica's te concentreren is het risico van kleur- en textuurverschillen geminimaliseerd.

Voorafgaand aan het terugplaatsen van de tegels werd het ijzeren leidingwerk van de elektrische installatie uit 1908-1910 verwijderd, ter voorkoming van nieuwe roestvorming en beschadigingen. Van deze leidingen zijn de uiteinden bij de oorspronkelijke lichtpunten echter gespaard gebleven. Uitgangspunt bij de restauratie vormde namelijk het behoud van de sfeer van het bruine café. Omdat verlichting zo sfeerbepalend is, werd besloten de in onbruik geraakte lichtpunten met andere armaturen in ere te herstellen.

Stedelijk gas en elektriciteit aan de Hooigracht

De opening van de elektriciteitscentrale en een groeiend aantal afnemers vormden in 1911 voor de Stedelijke Licht Fabrieken aanleiding tot de bouw van een kantoor op Hooigracht 12-16. Dit gebouw had een belangrijke publieksfunctie en moest aanzetten tot het gebruik van gas én elektriciteit. Grote troef hierbij was

de toonzaal op de begane grond met twee etalagevensters aan de Hooigracht, waar voorlichting plaatsvond over het gebruik van beide energievormen. Hier konden klanten een kijkje nemen nadat ze hun munten voor de gasmeters hadden gehaald aan de loketten in de vestibule. Op de verdiepingen van het gebouw waren kantoren ingericht, een vergaderzaal en een dienstwoning voor de conciërge. Op zolder bevond zich een magazijn. De hier opgeslagen huur- en koopapparaten konden met een lift – een noviteit in die tijd – naar de toonzaal worden overgebracht. In de laagbouw aan de achterzijde ten slotte was een wachtkamer voor de lantaarnaanstekers gesitueerd en een klokkencentrale. Vanuit deze centrale werd de elektrische tijdsaanwijzing aangestuurd van huurklokken in de stad, die zowel in de openbare ruimte als bij particulieren waren geplaatst. De publieksfunctie van dit gemeentelijke monument aan de Hooigracht is af te lezen aan de architectuur, die rijk en gedetailleerd is. Gevels en interieur vormen een totaalontwerp in een stijl die vanwege de vloeiende en geometrische lijnen het midden houdt tussen art nouveau en art deco.

In 1973 verliet het inmiddels tot Electriciteitsbedrijf Zuid-Holland omgevormde bedrijf het kantoor, waarna in 1988 studenten er hun intrek namen. Het exterieur bleef onaangeroerd, maar binnen werden lambriseringen gesloopt. De witkwest werd rijkelijk gehanteerd en verlaagde plafonds, gipsplaten en scheidingswanden onttrokken het resterende interieur aan het zicht. Dat door het verlaagde plafond de oorspronkelijke afwerking deels behouden bleef, bleek toen eigenaar SLS Wonen afgelopen jaar tot ontmanteling van de latere toevoegingen overging. Zo zijn de originele plafonds op de onderste twee bouwlagen nog aanwezig. In de vergaderkamer op de eerste verdieping is nu het prachtige okergele balkenplafond met donkergroene banden en florale motieven weer zichtbaar. Het schilderwerk oogt fris alsof het pas geschilderd is. De plafonds in de overige vertrekken zijn uitgevoerd in stuc, en hier is de gaafheid eveneens opvallend. Ook andere details zijn goed verborgen gebleven, zoals de oorspronkelijke kleuren donkergroen en okergeel van het overige houtwerk, glas-in-loodbovenlichten, muurafwerkingen, en kapitelen van pijlers. En op de begane grond is na verwijdering van scheidingswanden de volle omvang van de toonzaal weer te bewonderen. Nu blijkt hoezeer het oorspronkelijke interieur een totaalontwerp vormde. Het decoratieschema van gestileerde florale motieven en geometrische figuren komt overal in het gebouw terug: van de kozijnen, basementen en kapitelen van pijlers tot de balustrade, het grote glas-in-loodvenster en tongewelf van het trappenhuis.

Wederopbouw aan het Stationsplein

De bouw van het belastingkantoor aan het Stationsplein, tussen 1963 en 1966, maakte deel uit van het *Wederopbouwplan Stationsweg en omgeving* (1946). Dit plan combineerde de wederopbouw van het stationsgebied, dat door een bombardement in 1944 oorlogsschade had opgelopen, met noodzakelijke verbeteringen aan het treinspoor. Het nieuwe kantoor betekende zowel voor de burger als de ambtenaren een enorme verbetering vanwege de concentratie van alle diensten in één gebouw. Voordien waren onderdelen van de belastingdienst uitgewaaierd over zes locaties.

Het kantoorgebouw Stationsplein 107 is een sober en degelijk ontwerp van architectenbureau Jonkman en Van Dorp, waarmee het de koers volgde van de opdrachtgever, de Rijksgebouwendienst. Er was niettemin ruimte voor een zorgvuldige vormgeving, wat nu bijvoorbeeld nog te zien is aan de bijzondere glas-in-betonwand in het centrale trappenhuis van de kunstenaar J. Meine Jansen. Het vormt het grootste kunstwerk in de publieke ruimte van Leiden.

De Groenordhal: reusachtige spanten en mysterieuze nummers

De Groenordhal is in 1968-1969 gebouwd als overdekte veemarkt en sport- en

De overkapping van de Groenordhal.

evenementenhal. Het functionalistische ontwerp is van architectenbureau Hamerpagt en De Gruijter uit Arnhem. Bijzonder aan de Groenoordhal is dat deze een van de grootste houten overspanningen van Nederland heeft. De constructie bestaat uit een betonnen onderbouw met een gebogen houten overkapping, gedragen door vijftien spanten met een overspanning van 75 meter! Elk spant bestaat uit drie gekoppelde segmenten, vermoedelijk vanwege de enorme lengte. Het betreft zogenaamde gelamineerde gebogen spanten, die opgebouwd zijn uit op elkaar gelijmde grenenhouten plankjes. Dergelijke spanten zijn ontwikkeld door Karl Friedrich Otto Hetzer (1846-1911) uit Weimar en kwamen in 1907 op de markt. Sinds 1921 werden ze ook in Nederland gefabriceerd, door Nemaho uit Doetinchem. Het is dit bedrijf dat de gelamineerde spanten van de Groenoordhal leverde. Datzelfde geldt voor de gelamineerde gevelstijlen, die aan de kopgevels de constructie vormen voor de glaspuien.

Interessant zijn de genagelde metalen plaatjes met cijfers die op de gevelstijlen zijn aangetroffen. Drie plaatjes vormen samen een nummer, bijvoorbeeld 231. Navraag bij Nemaho leert dat deze nummering verwijst naar een interne kwaliteitscontrole. Het nummer geeft de dag aan waarop gelijmd was, wie gelijmd en geschaafd had, en onder welke temperatuur het werk in de lijmerij had plaatsgevonden. Al deze gegevens werden in een lijmboek genoteerd, ter controle van het productieproces.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2010

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten, die in 2010 bij de historische bibliotheek van de afdeling Archiefinspectie van het Regionaal Archief Leiden zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2010 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Titels ouder dan vijf jaar worden niet vermeld. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* of uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen.

Algemeen

Smit, C., *Het Leiden boek* (Zwolle/Leiden 2010).

Economische en sociale geschiedenis

Kwaadgras, P. (red.), *'Drogisterij Bik': geschiedenis van een winkelbedrijf 1860-2010* (Leiden 2010).

Wiel, K. van der, *Dit kint hiet Willem: de Heilige Geest in Leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg* (Leiden 2010).

Bouwgeschiedenis

Meijers, P., *Leiden in de etalage: historische winkelpuien in de binnenstad* (Leiden 2010).

Kerkgeschiedenis

Arendse, C., e.a. (red.), *Rondom de Franciscanen in Leiden* (Leiden 2010).

Speciale uitg. van: *Rondom de Kerk: magazine van de R.K. parochies te Leiden, Leiderdorp, Zoeterwoude en Stompwijk* 11 (2010).

Buijs, H. (red.), *Gedenkboek Leonarduskerk 1925-2003: parochiekerk van Heilige Leonardus à Portu Mauritio, Haagweg te Leiden* (Leiden 2010).

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

- Bostoën, K., 'Jan van Hout en de metra van de vroegmoderne Nederlandse lyriek. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 28 no. 1 (2010) 14-21.
- Flieger, U.E., *Bürgerstolz und Wollgewerbe: der Bilderzyklus des Isaac Claesz. van Swanenburg (1537-1614) in der Lakenhal von Leiden* (Münster 2010).
- Heijer, H. den, *Holland onder water: de logistiek achter het ontzet van Leiden* (Leiden 2010).
- Hertog, J. den, *Het orgel in de Marekerk, 'met uitneemende fraaje geluiden in een voor het geluid voordeelige kerk'* (Leiden 2010).
- Reede, L. de en Visser, R. (reds.), *Crash the party: 40 jaar LVC* (Leiden 2010).
- Waiboer, A.E., *Gabriel Metsu* (New Haven/London 2010). Tentoonstellings-catalogus National Gallery of Ireland, 4 sept.-5 dec. 2010.

Universiteitsgeschiedenis

- Berg, R. van den, *Van der Waals: krachten die de wereld bijeenhouden* (Diemen 2008).
- Brunner, W., *Inventaris van het archief van de Studentenvereniging SSR-Leiden, 1901-1997 (2008)* (Leiden 2010).
- Ommen, K. van en H. Cazes (eds.), *Facebook in the Sixteenth Century?: the humanist and networker Bonaventura Vulcanius* (Leiden 2010). (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek; 83).

Omringende gemeenten

- Beelen, K. van, *Van zand tot bloemkool: moestuinvereniging Koudenhoorn 1985-2010* (Warmond 2010). Uitgave ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van Moestuinvereniging Koudenhoorn te Warmond.
- Beenakker, J. e.a. (red.), *Ach lieve tijd: 1000 jaar Duin- en Bollenstreek*, deel 1-14 (Zwolle 2008-2010).
- Braat-Bertel, G.W.J., *Een Perzisch kleed voor een kistje aardappels: Oegstgeest 1940-1945: uit het dagboek van Trudy Braat-Bertel* (Oegstgeest 2010).
- Dwarswaard, A. en M. Timmer, *Van windhandel tot wereldhandel: canon van de bloembollen: jubileumuitgave 150-jarig bestaan KAVB* (Houten 2010).
- Haersma-Buma, M. van, *De Munnikenmolen te Leiderdorp: cultuurhistorie in het emotionele tijdperk* (Leiderdorp 2010).
- Helm, F.J.A.M. van der, *Boeren en boeven: gebeurtenissen uit de Voorschotense samenleving van 1500 tot 1800* (Hoogwoud 2010).

- Ieperen-van Duijn, M. van e.a. (red.), *100 Jaar School met de Bijbel - Christelijke Basisschool Oostergeest 1910-2010* (Warmond 2010).
- Imthorn, H. en H. van der Does, *De Valkenburgse toren* (Valkenburg 2010).
- Jaspers, G., *Zeehelden, kooplieden, lords en ladies op kasteel Keukenhof* (Hilversum 2010). (Jaarboek Kasteel Keukenhof: bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel en landgoed; 4).
- Linskens, B. en C. Thunnissen (samenst. en reds.), *Canon van Leiderdorp* (Leiderdorp 2010).
- Wegman, W., *Sporen 2: een zoektocht langs de resten van de Haarlemmermeerlijnen* (2010).

Overige onderwerpen

- Albers, D. (eindred.), *85 Jaar Raadsherenbuurt: verhalen van bewoners* (Leiden 2010).
- Boersma, F. en L. Boersma, *100 Jaar Rhijnhof: 1910-2010* (Leiden 2010).
- Bolten-Rempt, J. (red.), *Bagage: Leids monument voor de vervolgte en vermoorde joodse stadgenoten* (Leiden 2010).
- Brouwer de Koning, T., *Singelloop Leiden: uniek volksfeest* (Leiden 2010).
- Dirken, H. (hoofddred.), *De Vogelwijk, geschiedenis van een Leidse buurt* (Leiden 2010).
- Goudriaan, B., *Verzetsman Gerrit Kastein, 1910-1943: 'een communistische intellectueel van een vreeswekkende koelbloedigheid'* (Leiden 2010).
- Onderwater, P., *Van zeepsop en naaigaren* (Leiden 2010).
- Siebelt, A.S., Het Nationaal Steunfonds in Leiden. In: *Terugblik '40-'45: maandblad van de Documentatiegroep '40-'45* 48 no. 9 (2010) 7-12.

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).

Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988),
prof. mr. H.W. van Soest (1991), mr. ir. L. Barendregt (2003), prof. dr. R.C.J.
van Maanen (2003) en mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg (2007).

Bestuur

prof. dr. J.C.H. Blom (2006), voorzitter
R.J. Veldhuyzen van Zanten (2005), vice-voorzitter
mw. M. Smitsloo-de Graaff (2007), secretaris
drs. V.M. Wijnands (2010), penningmeester
mw. mr. L.R.M. Edzes-Eijsackers (2008), lezingen
R.D. Paauw (2006), mededelingenblad
mw. drs. L.J. Witkam-van der Hoek (2005), jaarboekje
mw. dr. J. Zijlmans (2007)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans,
Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie richt men
aan het secretariaat: mw. M. Smitsloo-de Graaff, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij
het Regionaal Archief Leiden: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 20,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12,50 per jaar.

Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.

ING-rekening: 175228.

Bankrelatie: ABN Amro, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. drs. L.J. Witkam-van der Hoek (2004), secretaris
drs. E.T. van der Vlist (2004), eindredacteur
drs. J.F. Dröge (1985)
mw. dr. M.P.C. van der Heijden (2011)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)
drs. Chr. Vogelaar (2010)

Excursiecommissie

R.M. Smit, voorzitter
mw. I. Engel, penningmeester
mw. O. Thorn Leeson, lid
W. van der Gref, lid
Th. den Hollander, lid
mw. Th. Pieterse, aspirant lid
J. Mann, aspirant lid

Website

J. Arts
mw. D. van Steenpaal
A.G.A. Idenburg, beeldbankbeheer

Jury voor de Oud-Leidenprijs

dr. J.L.A. Heestermans, voorzitter
prof. dr. R.C.J. van Maanen
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

prof. dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

prof. dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunese, secretaris
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis

drs. A.C. Geertsema, voorzitter
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
R.J. Veldhuyzen van Zanten

Promotiecommissie

L.M.M. Heruer, voorzitter
mw. E.R. Gibbels
J. Gogelein
mw. M.G.H. Moens

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Geschiedschrijving Leiden: ing. F.L.M. van Cleef
Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt
Vereniging Jan van Hout: R.J. Veldhuyzen van Zanten
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
mw. mr. L.R.M. Edzes-Eijsackers
Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist
Monumentencommissie: ing. F.L.M. van Cleef

Inhoud

Voorwoord	5
In memoriam Simon Cornelis Hendrik Leenheer	6
H.J.J. Lenferink, <i>Moord op ir. Felix Guljé in 1946 opgelost</i>	8
Freek Lugt, <i>Overdorp. De naam van de in Oegstgeest opgegraven Merovingische nederzetting</i>	19
Marianne Eekhout, <i>Herinnering in beeld. Relieken van Leidens ontzet</i>	33
R.C.J. van Maanen, <i>Pioniers en volgers. Leidse immigranten uit Norwich, 1577-1710</i>	48
Jan Postma, <i>John Adams en zijn Leidse vrienden</i>	81
Arti Ponsen, <i>Vrijheid verlicht. Vuurwerk en illuminatie bij de viering van Leidens ontzet</i>	109
Cor Smit, <i>Tot nut en genoegen van geheel het beschaafd publiek. De Stadsgehoorzaal 1826-1871</i>	137
Alphons Siebelt, <i>Een Burcht van papier</i>	166
Jaaroverzichten	
<i>Kroniek van Leiden over 2010</i>	190
<i>Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2010</i>	210
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 2010</i>	227
Historische Vereniging Oud Leiden	
Bestuur en commissies	231

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN is actief op het gebied van de geschied-beoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje* en het *Mededelingenblad*;
- ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
- ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
- ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.

Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: www.oudleiden.nl.

Artikelen in jaargang 103 (2011):

Freek Lugt, *Overdorp. De naam van de in Oegstgeest opgegraven*

Merovingische nederzetting

Marianne Eekhout, *Herinnering in beeld. Relieken van Leidens ontzet*

R.C.J. van Maanen, *Pioniers en volgers. Leidse immigranten uit Norwich, 1577-1710*

Jan Postma, *John Adams en zijn Leidse vrienden*

Arti Ponsen, *Vrijheid verlicht. Vuurwerk en illuminatie bij de viering
van Leidens ontzet*

Cor Smit, *Tot nut en genoegen van geheel het beschaafd publiek.*

De Stadsgehoorzaal 1826-1871

Alphons Siebelt, *Een Burcht van papier*

En verschillende jaaroverzichten over 2010.

ISSN: 0922-6699